

РЕДАКЦИЈСНИ ОДБОР

СЛОБОДАН БОСИЉЧИЋ, МЛАДЕН ВУКОМАНОВИЋ, СТОЈАН НЕСИЋ,
ЉУБОМИР ЉУБИНОВИЋ И СТРАХИЊА ПОПОВИЋ

РЕЦЕНЗЕНТИ

ЈОВАН ДУБОВАЦ И ДЕСА ПЕШИЋ

УРЕДНИК

ТОМИСЛАВ МИЈОВИЋ

ИЗДАЈЕ

МЕЂУОПШТИНСКА КОНФЕРЕНЦИЈА СКС ЗАЈЕЧАР И ИСТОРИЈСКИ
АРХИВ »ТИМОЧКА ПРАЈИНА« ЗАЈЕЧАР

ШТАМПА

ТИСНАРСНО-ИЗДАВАЧКИ ЗАВОД »ЗРИНСКИ« ЧАНОВЕЦ

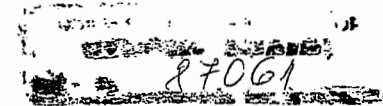
ТИРАЖ: 1.000

НАУЧНИ СКУП

ПЕТАР
РАДОВАНОВИЋ
ЖИВОТ, РАД И ВРЕМЕ

Борско језеро

23. и 24. новембра 1982.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ЗАВИЧАЈНИ ФОНД
Инв. бр. 1-11 47
Б О Р

10 JUN 2004

11 JAN 2010

Зајечар 1983.

Петар Радовановић, рударски радник и истакнути борац за радничка права рођен је 12. јула 1882. године у Злоту, код Бора. Поводом стогодишњице његовог рођења Међуопштинска конференција Савеза комуниста Србије — Зајечар, поред других пригодних манифестација организовала је и научни скуп на тему »Петар Радовановић — живот, дело и време.«

Скуп је одржан на Борском језеру 23. и 24. новембра 1982. године.

За скуп коме је присуствовало оно 40 учесника било је припремљено 15 саопштења.

Од пријављених учесника били су спречени на учествују: Младен Вуномановић, Милица Миленковић и Слободан Босиљчић. Активно су учествовали у расправи Крсто Попивода, професор Душан Недељковић, Петар Милосављевић, Славољуб Цветковић, Смиљана Ђуровић, Добросав Бјелетић, Вићентије Ђорђевић, Зоран Панајотовић, Миливој Татић, Милосав Обрадовић, Стојан Кесић, Раде Панајотовић и Јанко Симеонович, сви из Београда, Дара Вучинић Варга из Приштине, Ђорђе Стаменковић из Ниша и Страхинја Поповић и Томислав Пајић из Бора.

Пошто је оцењено да у датим саопштењима има значајних података и оцена како о делатности Петра Радовановића тако и о активности радничког покрета и уопште о приликама у источној Србији и шире, одлучено је да се сва саопштења штампају у овој књизи.

Танође се из расправе на скупу штампају они делови излагања, који у односу на дата саопштења дају нова и потпунија објашњења.

ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ — ЖИВОТ И ДЕЛО

Петар Радовановић спада у ред истакнутих бораца југословенског радничког и комунистичког покрета. Рођен је 13. јула 1882. године у селу Злоту код Бора у сиромашној сељачкој породици. У раној младости напушта родитељско огњиште и одлази трбухом за крухом на рад у Сењски рудник код Деспотовца. Ту се први пут нашао у радничкој средини, дошао у додир с радничким покретом, везао се за њега, и до краја мукотрпног и револуционарног живота остао му веран.¹

Изузетни тешки услови живота и рада, с једне, и окрутност и самовоља послодаваца, с друге стране, учинили су да млади рударски радник Петар Радовановић још на почетку животног развоја спозна све недаће сурове експлоатације радничке класе и народа од властодржаца. Ово животно сазнање и властито искуство учинили су да се учврсти у уверењу да је прави пут ослобођења радничке класе од експлоатације у свакодневној и организованој борби. А за такву борбу, поред добре воље, треба и знања. Зато он с неуморним жаром чита социјалистичну литературу и штампу, у првом реду »Радничке новине«. Касније ће бити и један од сталних сарадника овог листа. Настојао је да што више продре у тајне друштвених кретања и да упозна законе класних сукоба. Већ у раној младости долазио је до првих сазнања о социјалистичким идејама које свесрдно прихвата, изучава и продубљује. Прва социјалистичка сазнања стекао је као шеснаестогодишњи младић читајући »Радничке новине« и књиге са социјалистичком садржином и од тада је борба за права радничке класе и социјализам постала саставни и неодвојиви део његовог живота и рада. Он свуда међу рударима протура забрањену социјалистичку литературу и постаје активиста у борби за радничка права. Као млади рудар у Сењском руднику учествује у два штрајка рудара (јула и новембра 1903. го-

¹ Др Петар Милосављевић: »Зајечар-Бор«, 1968, стр. 11

дине),² и то као члан штрајначког одбора, а наредне 1904. године примљен је за члана Српске социјалдемократске странке. Борба коју су повели његови другови рудари Сењског рудника, прешла је оквире овог рудника. Она је прерасла у борбу скоро читаве радничке класе Србије, која се са њом солидарисала и пружила помоћ.

Немирни дух борца за правду и човекову слободу испољава се већ у првом сукобу с послодавцима и влашћу. Ови штрајкови, каже др Петар Милосављевић, представљали су прве организоване штрајкове рударских радника у Србији³. Зато није мала заслуга Петра Радовановића и његових другова што су они успешно окончани. Петрова активност није прошла незапажено од стране послодавца, те он врло брзо постаје мета њихових прогањања. Позив за одслужење војног рока привремено га је спасао од даљих малтретирања послодавца. Међутим, после одслужења рока за њега није више било места у Сењском руднику, па се прихвата посла у руднику на Вршкој чуки. Извесно време проводи и у свом родном селу Злоту.

Некано у то време, после низа успешних акција које су рудари спроводили широм Србије, а уз помоћ Главног радничког савеза Србије, који је основан почетком августа 1903. године, формира се Савез рударских радника и неколино пододбора. Септембра 1905. године у Зајечару је основан један од четири пододбора тог Савеза. Овај Пододбор окупљао је, углавном рударе Вршке чуке, а један од његових најактивнијих функционера био је Петар Радовановић. Када су 1906. године расформирани пододбори Савеза рударских радника у Мајданпек, на Вршкој чуки и у Зајечару — даљу организаторску функцију радника преузео је на себе Петар Радовановић⁴. Уз то, један је од запаженијих социјалистичких агитатора и пропагатора у источној Србији. Он је 1907. године у Злоту формирао »Пропагандни раднички одбор«, који је имао задатак да растура социјалистичку штампу и уноси у најшире слојеве радника и сељана идеје научног социјализма. Овај одбор прерастао је, две године касније, у Месну социјалистичку читаоницу, којом је извесно време руководио и Петар Радовановић. Око читаонице, одмах после оснивања, окупио се знатан број мештана. На састанку чланова читаонице (11. јуна 1909. године) донета је одлука о формирању Месне организације Српске социјалдемократске партије. На челу партијске организације налазио се најпре Милан Поповић, учитељ, а касније Петар Радовановић. Од оснивања партијске организације читаоница је радила под њеним окриљем, ширећи и даље међу околним становништвом идеје научног социјализма.⁵

Не треба посебно подвлачити да је баш формирањем »Пропагандног радничког одбора«, социјалистичке читаонице и партијске

² Исто, стр. 19; Слободан Босиљчић: »Раднички трибун Петар Радовановић«, »Политика«, Београд, 12. јануар 1980, стр. 25

³ Петар Милосављевић, н.д., стр. 19

⁴ Исто

⁵ Исто, стр. 28; Историјски архив Зајечар, Милан А. Поповић: »Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту«. Ин. бр. 208-а/II

организације у Злоту, делатност Петра Радовановића дошла до свог пуног изражаја. Као секретар Пододбора Савеза рударских радника Петар узима најнепосреднијег учешћа у организовању штрајкова рудара Бора, Мајданпека и Вршке чуке. Није било ниједне првомајске прославе, ни једног штрајка, забележеног у овом раздобљу, у коме се није осећало присуство Петра Радовановића.

Рудари траже његове савете, рачунају на његову помоћ, обавештавају га о развоју догађаја у рудницима. Петар је објективан и реалан у процени сваке ситуације и акције. Нагли пораст популарности међу радницима он прихвата као нешто што га обавезује за нова залагања, на стваралачке напоре у смислу изнелажења нових путева борбе за радничка права, за социјализам⁶.

Петар не дела само међу рударима и радницима, његова је активност шира, свеобухватнија. Она се распростире и међу сељацима. Јер, он увиђа да су сељачке масе преварене, да су препуштене саме себи и да их живот сваним даном баца у све већу беду. Зато он као делегат свог краја са трибине Седмог конгреса Српске социјалдемократске партије — говорећи о положају рудара из целе источне Србије — наглашава »потребу стварања партијских и синдикалних организација које би обухватале рударске раднике и сеосни пролетаријат«⁷. А на Осмом конгресу Српске социјалдемократске партије 1910. године, када говори о раду Партије на селу, снажно и убедљиво узвикује: »Сељачке масе су разочаране, оне су обмануте од буржоаских партија, оне су сурване на најнижи степен експлоатације«. Петар Радовановић захтева да се сеоским масама помогне, да се Партија у свом раду спусти међу њих, да их организује и придобије за себе⁸.

Тих дана он развија огромну активност међу својим земљацима — Власима. Његова иступања и могућност да о великој борби радника истину чују на матерњем језику од овог признатог радничког борца, снажно је доприносило развијању класне свести код становника влашке народности. То је јачало базу на којој се развијала класна солидарност радних људи овог краја⁹.

Одлучан говорник, добар организатор, бескомпромисан борац, Петар Радовановић је побуђивао пажњу новинара и штампе. Служио је младима као пример на који се треба угледати и који треба следити. Уживао је симпатије свих тадашњих синдикалних и партијских руководиоца Главног радничког савеза и Српске социјалдемократске партије. Био је редовно с њима приликом обиласка Тимоцке крајине. Димитрије Туцовић, Драгиша Лапчевић, Никола Величковић, Таса Милојевић, Триша Кацлеровић и други, тада истаннути руководиоци радничког покрета Србије, ценили су његову делат-

⁶ Исто

⁷ »Радничке новине«, бр. 60, 23. V 1909. године. Дискусија Петра Радовановића на VII конгресу ССДП

⁸ Др Стојан Кесић: »Радничке покрет у Бору и онолини (до 1941. године), Бор 1975, Историјски архив Зајечар, Ин. бр. 208-а/II

⁹ Др Петар Милосављевић: н. д., стр. 29

ност, уважавали оригиналност његове мисли, борбеност и снажљивост и поврх свега — његову бескрајну оданост покрету.

Неоспорно је да велика заслуга за развој радничког покрета у Тимочкој крајини у социјалдемократском периоду припада Петру Радовановићу.

У политичкој пракси Петар Радовановић залаже се за најшире облике политичког деловања. Он пише чланке у радничкој штампи, организује штрајкове и протесте, као и првомајске прославе и зборове, учествује у општинским и парламентарним изборима. Током изборне агитације 1912. године, Тимочку крајину посетиле су вође Српске социјалдемократске партије Димитрије Туцовић и Драгиша Лапчевић. Њих је на зборовима у Зајечару, Књажевцу и Бољевцу пратио и са њима иступао и Петар Радовановић, који је био кандидат за скупштинске изборе на листи Српске социјалдемократске партије у Тимочком округу заједно са Димитријем Туцовићем, Илијом Милнићем, Марком Лазићем, Сретеном Марновићем и Милисавом Милановићем. Петар Радовановић је био заменик Димитрија Туцовића на кандидатској листи¹⁰.

Петар Радовановић је учествовао у балканским ратовима (1912—1913) и првом светском рату (1914—1918)¹¹, у коме се октобра 1914. године на фронту у Мачви последњи пут срео и са својим другом и саборцем Димитријем Туцовићем, који је ускоро погинуо у колубарској бици. Петар се у поменутих ратовима храбро борио и био је увек у првим јуришним редовима. Зато је добио признања¹². И на бојиштима шири социјалистичке идеје међу војницима, води антиратну пропаганду, бори се за унидање стајаће војске, као и за рушење буржоаског друштва и др.¹³

Свршетком првог светског рата и стварањем заједничке државе југословенских народа створени су услови за обнову радничког покрета и за стварање јединствене радничке партије. Петар Радовановић је био веома активан у обнављању рада месних организација Социјалдемократске партије у Тимочкој крајини (Бор, Бољевац, Зајечар, Вршка чука), које је извршено првих месеци 1919. године. Међу обновљеним је и злотска организација са преко 200 чланова.¹⁴

Априла 1919. године у Београду образована је на Конгресу уједињења социјалдемократских партија и група — Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Овом историјском чину присуствовао је и Петар Радовановић, као делегат месних организација из Тимочке крајине. Стварање јединствене југословенске

¹⁰ Исти, стр. 29—30; Слободан Босиљчић: «Раднички покрет у Бору и околици» (до 1941), Бор 1975, стр. 6; Исти, «Политика», Београд 12. I 1980, стр. 25

¹¹ Исти, књ. стр. 62—63; Музеј рударства и металургије, Фонд радничког покрета, дон. бр. 241; Мемоарска грађа ОК Зајечар дон. бр. 1

¹² Исти; Слободан Босиљчић, «Политика», Београд, 12. I 1980, стр. 25; исти, књ. Раднички покрет... стр. 63

¹³ Исто, стр. 45

¹⁴ Исто. Секретар обновљене партијске организације у Злоту била је Љубица Поповић, а благајник Перин млађи брат Јован

партије радничке класе имало је огроман значај за даљи развој револуционарног радничког и комунистичког покрета у нашој земљи.

После конгреса активност Петра Радовановића је још шири и садржајнија. Велику помоћ пружио је рударима Сењског рудника и Равне рене, посебно у политичком и идеолошком уздицању чланова Партије и синдикалне организације.¹⁵ Са ревношћу, која га је карактерисала још у време ступања у класни раднички покрет — међу рударским радницима, и са врло развијеном класном свешћу Петар Радовановић посвећује се са још јачом одлучношћу политичком и партијском раду. Својом бескомпромисном усмереношћу на стварање самосталног класног радничког и комунистичког покрета, брзо постаје познат међу радницима новостворене државе Краљевине СХС, међу старим и новим активистима и вођама покрета и Партије. У знак признања за показану активност у раду партијских организација и међу рударским радницима бива изабран и за делегата Другог конгреса Комунистичке партије Југославије, који је одржан од 20. до 25. јуна 1920. године у Вуновару. Чим се вратио с Вуноварског конгреса, на коме је био делегат партијских организација Тимочке крајине, Петар Радовановић је у руднику Вршка чука организовао раднички збор «на коме је говорио о раду партијског конгреса, истичући уједно потребу да се и на руднику Вршка чука формира партијска организација. Предлог Радовановића подржали су и остали говорници, па је уз понике «Живели подземни хероји!» «Живела пролетерска револуција!», донета одлука да се она формира».¹⁶

Борећи се за класне интересе радника, за власт радничке класе и за ослобођење од експлоатације рада, није могао а да се тиме не бори и за интересе и напредак Партије чији је био истакнути члан. Отуда је значајна његова улога, као припадника авангарде радничке класе и радничког покрета — Комунистичке партије Југославије. Он је отворено говорио радницима рударима — шта они треба да раде и како да се боре да би остваривали своје циљеве, а за то је био потребан организован рад у Синдикату и Партији.

Петар Радовановић је био рударски радник који је праксу спајао с теоријом. Говорио је и писао о тешком положају радничке класе. Он је пером и конкретном акцијом деловао међу рударима и сељацима. Зато је код власти био означен као «опасан комунистички организатор по рудницима, који буну мирне раднике против власти и послодаваца и међу њима шири комунистичке идеје».¹⁷ Петра Радовановића су најпре послодавци, а потом и полиција непрестано прогонили и узнемиравали. Био је жртва жандармеријских прогона и судских процеса и у рудницима у којима је радио, и у родном Злоту. Као истакнути раднички борац, Петар Радовановић је био делегат зајечарских и борских комуниста на важним партијским и синдикалним скуповима где је говорио о тешком положају и усло-

¹⁵ «Сто година Сењског рудника», «Рад», Београд 1953, стр. 212—216

¹⁶ Др Петар Милосављевић: н. д., стр. 36

¹⁷ Др Милица Миленковић: «Синдикални покрет у Србији 1921—1929», «Запис», Београд 1979, стр. 63

вима рада својих другова рудара, као и о свеукупној борби радника и сељана против експлоатације. Он је показао и велику активност на пропаганди и изборној агитацији на општинским изборима — августа, и на изборима за Уставотворну скупштину — новембра 1920. године, када је био заменик Михајлу Тодоровићу — носиоцу листе КПЈ за Тимочки округ.¹⁸ Михајло Тодоровић је био изабран за посланика међу 59 освојених мандата КПЈ у читавој земљи (у Србији 12 мандата). Тиме је Партија по броју посланика за Конституанту заузела треће место међу свим политичким странкама. Очигледно је било да су радничка класа и сељаштво целе земље, па и Тимочке крајине, ношени револуционарним идејама, изневерени обећањима властодржаца у новоствореној краљевини СХС били у тешком материјалном положају и поклањали своје поверење Комунистичкој партији Југославије и њеном програму за социјалну правду и друштвени напредак.

Али убрзо после избора и великих успеха које је Комунистичка партија Југославије постигла међу радним масама, владајућа буржоазија се окомила на њу и свом бруталношћу присилила је да пређе у илегалност.

Монархистичка влада Краљевине СХС, у ноћи између 30. и 31. децембра 1920. године, доноси »Обзнану«, којом забрањује комунистичку делатност. Тиме су озаконљена хапшења, прогањања и злостављања свих напредних радника, нарочито чланова КПЈ. Петар Радовановић је и после »Обзнане« хапшен и прогањан. И поред тога што је био члан Радничке коморе, њему је »забрањен приступ међу рударе. Протеран је из неколико рудника.«¹⁹ Међутим, Петар Радовановић је био непоколебљив борац који се упркос свим прогонима посвећивао раду у масама, међу радницима и сељацима. У затвору проводи 134 дана. После тога бива изабран у Радничку комору Зајечара — за секретара Савеза рударских радника.²⁰ Кад су основани Независни синдикати Југославије и Независна радничка партија Југославије — јануара 1923. године, постаје члан месног и обласног руководства у Зајечару и Нишу.

После »Обзнане« и Закона о заштити државе, партијске организације биле су разбијене, али Партија није уништена. Прва, Друга и Трећа земаљска конференција КПЈ и Независна радничка партија Југославије (чији је рад забрањен 11. јула 1924. године) помогле су да се Партија организује и прилагоди новим условима иле-

¹⁸ Слободан Босиљчић, н. н., стр. 47

¹⁹ Исто, стр. 70.

²⁰ Исто, стр. 73; Милан А. Поповић; н. д. (ИА За. бр. 208а/II) поред осталог у својим сећањима каже: »Један од највише прогањених и малтретираних био је друг Петар Радовановић. Тучен је и пребијан по затворима али нинад није могао бити поколебан, јер је он у истину био неуморни, идејни, дубоко убеђени и бескомпромисни социјалистички и комунистички борац. Многи, скоро сви његови сарадници су се под притиском полиције и жандармерије повукли са борбених позиција и пасивизирали се. Док, међутим, друг Радовановић је прносно и смело остао скоро сам на борбеној арени, водећи неравну борбу са режимом мрана и тиранје до последњег даха, физички слоњен по тамницама и затворима пао је најзад у болесничку постељу, с које се нинад више није подигао.«

галног рада и борбе. Ови скупови важни су по томе што су садржале свога рада манифестовали процес идејног, политичног и организационог сазревања Партије. У то време Петар Радовановић, иако је стално под контролом полиције, неуморно ради на прикупљању чланова распуштених организација и на њиховом учлањењу у Независну радничку партију Југославије, која је годину и по дана легално деловала. Као свог истакнутог активисту, Партија га кандидује и за народног посланика на листи НРПЈ. Плашећи се његовог утицаја на масе, јер је у сваној прилици умео да нађе пут до срца угњетених радника и сељака — власти су му забраниле да за време предизборне кампање напушта родни Злот, чиме су га практично онемогућиле да учествује у припремама за изборе.

После »Обзнане«, полиција посебно мотри на активност и кретање Петра Радовановића, председника Савеза рудара. Зато он илегално долази у Сењски рудник и Равну Реку где храбри своје другове да истрају у борби с управама рудника за боље услове живота и рада рудара и њихових породица.²¹

Безрезервно је одан радничкој класи, радничком покрету и Комунистичкој партији Југославије и њеним циљевима. Подједнако се борио и против класног непријатеља и против разбијача јединства у Партији. Многе партијске организације нису ништа знале о францијским борбама у врховима Партије, које су нанеле штете борби радничке класе и развојку КПЈ, посебно у Србији.

Да би се прекинуло ненормално стање и подвојеност у партијским врховима, решено је да се сазове Трећи конгрес КПЈ, који је одржан маја 1926. године у Бечу. Конгрес је прошао у знаку »измирења« франција (на интервенцију Коминтерне) и консолидације редова Партије, у изради правилне стратегије и тактике, форми и метода рада. У ставу делегата на Конгресу, а међу њима и Петра Радовановића (који је био делегат Нишке обласне организације КПЈ) испољила су се антифранцијска расположења чланова Партије и СКОЈ-а. Изложени су жестокој критици ставови леве и десне фракције у вези с националним, сељачким и синдикалним питањем.

У оним данима, када су Партију разједале францијске борбе, Петар Радовановић је био изван њих и осуђивао их. Дубоко је веровао у снагу радничке класе, у борбеност рудара и њима је посвећивао све своје активности и залагања. На скупштинским изборима септембра 1927. године у Тимочној крајини носилац је изборне листе Републиканског савеза радника и сељака када је добио 357 гласова.²²

У непосредној, садржајној и разноврсној активности — стално у нинки борбе радничке класе — Петар Радовановић се развио у личност која је спознала снагу радничке класе и чврсто је веровао у могућност њене победе. Као истакнути активиста Партије и Синдиката, од марта до јула 1928. године борави у СССР-у, где одлази

²¹ Стогодишњица сењског рудника, стр. 218

²² Слободан Босиљчић, н. д. стр. 56; »Организовани радник«, бр. 67., Београд 1927. године

илегално. Као члан делегације Независних синдиката Југославије, присуствује Четвртог конгресу Профинтерне — Црвене синдикалне интернационале. Међу осталим делегатима били су и Филип Филиповић, др Сима Марковић, Лазар Стефановић, Лазар Дедијер, Жика Пећарски, Рудолф Вункер и други. На овом конгресу — 3. априла 1928. године — после главног реферата Абрамовича Лозовског, Петар Радовановић је имао дуже излагање о политичко-економским приликама и улози синдиката у борби радничке класе Југославије у име Југословенске делегације. Његово излагање остало је снажан утисак на учеснике Конгреса.²³

Као комуниста са великим животним и партијским искуством присуствовао је од 9. до 13. априла 1928. године познатом саветовању КПЈ и Комунистичке интернационале које је одржано у Москви на иницијативу Коминтерне ради решавања кризе у Комунистичкој партији Југославије. Радовановић је критиковао фракционаштво у КПЈ и рад леве и десне фракције и потписао »Отворено писмо« које је потом Извршни комитет Комунистичке интернационале упутио на разматрање члановима КПЈ.²⁴

После завршетка рада Четвртог конгреса Профинтерне, Петар Радовановић је био на дужем путу у СССР-у, обилазио је совхозе и колхозе, присуствовао рударским митинзима у Донбасу где је од срца говорио рударима а ови су га срдечно поздрављали и аплаудирали за сваку изражену мисао о борби радничке класе за своја права и живот достојан човека.²⁵

По повратку из СССР-а, Радовановић учествује у спровођењу »Отвореног писма« Ки, којим се осуђује антипартијска делатност обеју фракција у КПЈ. Цело то раздобље испуњено је борбом најбољих комуниста за Партију новог типа, какву је организационо изградио Јосип Броз својом одлучном акцијом фебруара 1928. године. Као члан Обласног секретаријата КПЈ нишке области, Радовановић се истакао у спровођењу одлука »Отвореног писма« у тимочком крају.²⁶ Почетком септембра 1928. године, испред борбене партијске организације, учествује у раду Обласне конференције КПЈ за источну Србију, а половином октобра исте године је делегат и на Покрајинској конференцији КПЈ за Србију. На овој конференцији оштро је осуђено франкијско деловање у Партији. У време оштрих обрачуна у КПЈ, он је остао веран основним револуционарним идејама, јер је био убеђен у снагу радничке класе и њене авангарде. Као познати раднички борац и револуционар био је изабран и за делегата за Четврти конгрес КПЈ, који је одржан почетком новембра 1928. године у Дрездену. Конгрес је главну паињу посветио оцени политичке ситуације у Југославији и линквацији франкијске борбе у Партији. На њему је он изабран за члана ЦК КПЈ — у најужне партијско руководство у коме су били: Филип Филиповић, Ђуро

²³ Слободан Босиљчић; н. д. стр. 75; А ЦК СКЈ — Профинтерна бр. 169. Извештај Југословенске делегације на IV конгресу од 2. IV 1928. г.

²⁴ Исти, »Политика«, Београд 1980, стр. 21

²⁵ Историјски архив Зајечар, МГ-1. Слободан Босиљчић, н. д., стр. 75

²⁶ Исти, стр. 77—78

Ђанковић, Јован Малишић Мартиновић, Милан Горкић, Ђуро Салај и др.²⁷

По повратку у земљу, Петар Радовановић — као члан највишег партијског руководства Југославије — прионуо је с великим ентузијазмом на спровођење одлука Конгреса и тумачење нове линије. Залагао се за успостављање јединства речи и дела у партијским организацијама. Међутим, шестојануарска динтатура краља Александра Карађорђевића 1929. године готово му је онемогућила сваки рад. Тада се приступа оштрим репресалијама против политичких противника режима, нарочито против КПЈ. У то време надзор полиције над Петром Радовановићем био је појачан. Хапсили су га и држали често у затвору дуже или краће време. У то доба, у време опште хајке на комунисте тешко су страдале партијске организације у Србији, па и у тимочком крају где је био онемогућен њихов рад. Остали су само појединци с којима је он повремено одржавао илегални састанак. Ситуација у покрету је била доста тешка, јер поред свих тешкоћа илегалног рада, ново руководство КПЈ, изабрано на Четвртог конгресу с Јованом Малишићем Мартиновићем на челу, није успело да обезбеди јединство, па су уследиле интервенције Коминтерне и оно је три пута мењано. После треће промене у руководству КПЈ (средином 1932. године), дошло је до промена и у методу рада у Партији када се она више окреће сидинама како би директно деловала међу радницима и на тај начин развијала своју комунистичку пропаганду. Комунистичка партија Југославије је тада дала директиву изражену у пароли: »Комунисти, ступајте у синдикате!«. Нови курс КПЈ наметнула је животна потреба организованог уласка чланова Партије у постојеће реформистичке синдикате ради још већег јачања позиције авангарде међу радницима. »Да би у Србији био спровођен рад на синдикалном пољу, новембра 1932. године ЦК КПЈ је израдио план рада за Србију«, а 20. јуна 1933. године упутио је посебно писмо »свим организацијама, групама и члановима КПЈ у Србији«. Према овим документима, партијско руководство је планирало да организује ступање радника у УРС-ове синдикате у већим предузећима у Србији. У том циљу успостављена је веза и са Петром Радовановићем ради организовања група »РСО (револуционарних синдикалних организација — В. Ђ.) на рудницима у оквиру пододбора Савеза рудара УРС«.²⁸

Мада је режим десетковао и организационо ослабио везе КПЈ, ипак, није могао да је уништи. Партија је после најтежих удараца у првим годинама диктатуре, почела постепено да оживљава и јача у целој земљи, Србији, па и Тимочној крајини.

Одлучност, хероизам и истрајност комуниста да наставе борбу јачали су морал и будили наду да ће се у борби против буржоазије окупити сви слојеви демократски оријентисаног становништва у оквиру Комунистичке партије Југославије.

²⁷ Исти, стр. 77

²⁸ Др Надежда Јовановић: »Синдикални покрет у Србији 1929—1934«, »Запис«, Београд 1979, стр. 162—176

У тешким условима илегалног рада, Петар Радовановић је испољио велику активност на онупљању комуниста и бодрену да истрају у суровој и неравноправној борби са ренимом. Међутим, прогони, хапшења, тежак живот по рудницима, нарушили су његово здравље и исцрпили снагу. Када је већ 1936. године обновљена партијска организација у Злоту, он је убрзо напустио рад у руднику Вршка чуна и живео је у свом родном месту. Окружни комитет КПЈ за Зајечар држао га је на »личној вези« користећи се његовим познавањем великог броја рудара и сељана за обнављање и стварање партијских организација по рудницима, селима и градовима Тимочке крајине.

Петар Радовановић је био у правом смислу комуниста — револуционар који је на делу био борац за радничка права — посебно његових другова рудара, као и за нови живот своје класе и свога народа и краја са којим је увек делио зло и добро — радост и срећу у сталној борби за боље сутра. Својом личношћу, радом и понашањем као револуционар-херој, раднички борац и прегалац на делу био је светао пример. Радовановић је био пропагатор комунизма, који је будио класну свест код рударских радника, водио њихову класну борбу, организовао синдикалне савезе и партијске организације-ћелије, а поврх свега изграђивао кадрове који су му помагали у тој мукотрпној борби.

Тежак и напоран рударски живот довели су га до опане болести, коју је уз помоћ својих најближих и другова настојао да савлада у тешким данима за наше народе и земљу у периоду народно-ослободилачког рата и социјалистичке револуције, када се водила судбоносна и огорчена борба на живот и смрт, против окупатора и домаћих издајника. Септембра 1944. године дочекао је слободу у новоствореној револуционарној држави — Демократској Федеративној Југославији.²⁹

Петар Радовановић је радничком и комунистичком покрету дао (умро је фебруара 1947. године у свом родном Злоту) цео свој живот. Због тога је он један од најплеменитијих ликова наше новије историје, посебно савременог комунистичког покрета. У свим ситуацијама и преломним моментима непоколебљиво стоји на позицијама Комунистичке партије Југославије, улажући у борбу за њене идеале све своје физичке и умне способности руководиоца — организатора и предводника покрета. Он је у правом смислу био радник револуционар. Зато и спада у ред најкрупнијих личности револуционарног радничког покрета и Комунистичке партије Југославије у првој половини XX века, чије је снажно револуционарно дело оставило неизбрисиве трагове у историји наше Партије.

²⁹ Милан А. Поповић, наведена сећања, о томе каже: »Тешко болестан, изгубивши задњих година и очни вид, дочекао је ослобођење од фашистичких завојевача, дочекао је највећу радост своју, доживео је социјалну револуцију и преврат друштвеног поретка. Остварен је његов сан. Умро је спокојан, не желећи ништа више«. Задње године свог мукотрпног живота Петар Радовановић је провео на својој појати у Злоту уз негу својих најближих.

На жалост, из више разлога, име Петра Радовановића мало је познато широј заједници, поготову новим генерацијама.

Стога је обележавање 100-годишњице његовог рођења, свакано, врло значајан чин осветљавања његове улоге у историји радничког и комунистичког покрета код нас.

ПАУПЕРИЗАЦИЈА СЕЉАШТВА КАО ФАКТОР НАСТАНКА РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ТИМОЧКОЈ КРАЈИНИ

Као што је познато, са развојем капиталистичке производње и преласком од мануфактуре на фабрици завршава се процес формирања класних најамних радника. Радници се концентришу у фабричним халама, губе везу са ситном сеосном производњом; рад за рачун власника фабрике, најамни рад, постаје једини извор њиховог опстанка и опстанка њихових породица. Урбзани развој индустрије допринео је повећању најамних радника, а најамни рад учинио доминантним обликом у сфери односа рада и капитала. Нема сумње, класичну форму ових процеса срећемо, пре свега, у привредно развијенијим земљама западне Европе. Али, то не значи да тих процеса нема и у другим, па и у нашим, крајевима. Овде, на нашем тлу, ови процеси нешто касне за сличним процесима у Европи; имају и неку своју специфину, али у целини гледано, они су последица истих развојних путева, те као такви доводе до истих друштвено-историјских резултата, међу којима је стварање радничке класе један од најважнијих.

Али, стварање радничке класе и њено претварање у најамну радну снагу — процес је дуг и тежак; нераздвајно је везан за првобитну акумулацију капитала; он има своју генезу у данима преласка из феудализма у капитализам.

У земљама западне Европе класа најамних радника појављује се на историјској сцени већ у другој половини XIV века, а на бази класног раслојавања у редовима занатлија и сељака. Нема сумње, био је то дуг и постепен развој у који су као јединствена нит, свеобухватно и недељиво, били уткани стварање градова, градске привреде и грађанске класе. Овај развој пратила је насилна експропријација ситних произвођача, пре свега сељака, који су се претварали у пролетере, лишених средстава за производњу. Финале овог и оваквог развоја видимо у грађанским револуцијама ноје краја шеснаестог века, па до свог великог тријумфа 1789. године, потресају западну Европу.

Нас у овом саопштењу посебно интересује она компонента, која је у процесу настанка најамног рада и најамних радника, непосредно везана за сељачке масе, за њихово раслојавање и пропадање оног њиховог дела, који је у епоси првобитне акумулације капитала, стицајем друштвеноекономских односа, био осуђен на пауперизацију. Не треба посебно наглашавати да ни пауперизација није јединствена и једноставна појава. Различити су услови који су до ње доводили, као што су различити и облици кроз које се она манифестовала. Јединствен је само продукт тог процеса, а то је појава на историјској сцени нове друштвене класе — радничке класе.

У нашој земљи, у Србији, па и у овом региону, поменути процеси се јављају, можемо их пратити, већ у првим деценијама прошлог века. И овде, као и у другим крајевима, рад најамних радника, најамни рад, представљао је битан предуслов, тачније основу постојања капиталистичког друштва, само што се историјат његовог настајања разликовао од оног, западњачког.

Наиме, баш у оно време, када се западна Европа суочава са класном поделом на једној новој друштвено-економској основи, у Србији, турском окупацијом, готово да нестају класне разлике. Уколико их и има, то се оне огледају у чињеници да су Турци као владајућа нација, постали уједно и владајућа класа. Срби су, са изузетком потурчења, претворени у двоструко робље — национално и феудално. И тек са почетком српске револуције, дизањем првог српског устанка 1804. године, на овим просторима отпочиње процес поновне класне диференцијације. Ослободилачка борба српских устаника, цепајући вековни туђински јарам, логиком самих догађаја, ломила је и разбијала унутрашње јединство српског народа, његову друштвену једнакост, а оне незнатне и једва уочљиве имовинске и друштвене разлике, настале у оквирима кнежинске самоуправе, чинила упадљивијим и све значајнијим. Па ипак, тек онда, када су Турци протерани из Србије и земља прешла у приватно власништво и када слободна привредна иницијатива постаје једна од главних полуга у привредном развоју земље, класно-имовинско раслојавање у Србији добија стварне размере. У условима када у Србији готово да нема градова и градског становништва, процес класног раслојавања првенствено се одиграва на селу. Овде се као владајући издваја старешинско-трговачки слој. Заузевши још у доба устанка руводеће војне положаје, старешине су, махом су то били виђенији трговци, веома брзо приграбили у своје руке и апарат власти, а одатле, са тих чисто политичких позиција преузимају и све кључне економске позиције, да би се, у току стварања самосталне српске државе, уздигли до нивоа једне нове владајуће друштвене класе. Ова ће класа повести земљу у правцу приватно-капиталистичког развитка, стварајући истовремено услове за своју трансформацију у класу капиталиста. Насупрот овој класи и паралелно са њом, формираће се и класа најамних радника. Међутим, до тог формирања водиће дуг и тежак пут. И тек онда, када са појавом развијене робне производње и новчане привреде у овим областима преовладају капиталистички производни облици, тек тада

ће се, као продавци своје радне снаге, појавити занатски радници, калфе и шегрти по паланкама и чобани, слуге, надничари и наполичари по селима. То је био онај слој, који осим своје радне снаге, често продаване у бесцење, није располагао ничим другим и из чијег је рада владајућа класа извучила вишак вредности, стварајући капиталистичку акумулацију сада већ у класичном буржоаском виду. Али, до ованвих се односа није могло доћи одмах. Њима је претходило процес такозване првобитне акумулације капитала. То је, као што је познато, историјски претходник капитализма и капиталистичке акумулације, то је, како је Маркс дефинише, «акумулација која није резултат капиталистичког начина производње, већ његова полазна тачка».

На прелазној етапи из феудализма у капитализам, сви народи су, сваки на свој начин и у своје време, прошли кроз процес првобитне акумулације. Но с обзиром да је у феудализму земља била главно средство производње, свуда је тај процес од ње почињао, њеним насилним припајањем крупним поседима. Растављање тог основног производног средства од сељана као произвођача чињено је на разне начине. Али, било да је вршено законодавним путем, као у Енглеској (тзв. «ограђивање»), било отвореним отимањем, по праву јачег, као што се делимично одиграло по ослобођењу у Србији, оно је увек носило насилни карактер. Разлике од земље до земље јављају се једино над се постави питање како се то насиље спроводи, ко га спроводи и којим се темпом све то спроводи.

У Србији је танву врсту насиља над сељаштвом извршио његов горњи слој, владајући слој, који се на том месту нашао у току дуготрајне борбе за ослобођење од туђинске владавине. У тек ослобођеној и привредно још мртој Србији, која је тек израњала из феудализма и са једва приметним тенденцијама претварања у грађанску државу, у првој грозници приватне својине и приватне иницијативе, ове сељане са државне управе понела је прва капиталистичка стихија гомилања земље. А како се дуго по раскиду са Турцима није знало сигурно ни шта је чије данас, ни чије ће бити сутра, јер није било правног поретка ни писаног закона, они су почели првобитну акумулацију отвореним насиљем с позиција власти.

Базирана, углавном, на земљи, првобитна акумулација се развијала кроз обиље метода и форми (присвајање покретне и непокретне турске имовине, старешински нулук, монополизам у извозној трговини, изнуђивање мита, неправедни порески систем, служење државним новцем, наметање зеленашког кредита итд.). Таква акумулација трајала је до седамдесетих година, уствари, све донде док је преовлађивала натурална, затворена привреда. За то време њени су се методи мењали, губили су од првобитне грубости и суровости, постајали су рафиниранији. Али то ипак није могло да прикрије њихов прави, насилни карактер.

Даља одлика наше првобитне акумулације био је њен темпо, који је, због специфичног историјског развоја земље, био врло спор. Овде се не може детаљније улазити у узроке те спорости, у сву њихову сложеност и дијалектичку повезаност. Па ипак, а то није

спорно, основни узроци таквог стања били су спољно-објективне природе. Међу тим узроцима најважнији су, сванано, оскудне саобраћајне везе, слаба насељеност земље у целини, наслеђена немаштина и беда, зависност од Турана у спољним односима и низ других. Али, од тога је била неодвојива и духовно-културна инертност народа, његово споро напуштање старих обичаја и навика, општи примитивизам у раду и животу.

Земља кућне радности и ручних заната, Србија, а са њом и њени источни рејони, дуго није увозила страну, индустријску робу, нити имала своју градску привреду и грађанску класу. У њеним су се варошима, чак и пола века после ослобођења, уздизали стогови сена и сламе, блејале улицама овце и гронтале свиње. Шездесетих година прошлог века Тимочка крајина је давала годишње за извоз у Аустрију две стотине хиљада ова вуне и сто хиљада комада овчијих и козијих коња, а ситних коња још и више. Била је то задуго изразито сељачка, заостала земља. О томе речито говоре и резултати пописа становништва. Тако, на пример, према попису из 1884. године у целој Србији просечно је било 87,59 процената сеоског становништва. Истовремено, у црноморском округу таквог становништва је било 91,36 процената, а у књажевачком 94,33. И управо зато, због тог недостатка материјалних и друштвених основа за шири продор капитализма, било је нужно дужне нагомилавати капитал, да би се могао као таква сусрести с радном снагом на слободном капиталистичком тржишту. Све до тог историјског сусрета, док општи развитак није омогућио да се експлоатација радних маса може вршити на тржишту, путем индиректне, економске принуде, која је нормални метод у капитализму, све дотле су старешине вршиле акумулацију непосредно, путем власти и положаја, отворено или прикривено, свеједно.

Капиталистички односи, настали у Србији са закашњењем, изазвали су велике економске и друштвене промене. Ове промене нарочито су захватиле онај део сељаштва, који је највише био изложен експропријаторском дејству бројних метода првобитне акумулације капитала и које је у току тог процеса лишавано сопствених средстава за производњу и претварано у продавца сопствене радне снаге. Сви ови многобројни облици првобитне акумулације имали су за последицу имовинско раслојавање на селу и множење сиромашних сељана, примораних на узгредан или потпун најамни рад.

Јединствен за Србију и у Србији, овај процес се у њеним источним крајевима, ипак, у по нечему разликовао, имао је неке специфичности настале током дуготрајног историјског развоја ових крајева. О њима се у даљим истраживањима мора водити рачуна, јер у општу слику друштвено-економског развоја Србије уносе елементе посебног, битног за разумевање друштвено-економских процеса који су на овом терену били познати још у деветнаестом веку; уносе елементе неопходне за разумевање историје настанка и развоја радничке класе тимочног региона.

Уствари, процес раслојавања сељаштва у Тимочној крајини, са тенденцијом на пауперизацију једног дела сеоских домаћинстава,

и формирање класног друштва у овом региону, природан је наставак процеса првобитне акумулације до које у овим крајевима долази готово одмах по ослобођењу од Турака, а чему ондашњи старешине и, посебно, Милош Обреновић, дају посебан печат. Другојачије није ни могло бити, јер се радило о једној општој појави у процесу настанка и развоја капитализма; појави која се овде манифестовала кроз мноштво облика, који су, поред оног општег и заједничког, имали и нешто специфично. Специфично, ако не по садржају, а оно по интензитету и начину испољавања. Овом приликом задржаћемо се само на неким од тих манифестација, на оним, које су од посебног значаја са разумевања пауперизације као битног елемента у процесу настанка радничке класе на Тимоку. Међу тим манифестацијама или појавама једно од важнијих места припада зеленашењу.

Зеленашење, познато као метод првобитне акумулације капитала било је у источној Србији, као и у осталим њеним деловима, познато већ од првих дана после ослобођења од Турака. Зеленашење се овде, ни као појава, ни као метод, а ни по својим друштвено-економским последицама, није разликовало од зеленашења у другим крајевима. При томе треба истаћи да су се последице зеленашења посебно тешко осећале на селу, јер је село одувек оскудевало у новчаним средствима. Ово је нарочито долазило до изражаја у ситуацији када се сељак нашао пред задатком обнове свог газдинства, а када се питање јефтиног пољопривредног кредита није постављало ни у теоријском облику. И као што истраживања показују, под удар зеленашког капитала, јер он је једини био тај на кога је сељак у том моменту могао да рачуна, прво су дошли сељаци у оним крајевима, који су први отпочели прелаз са сточарске на аграрну привреду. Истина, уочивши тешке последице зеленашења и у намери да спрече пауперизацију сељаштва, власти су предузимале одређене мере како би спречиле пропадање сеоских домаћинстава. Танви су покушаји чињени још од времена владавине Милоша Обреновића, па и касније. Наиме, још маја месеца 1836. године, а одмах затим и 1837, Милош је издао два указа којим је настојао да сељак заштити од канџи зеленашког капитала, мада у томе, како је познато, није имао много успеха. Јер, док се првобитно не акумулирају капитал, траје један доста дуг период владавине зеленашког капитала. Тек кад се тим путем достигне одређен ниво акумулације, капитал улази у трговину, претвара се у трговачки капитал. Одавде, али тек пошто превазиђе потребе трговине, када, фигуративније речено, постане слободан, капитал се премешта у новчане заводе и у индустрију. Последњу фазу ове трансформације капитала представља финансијски капитал. Али, време које посматрамо карактеристично је као време зеленашког капитала у Србији са свим појавама, карактеристикама и последицама које је он са собом носио. Шире посматрано, било је то једно прелазно доба, време распадања старих, заосталих форми привређивања и преласка на нове, више и савременије форме, време у коме је новчана привреда из дана у дан добијала све значајније место. Али, као што у посматраном периоду ове форме у Србији, па

и у њеним источним крајевима, још увек нису имале доминантну улогу, исто тако ни српски сељак у то доба још није био у потпуности способан да рационално и без помоћи са стране организује и води своје самостално газдинство. А познато је, да су они, који су прелазили на ратарску производњу осећали велику потребу за новцем, јер су све набавке, по правилу, морали вршити за новац који никада нису имали довољно. То их је и упућивало на непрекидне позајмице, на зеленаше и као што је већ речено, под удар зеленашког капитала. А колико је тежак био зеленашки притисак на задужене и презадужене сељаке, може се судити по висини зеленашког интереса. Сматрало се, наиме, да је тај интерес сасвим солидан када се кретао између тридесет и четрдесет процената годишње. Сношљив је био и када је износио седамдесет процената. Међутим, у извесним, не баш ретким случајевима, износио је сто, сто педесет, па и две стотине процената. О томе је у једном свом чланку, објављеном у »Раднику« још 1871. године, писао и Светозар Марковић, указујући да је после једне неродне године, која је била погодила најбогатије округе Србије, интересна стопа порасла на сто двадесет процената. Уопште, у просеку, ако се о њему може говорити, интерес на зеленашки кредит, тоном читаве друге половине деветнаестог века, па и почетком двадесетог, кретао се око сто процената годишње.

Могло би се поставити питање, шта је то, што је узроковало овако дивљање зеленаштва. Одговора има више. Први је, свакако, онај, који говори о хроничној беспарици сељана, нарочито у периоду када се он, како је речено, налазио на прелазу од сточарске на ратарску производњу. И као што је то прихваћено у економској науци, непобитан доказ да је неки регион прешао на аграрну привреду, служио је податак о величини посевне површине под житарицама.

Према подацима првог пописа у Србији 1867. године таквих је површина највише било у крагујевачком, ваљевском, шабачком, књажевачком, београдском, пожаревачком и смедеревском округу. Сви су ови окрузи под житарицама имали по двадесет и више хиљада дана орања. Крајински округ са својих 11.916 дана орања налазио се негде у средини, док се црноречки, са једва 1.480 дана, налазио на зачељу ове листе. Био је то доказ, да је у овим крајевима и даље преовлађивала сточарска производња, која је сеосним домаћинствима обезбеђивала какву такву економску сигурност и самосталност. А познато је да су сточари ових крајева, као и у свим осталим, од својих стада добијали како млечне, тако и месне производе, док су потребне житарице набављали продајом вишка својих сточарских производа, па и живе стоне.

Што се тиче књажевачког округа, који је на ратарску производњу прешао раније него ли остали окрузи у Србији, у њему је између потреба и могућности становништва постојала, углавном, равнотежа, те становништво овог округа није имало већу потребу за зеленашким кредитом, те није ни осећало сву његову тежину и разорну моћ. Била је то важна одлика овога краја, која се у крајњој линији рефлектовала на укупан положај сељаштва, па и на про-

цес пауперизације као битног фактора у формирању радничке класе.

Средином и у другој трећини прошлог века, у тренуцима када је зеленашки кредит достигао кулминациону тачку, држава је оснивањем Управе фондова, установе која је имала задатак да пружи сељану јефтин кредит, покушала да стане на пут зеленашењу. Са истим циљем оснивани су и неки други новчани заводи, али ни један од њих није оправдао своје постојање. Шта више, сви су они допринели даљем задужењу сељаштва, а та задуженост је заиста била огромна. Само у периоду од 1891. до 1895. године, то је период за који постоје сређени подаци, сеоско становништво је дуговало:

Државној благајни	2.370.097	динара
Управи фондова	4.322.827	"
Другим новчаним заводима	378.070	"
Приватним повериоцима	8.118.176	"

Из ових података се види да је задуженост сељана код приватних поверилаца била двоструко већа него код свих других новчаних завода и установа узетих заједно. При томе, за нас је важно, да је задуженост тимочког сељана била доста нижа од задужености сељана у осталим крајевима Србије и да је представљала нешто око шест процената од опште суме сељачких дугова. Био је то несумњив доназ, да сељаштво на Тимоку, и поред одређене, релативне, задужености, ипак није страдало од зеленашког капитала онако, како је то био случај у другим регионима Србије.

Други моменат, битан са становишта појаве зеленашког кредита треба тражити у оној примитивној »привилегији« србијанског сељана, којом су му била зајамчена шест дана орања земље; земље коју му нико и ни под каквим условима није могао одузети. Због те »привилегије« сељак није могао наћи зајма ни код трговаца, ни код ретких новчаних завода. Практична ненаплативост сеосних дугова спречавала је трговце и банкаре да излазе у сусрет захтевима сеоског домаћинства за одобравање кредита. У таквој ситуацији, сељак се морао обраћати зеленашима, а ови су ризик ненаплативости својих потраживања на име учињених позајмица, надонађивали колосалним интересним стопама. Стицајем околности о којима је говорено напред, такви случајеви су у овом региону били права реткост.

Да зеленаштво као једна од појава првобитне акумулације није у овом региону достигло оне размере, какве је имало у осталим деловима Србије, сведочи и стање земљорадничког задружног покрета, као елемента одбране од зеленашког кредита. Истина, овај се покрет у Србији, па и у овим крајевима, јавља нешто касније, али то не утиче на основне примесе његове појаве и постојања, не мења његове превасходно заштитне функције. Иначе, у првим годинама постојања овог покрета, окрузи тимочког региона су се по броју задруга налазили на зачељу. Тако, на пример, за разлику од округа са развијеним зеленашењем, односно развијеним зеле-

нашним кредитом, а у којима се број земљорадничких задруга пео и на седамдесет, у крајинском округу, на пример, било је свега петнаест задруга. Није их више било ни у осталим окрузима региона.

Поред других узрока и разлога, што се у овим крајевима срећемо са тако малим бројем задруга, мора се указати и на чињеницу, да су приватна својина и индивидуална производња овде, већ прилично давно, стекли доминантан положај, а томе је опет узрок њихово добро економско стање, те да поједина домаћинства нису уопште била у стању да размишљају о било каквим облицима кооперације, па ни о задругарству.

Уз све то, иако су ови рејони већ били отпочели, а неки већ и завршили, прелаз са сточарске на ратарску производњу, ипак је ова последња још дуги низ година, како по свом физичком обиму, тако и по новчаним ефектима, заостајала за првом. Тако је у периоду од 1866. до 1868. године из Србије, само коња, што овчих, што јагњећих, извезено 3.174.300 комада, што је практично значило готово по једну коњу на сваког ондашњег становника. Немамо тачних података колики је био удео овог региона у том извозу, али с обзиром на то, да се шездесетих година прошлог века, само у Крајини, сване године клало до 80.000 грла стоне, претезно за извоз, а да је у то исто време у Тимочној крајини укупно пописано 382.021 брва (гургусовачна нахија — 71. 579, сврљишко-бањска — 74.143, црноречка — 138.197 и крајинска — 98.102), онда се може схватити колики је морао бити удео ових крајева у поменутом извозу, а самим тим и каква је био њихов укупан економски положај. Истина, добар део прихода од продаје стоне одлазио је у руке разних трговаца и препродаваца, али је делом остајао и у сеоским домаћинствима, служећи за подмирење различитих потреба њихових чланова.

Период првобитне акумулације капитала у Србији карактеристичан је још по једној појави. Та појава су јавне продаје.

У другој половини прошлог века ова појава је добила широкe размере и све више је погађала она земљорадничка домаћинства, која нису била способна да се прилагоде робно-новчаној привреди. Према подацима којима за сада располажемо, а они су сређени тек за период последње деценије деветнаестог века, види се да број јавних продаја за дугове, извршен у селима Србије све до 1896. године, непрестано расте. Поменуте године било је 5.444 случаја јавних продаја. У наредном периоду тај се број постепено смањивао, да би се почетком овог века зауставио на цифри од 3.095 случајева. Посматрано по ондашњим окрузима, што је са становишта теме коју обрађујемо веома важно, ове продаје указују на још нешто: на то, да су источни региони Србије, значи и регион Тимочке крајине, забележили далеко мањи број јавних продаја, неголи западни и централни региони Србије.

Према подацима којима располажемо, крајем прошлог века највећи број јавних продаја забележен је у окрузима — пожаревачком, крушевачком, ужичком, рудничком и крагујевачком, а најмањи у црноречком, крајинском и тимочком.

Карактеристично је, да је највећи проценат јавних продаја, па чак и у окружима Тимочке крајине, извршен над баштама, њивама, ливадама, чајирима, виноградима и забранима, над оним објектима, на којима се и заснивала земљорадња. То је само доназ, да је нагло продирање новчане привреде масу сељака чинило неспособним да одговори својим обавезама, чак и обавезама најминималнијим. После извршених продаја сељаци су постајали паупери у пуном смислу те речи, а њихова деца, отиснута у варошна насеља ради изучавања заната, постајала су прави пролетери.

На тежак положај сељаштва и његову пауперизацију дубоки траг су оставиле и постојеће привредне тенденције, које су се веом споро мењале. Једна од тих тенденција испољавала се у непрекидном порасту извоза, али истовремено и у непрекидном паду вредности извезене робе. Ова је појава једнако била присутна, како у глобалном извозу из Србије, тако и у извозу из Тимочке крајине. За илустрацију поменуте појаве може, на пример, послужити следећи случај. Један килограм извезене робе из ових рејона, у периоду од 1879. до 1883. године, представљао је вредност од 0,55 динара, да би се 1910. године за тај исти килограм извезене робе добио само 0,21 динар. Нема сумње да се ованво стање итеноко негативно одразило на положај сеоских домаћинстава, на слабење њихове економске моћи, па у крајњој линији и на њихово зарањање и пропадање.

Процес пропадања сељаштва, а упоредо са њим и процес диференцијације и пауперизације одвијао се на Тимоку нешто спорје него у осталим рејонима Србије, али је тај процес, нарочито крајем прошлог века, и овде био итеноко присутан. О томе сведочи и чињеница да је на Тимоку десет процената свих сеоских домаћинстава имало посед до једног хектара. Домаћинстава са поседом 1 до 2 хектара било је дванаест процената и оних са поседом од 2 до пет хектара око тридесет два процента. Ако се овоме додају бројност чланова породице већине домаћинстава и процес даљег уситњавања поседа, тада постаје очигледно да се знатан број сеоских домаћинстава није могао издржавати обрадом властите земље. О овоме је сведочила и једна добро организована анкета Главног савеза српских земљорадничких задруга и која је показала да су земљорадници са поседом испод једног хектара земље трошили 89% производње у властитом домаћинству, док су она са једним до пет хектара, а таквих је овде било преко 45% свих домаћинстава, трошила 80—81%. Ованво стање, чак и када се не узимају у обзир остали фактори, јасно показује да је деловање капиталистичних закона на овом терену, као уосталом на територији читаве ондашње Србије, било прилично ограничено. Стога су поседовна структура и слаба концентрација земље у рукама приватних поседника и без дубље анализе разумљиви, мада стоје у противуречности са брзим порастом броја панађура, задужености села итд., укратко, стоје у супротности са преовладавањем робно-новчане привреде, која је тих година све више захватала и територију Тимочке крајине.

Али, осиромашење и пролетаризација захватили су села на Тимоку далеко више него што се то могло закључити на основу поменуте поседовне структуре и на основу других показатеља, битних за сагледавање друштвено-економског стања и уопште социјалних збивања на подручју овог региона. Из званичних пописа може се закључити да је у овом крају Србије било 30% домаћинстава која нису имала ни кола, ни пољопривредних оруђа, односно да се једна трећина сељачких домаћинстава на Тимоку није могла бавити земљорадњом властитим средствима за производњу. Таква домаћинства настојала су да се одрже већим коришћењем сопствене радне снаге и интензивнијим радом на властитој или туђој земљи коју су узимали у наполицу. Али и поред тога многа домаћинства су делимично или у потпуности економски пропадали.

Нагли развој новчане привреде упућивао је сељаштво ових крајева све више на тржиште, а пошто производњом није могло да подмири потребе, крунило је полако своју главницу. Држава му је користила само утолико што је остављала ниске непосредне порезе настојећи да скине одговорност са себе за оно што је капитализам доносио селу. Крајем прошлог и почетком овог века поресно оптерећење тимочког сељака смањено је за око 9%, па ипак од разрезаног непосредног пореза са прирезом остало је ненаплаћено 27%, а у првој деценији двадесетог века чак око 34%.

У целини посматрано, сви ови процеси, а било је и других, стварали су изузетно сложене и противуречиве услове у којима се за рачун пауперизованог тимочког сељака, лагано али сигурно, одвијао процес настанка и развоја радничке класе.

Пролетаријат који се стварао осиромашењем сељаштва већим делом остајао је на селу и претварао се у релативно сувишно становништво, а мањим делом одлазио је у градове и печалбу — у Бугарску, Румунију или друге делове земље. Број печалбара се стално мењао, али је ипак сване године износио неколико десетина хиљада људи. Уопште, чињеница је, да је у Тимочној крајини у другој половини деветнаестог века било све више расположиве радне снаге коју је, углавном, сачињавало извлашћено сељаштво. У својим годишњим извештајима о стању пољопривреде, председници општинских судова извештавали су редовно Министарство народне привреде, да у њиховим општинама има увек довољно радне снаге. И заиста, у доба доношења Закона о радњама 1910. године, у Србији је било око сто педесет хиљада пољопривредних најамних радника. Од тог броја на Тимочку крајину отпадало је нешто око 7 до 8 процената. Али, ни овај број пољопривредних радника није увек могао наћи посла на селу, па се знатан део ових несретника усмеравао у оближње вароши. Међутим, због слабе апсорбционе моћи варошке привреде на Тимоку, коју су карактерисале ситан трговачки капитал и примитивно занатство, као и постојање малог броја полуиндустријских радионица, сеосни пролетаријат није у варошима овог краја могао наћи извор своје егзистенције. У таквој ситуацији једино уточиште за ове пролетеризоване сељачке масе претстављали су рудници, које је домаћи и страни капитал почео да отвара на територији Тимочке крајине. Бор, Мајданпек и рудници око За-

Јечара и Њажевца могли су да приме неколико стотина радника. Део пауперизованих сељана налазио је посла по млиновима, воденицама и пиварама. Ипак, све је то било недовољно да би се отклониле последице настале услед појаве на Тимону релативно сувишног сеоског становништва. Последица таквог стања, у првом реду одразиле су се на положај радничке класе која се у посматраном периоду, овде на Тимону, мање више, налазила тек у процесу формирања.

Без обзира на малобројност радника који су у овим данима налазили запослење у индустрији и рударству на Тимону, њиховом појавом, стварала се, уствари, категорија најамних радника, која ће у току свог даљег развитка одиграти итекако значајну улогу у историјском развоју читавог региона, па и читаве земље. Њихов удео посебно је значајан за развој рударства, јер је брзи развој рударства од средине XIX века изискивао све већи број неквалификованих радника за обављање грубих теренских радова, а снажна радна снага са села одговарала је овим тешким радовима. Шта више, њих је рад у рудницама привлачио и због тога, што су овде наднице биле више од оних које су имали на селу као копачи, косачи или просто надничари. Не располажемо тачним бројем радника запослених у тимочним рудницама, али се ипак са сигурношћу може укапати на следеће: прво, била је то, углавном, радна снага придшла са села и, друго, њихов се број у појединим предузећима, према неким евиденцијама, кретао од најмање десет, колико их је почетком века било у рудницама »Ртањ«, »Звездан« и »Иваново« код Лубнице, па до огромног броја, наравно за оне прилике, од 1150, колико их је запошљавао Борски рудник две три године касније.

Приличан број некадашњих сељана нашао је уточиште у бројним млиновима и воденицама, које су овде почеле ницати још од 1840. године, а нарочито крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година прошлог столећа.

У таквим млиновима, као што су били млинови Уроша Милошевића, Јована Поповића, браће Лаловић, браће Потих, Андрије Генчића и других, радило је истовремено по десетак, па и више радника, некадашњих пауперизованих сељана. А када се зна, да је у то доба у крајинском округу било девет парних и два турбинска млина, а у тимочком округу обрнуто, девет турбинских и два парна млина, као и да је било и неких других објеката, непосредно везаних за ове, а у којима је, стално или повремено, налазио запослење један приличан број радника, истина неквалификованих или само делимично квалификованих, онда се може претпоставити колико је ова привредна грана запошљавала бивших сељана, сада већ најамних радника.

Шездесет до осамдесет радника ангажовале су пиваре на Тимону, посебно пивара браће Лаловић и пивара Зајечарског индустријског удружења.

Одређен број радника нашао је тих година посла и у појединим централама, таквим какве су биле централе браће Милошевић или Зајечарског електричног друштва. Радника-сељана је било и у електричним погонима у Њажевцу, Неготину и неким другим ме-

стима овог региона; свуда где се налазио по неки погон, где се нешто производило.

Мање више, сва радна снага, запослена у поменутиим индустријским и рударским предузећима, као и она која се оријентисала према занатству, са изузетном висококвалификованим стручњацима, потицала је из околних села. Последице таквог стања биле су вишеструке. Пре свега, село је постало непресушни извор јефтине радне снаге за околне индустријске и рударске објекте. Истовремено, оно се готово прено ноћи нашло под утицајем свих оних друштвено-политичких и социјално-економских таласања која су настала у оквирима капиталистичког развоја овог региона, а која су своја исходишта имала у већ поменутиим привредним објектима — рудницама, млиновима, централама, пиварама и другим. И док су на једној страни село и сељаци пропадали, на другој страни, то исто село и ти пауперизовани сељаци доживљавали су снажну трансформацију свести и свог друштвеног положаја. У том погледу присуство места у којима је логично савременијег привредног развоја долазило до концентрације радника и њиховом окупљању и класном сазревању, значило је веома много за све оне, који су напуштали своја ранија пребивалишта и отискивали се у нови живот, а пре свега за оне многобројне пауперизоване сељане. Пауперизовани сељак није, овде као у другим, мање развијеним регионима ондашње Србије, бивао препуштен сам себи и свим недаћама и јадима једног опустошеног и готово бесперспективног живота; живота који је од њега стварао или изгубљеног очајника или лумпенпролетера. Напротив, овде је сељак, развлашћен и одбачен са земље, успевао ипак тако, да нађе уточиште у неком од рудника или других предузећа и да се сврста у редове једне нове средине, једне нове, борбеније и далеко свесније класе — радничке класе. Зато и није несхватљиво, што овде, на Тимону, и поред свих недаћа које доноси првобитна акумулација и њена нераздвојна сапутница — пауперизација, ми не срећемо армију изгубљених, већ прилично добро организованих људи и бројне организације револуционарних радника и сељана, који својом непрекидном и упорном борбом бране своје класне интересе, вршећи тим самим и своју историјску мисију у превазилажењу и рушењу једног, на класној експлоатацији заснованог, друштвено-економског система. А збивало се све то у оном периоду, када се Србија налазила под влашћу нечувеног система реакције који се био свалио на србијанско друштво, а чија се суштина састојала у присуству неписменог и продатог чиновништва, халапљивих лифераната, политичког мародера, неморалне поповштине, а поврх свега у присуству једног крунисаног зликовца и једне сујетне метресе. Али, пошто реакција са октроисаним уставом и савитљивим радикализмом није могла потпуно да задовољи амбиције миропомазаног монарха — последњег из реда Обреновића и његове ненасите пратње, то је већ тада прешла у отворену реакцију. Три месеца било је довољно да се прикупи све оно што је било најповареније, најсујетније и најненаситије у свим експлоататорским групацијама и скупинама Србије и да се образује фаланга, која је почетком века, на мартовским изборима 1903. године створила јед-

ну полицијску скупштину и узурпирала и оно мало законских права народних. Српски народ био је поново претворен у бесправно робље, стављен ван закона и није му остајало ништа друго већ да отпочне борбу на живот и смрт и да цео тај политички и економски систем сруши. У овој борби малобројна радничка класа Србије, која је тек закорачила на историјску сцену, а са њом и радничка класа Тимона, смело је корачала у првим борбеним редовима. Заједно са њом, са масом тих нових људи, паћеника и великана истовремено, корачао је и велики револуционер и борац за социјализам — Петар Радовановић, чијем је светлом линији и посвећен овај наш округли сто.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Југославије, фонд 65, фасцикле 102, 315, 449, 453.
 Архив Србије, фондови Министарства финансија, Министарства народне привреде, Кнежевске канцеларије (нахије црногорска, неготинска и гургусовачка).
 Годишњак рударског одељења Мин. Нар. Привреде, 1910, III.
 Државопис Србије. Статистичко одељење Министарства финансија, Сц. XIV, Београд 1889.
 Индустијска комора Краљевине Србије, Београд 1811. Извештај о раду и стању индустрије у 1910.
 Статистички годишњак Краљевине Србије. Издање Управе државне статистике. 1893, 1894—1895, 1899.
 Статистика спољашње трговине Краљевине Србије. Царинска управа Министарства финансија. 1895, 1898.
 Новине српске (1834—1858), Београд.
 Уговор закључен између Општине Зајечар с једне стране и фирме Уроша Милошевића и Синова с друге стране о електричном осветљењу вароши Зајечар. Зајечар 1909.
 А. П. Ивановић. Описаније окружја Крајинског. Гласник друштва српске словесности, св. V, Београд 1853.
 Бор 1903—1953, издање радничког савета Рудника бафра и топионице Бор.
 В. Симић. Водена постројења у Мајданпек у 1849—1857. Рударски гласник, год. XI, 1972, св. 4.
 Даница Милић. Бор и околина, Београд 1973.
 Д. Масловарић. Земљорадња у Неготинској крајини. Гласник Етнографског музеја, 31—32, Београд 1969.
 Др Душан Пантелић. Тимочна крајина, Београд 1927.
 Драг. Н. Јовановић. Из Тимочне крајине. Њњаневачки округ. Гласник Српског Ученог Друштва, Београд 1889.
 Ђона М. Станојевић. Електрична индустрија у Србији. Београд 1901.
 Н. Маркс. Напитал, књ. I, Београд 1947.
 Коста Поповић. Пут лицејских питомаца по Србији 1863.
 Костић А. Мил. Њњаневац и стари Њњаневачки округ. Београд 1933.
 М. Ђ. Милићевић. Кнежевина Србија, Београд 1876.
 Мита Петровић. Финансије и установе обновљене Србије, књ. I.
 Никола Вучо. Положај сељаштва у Србији. Експропријација од земље у XIX веку. Београд 1955.
 Н. Вучо. Распадање еснафа у Србији, књ. I, САН, Београд 1954.
 Петар Милосављевић. Петар Радовановић. Зајечар-Бор, 1968.
 Синдикални покрет у Србији 1903—1919. Београд 1958.
 Синдикални покрет у Србији, т. I, св. 4, Београд 1964.
 Слободан Јовановић. Друга влада Милоша и Михаила.
 Т. Ђорђевић. Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до Еснафске уредбе 1847. године. Српски етнографски зборник, књ. 33. Београд 1925.

Др Младен Вукомановић

ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Од појаве првих српских социјалиста, а посебно оснивања Српске социјалдемократске странке и Радничког савеза 1903. године, раднички покрет Србије посветио је посебну пажњу оспособљавању активиста широм земље, а нарочито у местима где је пролетаријат био бројнији. У оквиру ове сталне оријентације и ангажовања нарочита пажња усмерена је на оспособљавање кадрова из редова радника, који су најуспешније агитовали међу класним друговима, доприносили тиме бржем ширењу и јачању покрета. Захваљујући таквој оријентацији и сталном ангажовању водећих социјалдемократата на том плану, у периоду 1903—1914, широм земље оспособљени су нови кадрови, који су успешно остваривали сложене задатке из домена класне борбе пролетаријата. Из ове генерације радничких активиста појединци су, захваљујући самопрегорном раду, зналачкој и неуморној агитацији на терену, успешном теоријском уздизању и непоколебљивој борби, доста брзо превазилазили локалне и регионалне оквире, афирмишући се као истакнути активисти радничког покрета Србије, а потом и Југославије. У ред таквих радничких бораца и револуционара који су се увек налазили у првим борбеним редовима и до краја остали верни марксистичком погледу на свет и друштво, дајући пуни допринос победи социјализма, спада и Петар Радовановић, рударски радник из Злата.

Укључивање Петра Радовановића у раднички покрет и прва фаза његове активности (1903—1908)

Постојећи историјски извори пружају веома мало података о ступању П. Радовановића у раднички покрет и његовој активности до 1908. године. У досадашњој литератури недвосмислено се констатује да је Радовановић учествовао у штрајковима рудара на Сењском руднику августа и новембра 1903. године и био члан штрај-

качког одбора. Мада се за ову тврдњу не наводе извори, очигледно се ради о сећањима, датим после II светског рата, пошто у архивима и штампи нису пронађени подаци о Радовановићевом учешћу у овој значајној акцији сењских рудара. По нашем мишљењу, може се, са доста сигурности, прихватити податак да је Радовановић у то време радио на Сењском руднику и учествовао у наведеним штрајковима, пошто су сви радници штрајковали. Међутим, остаје отворено питање његовог ангажовања у штрајкачком одбору. Штрајком су очигледно руководили најистакнутији активисти, који су јула 1903. године основали Радничко друштво на овом руднику, у чијој се управи није налазио П. Радовановић. Он је у то време још био неистисан и неафирмисан. Рад у Сењском руднику, снажна социјалистична пропаганда међу рударима и учешће у наведеним штрајковима пресудно су утицали на младог рудара Петра Радовановића да ступи у ред класно свесних радника и цео живот посвети борби пролетаријата Србије за социјалистички преобрањај земље.

У Анкетном листу за делегате IV конгреса Црвене синдикалне интернационале (Профинтерне), одржаном у Москви од 17. марта до 3. априла 1928. године, коме је присуствовао као један од делегата југословенских синдикала, Петар Радовановић је навео да је 1904. године постао члан социјалне демократије Србије, а 1906. године члан Савеза рударских радника Србије.² По нашем мишљењу, наведени податак о ступању у Српску социјалдемократску странку мора се узети са извесном резервом, тим пре што су нетачни и поједини други подаци из овог анкетног листа, као податак о годинама старости и години ступања у Комунистичку партију Југославије. Наиме, 1904. није постојала ни једна организација Српске социјалдемократске странке у зајечарском крају. Месна организација ове странке у Зајечару основана је тек у лето 1905, а у Злоту маја 1909. године. Радовановић се такође није директно пријавио Главној партијској управи за ступање у чланство Српске социјалдемократске странке, што се практиковало у случају да у одређеном месту није постојала партијска организација или повереништво. Према томе, остаје могућност да се Петар Радовановић, после повратка из војске 1904. године, поново запослио у Сењски рудник или на неком другом месту, и тамо ступио у Српску социјалдемократску странку, или је погрешно у давању наведеног податка о години када је постао члан ове странке.

На основу расположиве документације може се доста реално претпоставити да се Петар Радовановић нешто више ангажује у радничком покрету од половине 1905. године, што се поклапа са почетком формирања првих синдикалних пододбора и социјалдемократских организација у Зајечару и околини. Наиме, после неуспелог покушаја оснивања радничког друштва у Зајечару, као општерад-

¹ Слободан Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941*, Београд, 1959, 9—10; Петар Милосављевић, *Петар Радовановић, Зајечар-Бор*, 1968, 18—19.

² Слободан Босиљчић, *Петар Радовановић у Москви 1928. године, Развитан*, 4—5, Зајечар, 1972, 31 и 34.

ничке класноборбене организације, октобра-новембра 1903. године, активност социјалиста у овом крају сводила се, извесно време, углавном на пропаганду социјалистичких идеја, ширење социјалистичке штампе и литературе.³ На тај начин вршене су припреме за оснивање радничких класно-борбених организација, до чега је дошло половином 1905. године. Већ 27. марта (9. априла) 1905. године у Зајечару је одржана ужа радничка конференција на којој је говорено о потреби организовања, после чега се на том плану радило убрзаним темпом.⁴ Ова активност одвијала се под руководством Илије Милкића и Марка Лазића, уз пуно ангажовање централних органа радничког покрета Србије. Као стари социјалдемонкрата и ватрени присталица Васе Пелагића, Марко Лазић се чврсто повезао и са рударским радницима из Зајечара и околине, ослањајући се нарочито на Петра Радовановића из Злота и браћу Првуловиће из Прилите.⁵ Пошто је најпре ступио у преписку са Јанком Петаковићем, једним од оснивача и истакнутих активиста Савеза рударских радника Србије, јављајући о стању у Борском руднику, а потом се, уз Петаковићеву препоруку, повезао са Марком Лазићем, Петар Радовановић је већ у пролеће 1905. био познат у социјалдемонкратским круговима као један од млађих поборника социјализма. Захваљујући томе, на предлог Димитрија Туцовића, Радовановић је, према сећању Јанка Петаковића позван на Трећи конгрес Радничког савеза, који је одржан у Крагујевцу 6. и 7. (18. и 19.) јуна 1905. године. Радовановић је Конгресу присуствовао највероватније као гост, пошто зајечарски социјалисти и радници још нису имали своје партијске и синдикалне организације, па нису били у могућности да званично пошаљу своје делегате. Према Петаковићевом сећању, Радовановић је на конгресу, међу делегатима, оставио одличан утисак, подробније обавештавајући своје класне другове о положају рудара у источној Србији.⁶

Евентуално учешће на конгресу, упознавање са најистакнутијим личностима радничког покрета: Радованом Драговићем, Драгишом Лапчевићем, Димитријем Туцовићем, Тришом Кацлериовићем и осталим водећим активистима из целе земље, нова сазнања о задацима, ближним и даљим циљевима социјалне демократије утицали су на даљу активност и бескомпромисну борбу младог рудара Петра Радовановића. С друге стране партијски и синдикални конгреси су подстицајно деловали на даљи развитак радничког покрета, што је

³ *Радничке новине* (у даљем тексту РН), 12. IX и 24. X 1903. и 5. III 1904.

⁴ РН, 2. IV 1905.

⁵ Јанко Петаковић, *Прве рударске организације у Србији*, Београд, 1953, 47—50.

⁶ У записнику са III партијског и синдикалног конгреса, односно у списку делегата нема ни једног званичног представника зајечарских социјалиста и радника. Истина, у вези дискусије Илије Милкића на конгресу Радничког савеза на једном месту иза његовог имена у загради пише Зајечар, што може упутити на погрешан закључак да је он био представник зајечарских социјалдемонкрата. Међутим, Милкић је званично био делегат београдске партијске организације, без обзира што је заступао и интересе зајечарских социјалдемонкрата, с обзиром на место рођења. (Јанко Петаковић, н.д., 49—51; РН, 18. и 22. VI 1905; *Синдикални покрет у Србији 1903—1919*, књ. II, Београд, 1958, 177, 180.)

дошло до пуног изражаја у Зајечару и околини. Делујући под руководством Илије Милкића, који се, по задатку руководства покрета, привремено преселио у свој родни крај, зајечарски социјалдемократи у лето 1905. године испољавају вишеструку активност на плану организовања радника. Најпре је основано партијско повереништво, на челу са Илијом Милкићем и синдикалним пододбори, а потом је 24. јула (6. августа) 1905. одржана оснивачка конференција Месне партијске организације. Радећи под руководством Илије Милкића и Марка Лазића, организација је брзо ширила утицај у Зајечару и околини, посветивши нарочиту пажњу организовању рудара Вршке чуке. Без обзира на недостатак историјских извора, може се претпоставити, с обзиром на све што смо до сада навели, да се и Петар Радовановић непосредно укључио у ову активност, делујући пре свега међу својим друговима рударима на Вршкој чуки. О све већем утицају социјалдемократа међу рударима Вршке чуке говори податак да су они у знатном броју присуствовали великом јавном радничком збору одржаном у Зајечару 4. (17) септембра 1905. године. После збора, на ужој струковној конференцији, основан је зајечарски пододбор Савеза рударских радника, у који се уписало и 14 рудара Вршке чуке. Такав њихов поступак и отворено декларисање као присталица револуционарног радничког покрета, наишли су на енергичну осуду од стране руководства рудника, које је настојало да у зачетку спречи синдикално организовање рудара. Пошто је управа рудника, у циљу гушења радничког покрета, отпустила 6 синдикално организованих рудара, осталих 8 организованих рудара солидарно су 20. октобра (2. новембра) 1905. године отказали посао и напустили Вршку чуку. С обзиром на дотадашњу и на сннију активност може се претпоставити да се Петар Радовановић налазио у наведеној групи синдикално организованих рудара Вршке чуке. Тиме су ударени чврсти корени социјалдемократском утицају међу рударима Вршке чуке, који су, упркос оштрих мера управе рудника и органа власти, већ наредних година испољили висок степен привржености социјалистичким идејама и класној борби пролетаријата. Томе је, поред објективних услова, ангажовања водећих социјалдемократа и зајечарских активиста, по свему судећи, знатно допринео и Петар Радовановић својом сталном агитацијом, упућивањем рудара на реалне правце борбе за побољшање њиховог положаја и придобијањем нових присталица социјалне демократије. Радовановић је у том правцу деловао са осталим рударским активистима, међу којима су се истицали браћа Првуловић и други.⁹

После видних успеха постигнутих на пољу организовања радника зајечарског краја током друге половине 1905. године, наредне 1906. године дошло је до застоја и стагнације, проузрокованих због оштрих мера послодавца и органа власти и субјективних слабости самих радника.⁸ Временом пропадају синдикални пододбори, као и Месна организација Српске социјалдемократске странке у Зајеча-

⁹ РН, 30. VII, 3. и 13. VIII, 10. IX, 2. и 5. XI 1905.

⁸ Тако је половином августа 1906. полиција забранила одржавање збора рудара Вршке чуке, на који су дошли и делегати из Зајечара. (РН, 29. VIII 1906.).

ру. Захваљујући упорном раду појединих активиста, септембра 1906. основано је повереништво Савеза рударских радника у Зајечару. Почетком децембра 1906. место месне организације Српске социјалдемократске странке, «која се услед нерада растурила», успостављено је партијско повереништво са повереником Марком Лазићем.⁹ Даљим ангажовањем најистакнутијих зајечарских активиста повереништво је у пролеће 1907. прерасло у месну партијску организацију, која је убрзо испољила вишеструку активност.¹⁰

Из података унетих у наведеном Анкетном листу делегата IV конгреса Црвене синдикалне интернационале видимо да је Петар Радовановић тек 1906. године ступио у Савез рударских радника Србије, чије се повереништво налазило у Зајечару. По нашем мишљењу, на основу доступних извора, може се реално претпоставити да је Радовановић постао члан рударског синдиката 1905, а не 1906. године.

Поред наведених почетних резултата, до пуне активности на обнови радничких организација у зајечарском крају и њиховог значајног ангажовања на пољу класне борбе пролетаријата дошло је у другој половини 1907. године. Ова активност вођена је уз помоћ Илије Милкића и Драгише Лапчевића, као представника централних органа покрета, затим Марка Лазића и рударских активиста, међу којима се по свему судећи налазио и Петар Радовановић. После боравка у Мајданпену, Бору и Зајечару, Илија Милкић, изасланик Савеза рударских радника и секретар Главног радничког савеза, почетком (половином) јула 1907, краће време задржао се и на Вршкој чуки, где је, упркос оштрим мерама управника рудника, успоставио одређене контакте са рударима.¹¹ Тежак положај и организована социјалистичка агитација довели су августа 1907. до јачег покрета рудара Вршке чуке, који је кулминирао кроз велике штрајкове вођене септембра 1907. и јануара 1908. године. Поред знатне помоћи и подршке са стране, од централних органа радничког покрета Србије и зајечарских социјалдемократа, овим снажним штрајкачким покретом рудара Вршке чуке руководили су најистакнутији рударски активисти, међу којима се налазио и Петар Радовановић. Захваљујући њиховој сталној агитацији рудари су већ половином (крајем) августа 1907. изразили спремност да ступе у синдикат, убеђени «да без јане радничке организације» не могу поправити свој положај. У том циљу 26. августа (8. септембра) 1907. у селу Грљан одржан је збор преко 150 рудара Вршке чуке, на коме су говорили Марко Лазић, димничар и Душан Младеновић, типограф из Зајечара. После збора у зајечарски пододбор Савеза рударских радника уписало се око 80 рудара. Овај успех, постигнут упркос настојању управника рудника да спречи одржавање збора, подстакао је рударе да истрају у борби за побољшање свога поло-

⁹ РН, 5. IX и 13. XII 1906; АС, СДП, 65а, Седница од 17. I 1907.

¹⁰ У Билансу Српске социјалдемократске странке за период април 1906 — мај 1907. наводи се приход од зајечарске партијске организације у износу од 9,05 динара. (РН, 10. VI 1907.).

¹¹ РН, 3. и 17. VII 1907.

наја и енергичније супротстављање управи рудника. То је био увод у жестоку борбу између рудара и послодаваца, која је започела избијањем штрајка на Вршкој чуки 1. (14) септембра 1907. У циљу даљег организовања и руковођења штрајком на руднику је најпре основано повереништво Савеза рударских радника, које је наредних дана, у пуном жеку борбе прерасло у пододбор. Управу пододбора сачињавали су: Јован Батаковић, Радул Симоновић, Влајко Стефановић, Јован Константиновић, Калин Првуловић, Јован Првуловић, Првул Првуловић, Јован Стојановић, Јон Првуловић и Јон Бибовић. Вођен од стране управе пододбора, уз пуно ангажовање Марка Лазића, једнодушну подршку и материјалну помоћ пролетаријата целе Србије, штрајк 200 рудара Вршке чуке одвијао се веома успешно и са реалним изгледима на победу. Због тога је послодавац затражио директно ангажовање полиције и војске, па је и ова радничка акција силом угушена, после 12 дана жестоке борбе. Поред низа насиља над штрајкачима, полиција је 12. (25) септембра 1907. ухапсила Марка Лазића и целу управу пододбора Савеза рударских радника, видећи у њима организаторе и коловође покрета рудара. Разним махинацијама полиција их је незаконито три дана задржала у притвору, па тек онда предала суду, где су ослобођени оптужбе.¹²

Упрнос насилног гушења штрајка и репресивних мера над рударима, што је довело и до привременог унидања пододбора Савеза рударских радника, покрет рудара Вршке чуке настављен је наредних месеци несмањеним темпом. Штрајк од септембра 1907. упућивао је све рударске активисте, међу којима се налазио и Петар Радовановић, да наставе борбу још смелије и организованије. Мада немамо података о конкретном ангажовању Петра Радовановића током овог штрајка, његово истакнуто место у вођењу даље борбе указује на видну улогу коју је одиграо у процесу организовања и борбе рудара Вршке чуке августа-септембра 1907. године.

До нове радничке акције на Вршкој чуки, у којој се Петар Радовановић налазио у првим борбеним редовима, дошло је 5. (18) јануара 1908. године, када су рудари ступили у штрајк у знак протеста што је послодавац моментално отпустио 25 њихових другова, што је 60 казнио одбијањем једне наднице, и што није прихватио захтев да се на посао поново приме чланови штрајкачког одбора, формираног за време штрајка септембра 1907. године. И овом штрајку руководство радничког покрета Србије и сви организовани радници пружили су пуну подршку и материјалну помоћ. Одмах по доласку Драгише Лапчевића и Илије Милкића на Вршку чуку, као иза-

¹² РН, 25. VIII, 4, 6. и 22. IX 1907; АС, Министарство унутрашњих дела, П.ф., 50, 158, 1909; Младен Вукомановић, Штрајкови рудара Вршке чуке 1907. и 1908. године, Историјски гласник, 4, Београд, 1968, 56—62. У телеграму начелства из Зајечара од 13. IX 1907. између осталог се каже: «Луна Павићевић је још овде. Синоћ је држао збор у кафани ради образовања синдиката». У Билансу Савеза рударских радника за 1907. годину наводи се и приход од пододбора Вршка чука у износу од 167,60 динара. На основу наведеног може се закључити да је пододбор, с обзиром на краткоћу трајања, био доста бројан (Синдикални покрет у Србији . . .) књ. 4, Београд, 1964, 446.

сланика Главног радничког савеза, који су све до 30. јануара (12. фебруара) 1908. пружали помоћ штрајкачима, 8. (21. јануара) 1908. одржан је збор штрајкача на коме је, између осталог, обновљен Пододбор Савеза рударских радника. У управу пододбора, која је овлашћена да руководи штрајком, изабрани су: председник Франц Аиш, секретар Петар Радовановић, благајник Петар Балаш и други. Том приликом у пододбор се уписало око 150 рудара. Формулисани су раднички захтеви који су поднети управи рудника као услов за прекид штрајка.¹³ И ова добро организована рударска акција, која је имала све реалне услове на потпуни успех, угушена је од стране полиције и војске. Управи Пододбора Савеза рударских радника, чији је секретар и даље био Петар Радовановић, остало је само да 31. јануара (13. фебруара) 1908. године састави биланс помоћи штрајку рудара Вршке чуке, који је претходног дана коначно био угушен.¹⁴

Овом приликом истичемо да наведени подаци о избору Петра Радовановића за секретара Пододбора Савеза рударских радника на Вршкој чуки и деловању Пододбора током јануара 1908. године спадају у ред првих у потпуности документованих доказа о почетној делатности овог револуционара. Чињеница да се Радовановић јануара 1908. године појављује као секретар Пододбора Савеза рударских радника и један од главних руководиоца штрајка рудара овог рудника упућује на закључак о његовој дотадашњој успешној синдикалној и социјалдемократској активности.

Штрајкови рудара Вршке чуке од септембра 1907. и јануара 1908. године били су камен темељац даљем организовању и борби рудара овог рудника, који су махом живели у околним селима. То је била изузетна револуционарна школа за рударске активисте, па и за Петра Радовановића и богато револуционарно искуство које је недвосмислено упућивало на непоколебљиво опредељење да се побољшање положаја радника и радикална промена постојећих друштвено-економских односа могу остварити само кроз организовану класну борбу пролетаријата. С друге стране велики штрајкови рудара Бора, Мајданпека, Вршке чуке и на другим рудницима утицали су на органе власти да енергичнијим мерама заштите интересе послодаваца. У том циљу 22. јануара (4. фебруара) 1908. донет је Службени ред на рудницима Србије, којим је у суштини рударима забрањена синдикална-штрајкачка активност.¹⁵ То је битно утицало на даље правце борбе Петра Радовановића и осталих рударских активиста. У наредном периоду, поред ангажовања на синдикалном организовању рудара, приоритет је дат њиховом политичком организовању, што је довело до снажног социјалдемократског покрета у рударском селу Злот, који је деловао под руководством Петра Радовановића, рудара, и Милана Поповића, учитеља, и уз пуну подршку и помоћ централних органа радничког покрета Србије и водећих активиста из Зајечара.

¹³ РН, 12. и 17. I 1908.

¹⁴ РН, 26. II 1908.

¹⁵ АС, МУД, П.ф. 12, 98, 1911.

После гушења штрајнова рудара Вршке чуње, Бора и Мајданпека и доношења Службеног реда на рудницима Србије долази до привремене кризе радничког покрета у зајечарском крају. Између осталог, престаје са радом Пододбор Савеза рударских радника на Вршкој чуни. Међутим, и у таквим, доста тешким условима, социјалдемократски активисти настављају делатност међу рударима и осталим становништвом, постижући временом све веће успехе. У том погледу посебно је карактеристична делатност злотских активиста: Аце Миладиновића, Петра Радовановића, Пауна Николића, Јована Николића и других, који су, захваљујући сталној агитацији, вођеној уз пуну подршку и помоћ активиста из Зајечара, успешно ширили социјалистичке идеје међу бројним пролетерима овог села. Све јачи социјалдемократски утицај у Злоту видно је манифестован кроз велике штрајкове на руднику Вршка чуна, а нарочито за време општинских избора одржаних 18. новембра (1. децембра) 1907, када се, по препоруци социјалдемократа, огромна већина бирача »уздржала од гласања, тако да су фузионаши, у селу које има преко 1.600 гласача, добили општинску управу са свега 70 и неколико гласова«. Према оцени »Радничких новина« »овај величанствени пример свести и солидарности могао би збиља послужити за углед чак и пролетаријату великих вароши«. ¹⁶

Настављајући дотадашњу делатност најистакнутији злотски социјалдемократи, у пролеће 1908. године усмерили су активност на своје даље организовање и још енергичнију борбу против буржоазије. У том циљу, после непосредне агитације међу рударима и осталим становништвом, наказали су збор за 13. (26) април 1908. године, коме је требало да присуствује и делегат из Бољевца, где је успешно деловало партијско повереништво. Пре почетка збора неколико социјалдемократских активиста и радника, који су први дошли на зборно место, истакли су црвену заставу. Председник општине, која се налазила у рукама радикала, незадовољан последњим општинским изборима, енергично је интервенисао. Пошто се радило о јавном збору који претходно није био пријављен властима, председник општине са чиновницима и пандурима међу првима је дојурio на зборно место и почео да цепа црвену заставу. У томе га је спречио Аца Миладиновић, пекар. Председник је потом ухапсио Ацу Миладиновића, Јована Николића и Пауна Николића, који су кажњени са по 10 дана затвора. Пошто је у затвору тучен, а потом осуђен на прогонство, Миладиновић је побегао у Београд, где се у циљу његове заштите ангажовало руководство радничког покрета Србије. О догађају у Злоту и насиљу власти над рудницима Петар Радовановић, један од организатора наведеног збора, детаљно је обавестио Главни раднички савез. Његова два опширна писма прочитана су и на седници Управе Српске социјалдемократске странке, одржаној 30. априла (13. маја) 1908. године, на којој је донето више одлука у циљу јавне осуде органа власти и заштите злотских радника. Поред писања »Радничких новина« и низа мера предузетих ради помоћи А. Миладиновићу, социјалдемократски посланик

¹⁶ РН, 1. V и 17. VII 1908.

Триша Кацлеровић поднео је интерпелацију министру унутрашњих дела 14. (27) јула 1908. године, захтевајући кажњавање криваца. Кацлеровић је такође 1. (14) августа 1908, на седници Народне скупштине, изразио незадовољство на одговор министра унутрашњих дела, који је тражио нове доказе о кривци полиције, захтевајући да министар утврди чињенично стање. Наведено насиље општинске и полицијске власти над злотским рударима није могло угштити и зауставити снажан процес њиховог социјалдемократског организовања. Према оцени Петра Радовановића, изнетој годину дана касније у писму Главној партијској управи, са догађајем од 13. (26) априла 1908. злотски социјалдемократи ништа нису изгубили. »Шта више, наставља Радовановић, онај вандалски напад општинске власти и полиције на наш збор учинио је то да су се баш главни чиниоци тога насиља ужасно компромитовали код овдашњег грађанства, док међутим, ми смо тим догађајима стекли лепу репутацију, како код наших другова, тако и код наших противника и све је веће интересовање за нашу ствар«. ¹⁷

Вођа злотских социјалдемократа (1909—1914)

После укључивања у раднички покрет и брзог афирмисања током прве фазе активности, Петар Радовановић већ 1909. године израста у водећег активисту злотских социјалдемократа, знатно доприносио њиховом веома успешном деловању на свим правцима класне борбе пролетаријата. Захваљујући томе, Радовановић временом ступа у ред истакнутих радничких активиста не само тачно крајине већ и целе Србије.

За даљу афирмацију Петра Радовановића у редовима српских социјалдемократа од посебног значаја било је његово ангажовање око оснивања Социјалистичке читаонице у Злоту, која је убрзо прерасла у Месну организацију Српске социјалдемократске странке. Наиме, после гушења штрајнова рудара Вршке чуње и насилног растурања наведеног радничког збора у Злоту, водећи активисти: Петар Радовановић, Милан Поповић, Паун Јонић, Павле Н. Балаш и други, оснивају »пропагандни одбор чији је задатак био да растура штампу, летке да усмено обавештава и уноси у најшире слојеве радника и сељака спасоносне идеје научног социјализма«. Потом су активисти из пропагандног одбора образовали »мање агитационе групе — кружоне, чији је задатак био да на мањим скуповима заинтересованих читају социјалистичке тезе јасно и на популаран начин изражене у брошурама агитационе библиотеке, да дискутују о томе, уједно да све то преносе и у шире слојеве народа«. ¹⁸ Захваљу-

¹⁷ АС, СДП, 65а; РН, 26. IV, 1. V, 15. и 17. VII 1908; Милан А. Поповић, *Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту*, Развитак, 6, Зајечар, 1961, 52; Миленко Топаловић, *Делатност Српске социјалдемократске партије у парламенту, Тонови револуције*, VII, Београд 1971, 211; Страхиња Поповић, *Развој и деловање социјалистичког покрета и Комунистичке партије Југославије у селу Злоту пре и непосредно после првог светског рата*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору, књ. I, Бор, 1980, 158, 159.

¹⁸ Милан А. Поповић, н.д., 52.

јући таквој активности пропагандног одбора, успешно су ширене социјалистичке идеје међу злотским пролетерима, што је битно утицало на њихово даље организовање и борбу.

После пропаганде социјалистичких идеја Петар Радовановић са друговима приступа оснивању злотске социјалистичке читаонице, као прве јединствене организације социјалистички оријентисаног злотског пролетаријата. Читаоница је дефинитивно основана на радничкој конференцији одржаној 29. марта (11. априла) 1909. године. Том приликом у читаоницу су се уписала 32 члана. Изабрана је управа у следећем саставу: председник Петар Радовановић, секретар-благајник Милан А. Поповић, чланови: Паун Николић и Петар Драгу.

Обавештавајући Главну партијску управу о овом значајном успеху злотских социјалдемократа, Петар Радовановић, у писму од 5. (18) априла 1909. године између осталог, пише: »Вама је познато из раније да се у овоме месту нешто ради на ширењу социјалистичких идеја. Кад се год нађемо на окупу нас неколико рудара, ми живо агитујемо за нашу ствар, а тиме наносимо смртни страх нашој овдашњој сеоској ђифтарији. Они врло добро знају за смерове наше, ради којих се ми морамо упети из све снаге, е да би побркали рачун наших противника... Ми смо учинили све што је до нас стајало, и ево основали смо прву социјалистичку читаоницу у Црној Речи. Наравно, ми се на овоме нећемо уставити, али до вас је сада да нам помогнете.« Молба Радовановића за бесплатно слање »Радничких новина«, појединих других листова и социјалистичке литературе са задовољством је прихваћена на седници Главне партијске управе, одржаној 13. (26) априла 1909. године. Поред тога, одушељен овим успехом злотских рудара, Димитрије Туцовић објављује у »Радничким новинама« познати чланак »Социјализам продире«, у коме цитира наведено Радовановићево писмо, високо оцењује оснивање злотске Социјалистичке читаонице и изражава уверење да ће социјалдемократи из овог села учинити све »да и у Злоту и у целој источној Србији социјализам продире и маршира ослобођењу радног народа! Кроз агитацију — организацији, кроз организацију — борби, кроз борбу — победи«. Ове речи вође српског пролетаријата биле су за Петра Радовановића и његове другове несумњив подстицај за још већа прегнућа што је убрзо уродило плодом.¹⁹

Злотска социјалистичка читаоница, према правилима, имала је следећи циљ: »а. Интелектуално снажење и социјалистичко просвећивање њених чланова; б. Буђење и развијање класне свести код радничке класе, васпитавајући је за борбу ради поправке њеног положаја у садашњости и њеног коначног ослобођења у будућности, уништењем капиталистичког а завођењем социјалистичког друштва«. Свој циљ читаоница је остваривала набављањем и растурањем социјалистичке штампе и литературе, приређивањем предавања са дискусијом и организовањем културно-забавног живота са социјалистичким садржајем.²⁰

¹⁹ АС, СДП, 65а; РН, 11. IV и 23. V 1909; Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књ. X, Београд, 1981, 91—95.

²⁰ АС, СДП, 71.

После добијања прве пошиљке социјалистичке штампе и литературе од стране Главне партијске управе, која је позвала остале реданције и радничке организације да на сличан начин помогну другове у Злоту, Петар Радовановић и остали активисти приступају прантичном оживотворењу наведених задатака злотске социјалистичке читаонице. Њиховом неуморном раду и све већим резултатима битно је допринело даље држање Главне партијске управе Српске социјалдемократске странке, која је не само поздравила оснивање читаонице »као диван успех«, већ је тражила да иста пошаље свога делегата на VII партијски конгрес, као и извештај о своме раду. Одушељена наведеном подршком управа читаонице крајем априла (почетком маја) 1909. године послала је тражени извештај и изабрала Петра Радовановића за делегата на Конгресу. Захваљујући томе у извештају Управе Српске социјалдемократске странке за временски период од 15. (28) априла 1908. до 17. (30) маја 1909. године доноси се и одређени подаци о злотској социјалистичкој читаоници, која је имала 57 чланова и растурила по 2 примерка »Радничких новина«. Број чланова читаонице био је знатан, поготову када се упореди са стањем месних организација Српске социјалдемократске странке у источној Србији. У исто време месна организација у Зајечару имала је свега 7 чланова, у Неготину 14, а у Књажевцу 18.²¹

Читаоница се посебно ангажовала око обезбеђивања материјалних средстава за одлазак Петра Радовановића на VII партијски конгрес, који је одржан у Београду од 17—19. маја (30—31. маја и 1. јуна) 1909. године. Између осталог, у том циљу, секретар читаонице Милан А. Поповић упутио је 3. (16) маја 1909. циркуларно писмо »Друговима рударским радницима у Злоту«, у коме их обавештава о оснивању читаонице, њеном значају и задацима и позива на прикупљање добровољног прилога за слање делегата на партијски конгрес. Паралелно с тим вођена је и акција оно прерастања читаонице у месну партијску организацију. У том циљу, на конференцији чланова читаонице одржаној 10. (23) маја 1909, сазватој ради договора о даљем раду и давању инструкција делегату за VII партијски конгрес, већи број чланова захтевао је што хитније оснивање месне партијске организације. Међу 31 чланом читаонице који су истакли овај захтев налазили су се и чланови Управе на челу са Петром Радовановићем. Том приликом изабрана је »привремена месна партијска управа«, са председником Ацом Миладиновићем, пенаром, која је имала задатак да спроведе све припреме око дефинитивног оснивања организације и претходно добијање сагласности од стране Главне партијске управе за такав поступак. На седници од 12. (25) маја 1909. привремена месна партијска управа »издала је пуномоћје своме изабраном делегату за VII партијски конгрес, другу Петру Радовановићу, рудару из Злота, овлашћујући га да у име чланова ове читаонице и будуће партијске управе поведе на Конгресу реч о стању овдашњег радништва, о приликама у овом месту као и о свима потребама за будући рад око партијског и синдикалног ор-

²¹ АС, СДП; 56; РН, 7. V 1909.

ганизовања овдашњег радништва«. Поред тога, злотска социјалистичка читаоница и привремена месна партијска управа упутиле су 14. (27) маја 1909. акт Управи Српске социјалдемократске странке тражећи да се на VII партијском конгресу поново осуди Службени ред на рудницима Србије и преко социјалдемократског посланика званично захтева његово укидање. У састављању овог акта очигледно је учествовао и Петар Радовановић, с обзиром на његов водећи утицај међу злотским социјалдемократима.²²

На VII партијском конгресу Петар Радовановић је у потпуности испунио очекивања злотских социјалдемократа. Пред представницима пролетаријата целе Србије, језгровито, аргументовано и убедљиво говорио је о најважнијим питањима која су животну интересовала раднике и остало сиромашно становништво источне Србије. То се види из сачуваног извода из његовог говора, који, због интересантности, у целини доносимо: **»Петар Радовановић** излаже положај рударских радника из Злота и онолине, готово из целе источне Србије, говори о агитацији и организацији рудара и сеоског пролетаријата и о оснивању партијске организације међу тим елементом, јер је она једина у стању прибрати их и обавестити, да би се, после, груписали у један снажан Савез рударских радника. Благодаря Партијској управи што је другове у Злоту помогла новинама и књигама«. ²³ Радовановићев говор и лични контакти са вођама радничког покрета Србије, на челу са Д. Туцовићем, сванак су утицали на Главну партијску управу да одобри дефинитивно оснивање партијске организације и у селу Злоту, што до тада није била пранса. Успешно деловање ове организације, чему је посебно заслужан П. Радовановић, поред осталог, доприносило је постепеној оријентацији Српске социјалдемократске партије и на агитацију на селу, што се може закључити и на основу наведеног чланка. Д. Туцовића **»Социјализам продире«**.

Одмах после повратка Петра Радовановића из Београда спроведене су преостале припреме за оснивање месне организације Српске социјалдемократске партије у Злоту. На оснивачком збору, оджаном 24. маја (6. јуна) 1909. године, на позив управе злотске социјалистичке читаонице и привремене месне партијске управе, поред исцрпног извештаја П. Радовановића о раду VII партијског конгреса, и других послова, донета је одлука о оснивању партијске организације и изабрана њена стална управа, са председником Ацом Миладиновићем. На истом збору и управа злотске социјалистичке читаонице **»известила је своје чланове о раду на унапређењу читаонице«** и придобијању што већег броја чланова. Том приликом је нагласила да је одзив сеоског пролетаријата био примеран, па се у читаоницу уписало 99 чланова.²⁴

²² АС, СДП, 56—60. Средства у износу од 12 динара на име путних тршнова за одлазак Петра Радовановића на VII партијски конгрес позајмила је злотска социјалистичка читаоница, уз обавезу привремене месне партијске управе да их врати после прикупљања добровољних прилога. (АС, СДП, 62—63).

²³ РН, 23. V 1909.

²⁴ АС, СДП, 64; РН, 11. VI 1909.

Чињеница да Петар Радовановић није изабран у управу новоформиране злотске партијске организације у литератури се објашњава тиме што је он наводно **»у то време радио у околним рудницима и није био стално у Злоту«**. Пошто за ову тврдњу нису наведени потребни докази, мишљења смо да су разлози сасвим друге природе, на што, у знатној мери упућује постојећа документација. Наиме, после оснивања месне партијске организације наставила је рад и злотска социјалистичка читаоница, чији је председник и даље био Петар Радовановић. На тај начин, најистакнутији злотски социјалдемократи Петар Радовановић и Аца Миладиновић налазили су се на челу две постојеће радничке организације у Злоту, што је за то време било најповољније решење.²⁵ С тим у вези, такође је, у недостатку извора, тешко објаснити избор нове управе месне партијске организације у Злоту јула 1909. године, са председником Петром Радовановићем, у коју нису ушли Аца Миладиновић, Милан А. Поповић и неки други чланови дотадашње управе. Можда разлоге треба тражити у чињеници да је управа организације, а посебно А. Миладиновић и М. Поповић јуна 1909. дошла под удар локалних органа власти.²⁶

Месна партијска организација у Злоту основана је у време интензивне активности најистакнутијих социјалдемократа Србије, који су деловали под руководством Димитрија Туцовића, на оживљавању радничког покрета у целој земљи, после дубоке кризе у којој се налазио 1907. и 1908. године, и његовом даљем убрзаном развоју. Петар Радовановић и остали злотски активисти дали су видан допринос оживотворењу ове оријентације централних органа радничког покрета. Захваљујући повољнијим објективним условима, успону покрета у целој земљи, дотадашњим видним резултатима и њиховом несебичном ангажовању, рударско село Злот израсло је у снажно социјалдемократско упориште, постајући пример за углед и радницима у развијеним градовима, односно индустријским центрима. Баш ови конкретни успеси, изразити смисао за непосредну агитацију међу класним друговима, чврста идејна оријентација, познавање суштине марксизма и непоколебљива свакодневна активност, недвосмислено говоре о историјском доприносу Петра Радовановића и њему сличних радничких активиста општој борби за победу социјализма на нашем тлу. Њихове не мале функције у радничком покрету симболичне су у односу на крупне резултате постигнуте кроз свакодневно непосредну активност и велики утицај међу радницима, сиромашним земљорадницима, занатлијама, интелектуалцима и осталим присталицама социјалне демократије. Они су, уз помоћ водећих активиста, теоретичара и централних органа радничког покрета, ударили чврсте корене социјалистичком покрету у бројним већим и мањим местима широм Србије, који су, одолевајући свим налетима реакције, односно буржоазије, представљали чврсту базу за даљи развој радничког покрета и победу наше социјалистичке револуције. У том континуитету револуционарне

²⁵ АС, СДП, 70; С. Поповић, н.д. 162.

²⁶ РН, 23. VI и 28. VII 1909.

борбе пролетаријата Србије, односно Југославије, Петар Радовановић, као раднички трибун и непосредни активиста на терену, заузима запажено место.

Без обзира на тренутну функцију у покрету Радовановић се стално налазио у редовима најистаннутијих агитатора. Његова настојања посебно су усмерена на синдикално организовање доста бројних рударских радника, чврсто уверен да социјална демократија међу њима може створити снажно упориште, упркос оштрих мера послодаваца и органа власти. На том плану Радовановић се још интензивније ангажовао од јуна 1909. године. Тако је већ 20. јуна (2. јула) 1909. одржан збор злотских рудара, на коме је Паун Николић говорио »о народној кооперативи и животним намирницама«, а Петар Радовановић »о организацији свију радника уопште«. После збора, на коме је вршен и упис нових чланова у Савез рударских радника, приређена је игранка.²⁷

После избора за председника злотске социјалдемократске организације, Петар Радовановић улаже максималне напоре у циљу остваривања њених бројних задатака и поновном синдикалном организовању радника овог краја. Захваљујући његовом залагању партијска организација постаје центар радничког покрета у овом месту, усмеравајући и координирајући активност осталих радничких организација, организујући све акције општекласног карактера.

После оснивања злотска социјалдемократска организација посебну пажњу посветила је свом организационом јачању, сталној агитацији и пропаганди социјалистичких идеја, односно поновном синдикалном организовању рудара. У том циљу у јесен 1909. године вођено је више акција, које су видно допринеле даљем ширењу утицаја злотских социјалдемократа. Да би злотска социјалистичка читавица и партијска организација »добиле што чвршћу основу и јачи полет за даљи рад« Петар Радовановић и другови обратили су се Главној партијској управи са молбом да у Злот пошаљу Драгишу Лапчевића као свог изасланика. Високо ценећи дотадашње успехе злотских социјалдемократа, настојећи да им пружи максималну подршку и помоћ, Главна партијска управа послала је у Злот Драгишу Лапчевића и Милана Маринковића, где су допутовали 23. октобра (5. новембра) 1909. године. Поводом њиховог доласка управа злотске партијске организације заказала је раднички збор за 25. октобар (7. новембар) 1909. године. Позивајући раднике и остале грађане да што масовније дођу на збор, управа злотске партијске организације, у плакату објављеном 20. октобра (2. новембра) 1909, између осталог, истиче: »Дођите сви на овај збор и поведите собом ваше очеве, ваше синове, ваше другове, рођаке, пријатеље, познанике! Дођите на збор у што гушћим редовима, јер ево вам се дала прилика да чујете громку социјалистичку реч вашег друга, вашег искреног пријатеља. Дођите и слушајте говор бив[шег] социјалистичког посланика и представника српске сиротиње у Народ-

²⁷ Музеј рударства и металургије у Бору; С. Босиљчић, Раднички покрет у Бору..., 29.

ној скупштини, да саслушате говор истинског поборника за права народа и узоритог пролетерског борца. Дођите и чућете Драгишу Лапчевића. Радници, не пропустите ову прилику, немојте изостати већ сви дођите на овај збор, јер ће те чути и друга Милана Маринковића бив[шег] социјалистичког посланика.«²⁸

Добра агитација, вођена под руководством Петра Радовановића, и долазак представника Главне партијске управе, побудили су велико интересовање међу злоћанима и становницима околних рударских села, који су масовно дошли на раднички збор. Том приликом, као и наредног дана, поред општег збора одржани су ужи струковни зборови и конференције, а 26. октобра (8. новембра) 1909. године увече злотска социјалистичка омладина приредила је забаву са игранком, са изразито социјалистичким садржајем, којој су присуствовали Д. Лапчевић и М. Маринковић. О изванредном успеху ове значајне акције злотских социјалдемократа, стању и перспективи даљег убрзаног развитка њихове организације, Драгиша Лапчевић, у серији непотписаних чланова »Кроз рударска села«, објављених у »Радничким новинама«, између осталог пише: »Ономад су у Злоту одржани зборови, који су одлично били посећени од рударских радника из места и околине. Они су учинили дубоког утиска на слушаоце и имали су за последице једно снажно кретање маса. Већ одмах се број партијских чланова повећао за 20%, а у изгледу је да се у најкраћем времену знатно отиде напред. И у погледу синдикалног организовања предузете су све мере. Другови су врло одушевљени за рад, а разборити, присебни и проницљиви они су у стању учврстити организације и прибрати све снаге за једну планску акцију. То се примећује и на први поглед, чим човек обрати пажњу на њихово мушко држање, паметно суђење, одмерено и солидно агитовање, на њихово старање да се одаберу и у организацији прикупе бољи и солиднији елементи, на њихов труд да се на раднике просветно утиче распростирањем Рад[ничких] новина и социјалистичких књига итд. Колико су ти другови марљиви показао је чак и концерт, којег су они тако лепо компоновали и тако прецизно извели, да се нинанва замерка не би могла учинити чак да је тај концерт у самом Београду извођен. Почевши с поздравном речју о освајању политичке власти, па до самога краја, све су тачке лепо изведене. Али, чим се свршио концертни део, па се омладина остави да отпочне играње, човек се сусретне с радницима са разних рудника и чује страшне и језиве ствари.«²⁹

Наведене акције, а посебно видно повећање чланства Месне социјалдемократске организације и одлука конференције злотских рудара, одржане 26. октобра (8. новембра) 1909, о оснивању повереништва Савеза рударских радника, са повереником Пауном Николићем, говоре о повећаној активности злотских социјалдемократа и њиховог вође Петра Радовановића. Паралелно с тим они су знатну пажњу посветили пропаганди социјалистичких идеја, а по-

²⁸ С. Босиљчић, Раднички покрет у Бору..., 29—30; С. Поповић, н.д., 162.

²⁹ АС, СДП,75; РН, 7. XI 1909.

себно растурању социјалистичке штампе и литературе. Већ до 6. (19) децембра 1909. у Злоту је било 7 претплатника »Радничких новина«, међу којима се налазио и Петар Радовановић. Из статистичких података од 31. децембра 1909. (13. јануара 1910.) видимо да је месна социјалдемократска организација у Злоту имала 95 чланова, од којих су њих 73 имали право гласа. Десет чланова организације и још два неорганизована радника били су претплатници »Радничких новина«. У Злоту је деловало повереништво Савеза рударских радника. Поред тога у Злоту и околини, захваљујући ангажовању месне партијске организације, до краја 1909. године 7 присталица социјалне демократије, међу којима се налазио и Петар Радовановић, претплатили су се за социјалистички часопис »Борбу«, који је почео излазити од 1. (14) јануара 1910. године.³⁰

Као што видимо, злотски социјалдемократи, захваљујући нешто повољнијим објективним условима, а пре свега сталном ангажовању најистаннутијих активиста, на челу са Петром Радовановићем, током 1909. године постигли су изванредне резултате, створивши у овом месту снажно социјалистичко упориште, на које се социјална демократија Србије чврсто ослањала током даље активност и вођења све оштрије класне борбе пролетаријата.

Успон покрета злотских рудара настављен је несмањеним темпом током 1910. године. То се манифестовало кроз даље организационо јачање, организовање више успешних акција општекласног карактера, распостирање социјалистичке штампе и литературе, слање делегата на VIII конгрес Српске социјалдемократске партије итд. Преко злотске социјалистичке читаонице, која је набављала најновију социјалистичку литературу и штампу, успешно су остваривани задаци на социјалистичком просвећивању и идеолошком уздизању чланства. У периоду од маја 1909. до маја 1910. године месна партијска организација остварила је приход у износу од 261,60 динара, а расход од 215,10 динара. Одржала је 19 конференција, 7 зборових и 3 предавања.³¹ Таква динамична, добро организована и зналачки усмерена активност неминовно је довела до још већих практичних резултата и даљег јачања организације. То се нарочито манифестовало кроз веома брзо повећање броја чланова. Само за годину дана од маја 1909. до маја 1910. године њихов број се повећао са 57 на 117. Тако се Злот по броју чланова Партије налазио одмах иза Београда и Ниша. Ради илустрације наводимо да је Зајечар у исто време имао 7 чланова Партије, Књажевац 24, а Неготин 25. Такав муњевити успон младе злотске социјалдемократске организације побудио је живо интересовање руководства радничког покрета Србије, постао је пример за углед осталим партијским организацијама широм земље и један од путоказа за нешто веће ангажовање Партије на селу. Изванредни успеси које су за кратко време постигли Петар Радовановић и другови у једном неразвијеном месту, сиромашним рударима и земљорадницима, недвосми-

³⁰ АС, СДП, 77, 83, 87 и 88; РН, 27. II 1910.

³¹ АС, СДП, 88.

слено су упућивали на закључак да су и у Србији у знатној мери сазрели услови за успешно деловање социјалдемократа на селу. Злотски, као и неки други слични примери сванано су, између осталог, допринели промени става Српске социјалдемократске партије према селу и њеног већег ангажовања на том плану од јуна 1910. године.³²

Снага злотских социјалдемократа дошла је до пуног изражаја кроз организовање прве, изузетно успеле, прославе Првог маја у овом месту, одржане 18. априла (1. маја) 1910. године. Извођење ове акције схваћено је крајње озбиљно од стране управе месне партијске организације и осталих активиста. Због тога су благовремено предузете све мере у циљу њеног потпуног успеха. Између осталог, управа месне партијске организације о свему је обавестила Главну партијску управу, замоливши да им Социјалистичка књижара из Београда, на кредит, за првомајску прославу пошаље: »1. По 10 комада игала и брошева социјалистичких од свију врста; 2. 50 комада свих социјалистичких карата; и 3. 25 комада **Мајског списа** за« 1910. годину.³³ Излазећи у сусрет злотским активистима, Димитрије Туцовић, секретар Српске социјалдемократске партије, поред наведеног послао им је и примеран циркуларног писма посвећеног предстојећој првомајској прослави, односно суштинским питањима која том приликом треба посебно истаћи. У том духу управа месне партијске организације у Злоту 14. (27) априла 1910, путем планата објавила је свој првомајски проглас, упућен Злоћанима и становницима околних села. У прогласу се, после указивања на крајње циљеве социјалне демократије, истиче:

»Тога дана свесни злотски пролетаријат први пут ће у овом месту свечано прославити социјалистички празник рада — **Први мај**. Први пут ће се тада овде чути кроз улице и извити са гаравих усана овд[ашњих] рудара и из храпавих грла земљорадничких прогласни узвик: **Доле са буржоаским друштвом! Доле са капитализмом! Доле са експлоататорским установама! Живео радни народ! Живела међународна социјална демократија! Живео социјализам! Да живи опште право гласа! Да живи први мај!!!**

Месна партијска организација одржаће тога дана протестни јаван збор на овдашњој пијаци и у кафани Ст. Савића овдашњег. Другови: радници. Грађани. У име свих експлоатисаних и обесправљених, у име твораца богатства за друге, у име носиоца новог социјалистичког доба слободе и заједничког благодња, изађите сви на Мајску прославу и демонстрирајте за побољшање очајног радничког положаја у данашњем друштву; дођите сви на **збор** на коме имате право протестовати против свих насиља и неправде које вам се чине у садашњици.

Ступајте у борбу за право борбе; само се борбом долази до својих права. **На мајску демонстрацију! на збор.** Ви гарави рудари,

³² РН, 2. VI 1910.

³³ АС, СДП, 88.

ви каљави ратари — пробудите се; напред у борбу. 'Ослобођење радног народа дело је радног народа'«. ³⁴

Злотски рудари, земљорадници и остале присталице социјалне демократије масовно су се одазвали позиву партијске организације. Поворка од око 200 одушевљених манифестаната, на челу са водећим социјалдемократима и црвеном заставом, у пратњи музике, демонстративно је продефиловала сеоским улицама, вичући социјализму и захтевајући радикалне промене у друштвено-економским односима. При повратку колона манифестаната зауставила се на пијаци, где је председник партијске организације, Петар Радовановић, објавио почетак збора. На збор су у међувремену дошли и други становници, а посебно омладина, па се број присутних повећао на преко 300. На збору је Петар Радовановић »у подужем и лепом говору упознао слушаоце са захтевима социјалне демократије као једине партије која се бори против угњетача и експлоататора радничке класе; затим је скренуо пажњу на локалне прилике, уназујући на мизеран положај толиког броја бескућника, чија су уточишта околни рудници, и у тој њиховој социјалној беди, која је последица данашњег неправедног друштва, пружа им братску руку, позивајући их под окриље социјалистичке заставе и у борбу са данашњим капиталистичким стројем друштва, а за будуће друштво: слободе, среће, једнакости«. Затим је Милан Поповић говорио о значају прославе празника рада Првог маја. Оба говорника често су прекидани бурним поздравима. По свршетку збора, који је трајао читав сат, »настало је весеље и игранка све до мрака«. Увече је социјалдемократска организација приредила забаву са игранком. ³⁵

Очигледно задовољни изузетно успелом првомајском прославом и снажном подршком маса, која је том приликом дошла до пуног изражаја, водећи злотски социјалдемократи, на челу са Петром Радовановићем, настављају активност са пуно оптимизма и реалним изгледима за још успешније деловање и нове победе на пољу класне борбе. Током маја и јуна 1910. године, поред свакодневних задатака, њихова пажња посебно је усмерена на укључивање у општу борбу радничке класе Србије за доношење што савременијег и повољнијег Закона о радњама, припреме и одржавање VIII конгреса Српске социјалдемократске партије, анализу његовог рада,

³⁴ АС, СДП, 95 и 96. О организовању прославе обавештена је и надлежна полицијска власт у Бољевцу.

³⁵ АС, СДП, 96 и 97; РН, 27. IV и 13. V 1910. О све већем утицају Петра Радовановића међу рударима и његовој сталној агитацији говори и податак да је за време рада на Вршкој чуки сакупио од тамошњих рудара 35 динара добровољног прилога за заставу месне социјалдемократске организације у Злоту. Тим поводом »Радничке новине« објавиле су званичну изјаву управе ове организације од 25. априла (8. маја) 1910. у којој се, између осталог каже: »Другу Радовановићу на заузимљивости и свим друговима приложницима на тој дивној другарској пажњи, управа топло захваљује истичући их за пример и осталим друговима радницима, јер су многи од њих; мада немају никакве непосредне везе са овом организацијом, притекли истој у помоћ неко са 1 неко са 2 динара, свесни тога: да их за ову ипак везују једнаке њихове жеље и осећаји«. (РН, 6. V 1910).

утврђивање нових задатака произашлих из конгресних одлука и сумирање сопственог једногодишњег рада. Сходно танком опредељењу, управа злотске социјалдемократске организације упутила је следећи телеграм великом радничком збору одржаном у Београду 2. (15) маја 1910. године у оквиру дугогодишње борбе радничког покрета Србије за доношење одговарајућег Закона о радњама:

»Другови. Пројект закона о радњама својим реакционарним одредбама о осигурању највише погађа нас рударе. Ми несмемо допустити да бирократија управља радничким осигурањем. Ми хоћемо да држава преузме целокупно осигурање радника с тим да је меродавно учешће радника у управи. Поведите најодлучнију борбу за што пуније законско осигурање радника. Ми смо с вама. Живело заштитно радничко законодавство. У име стотине рудара Управа Партијске организације Злот.« ³⁶

У оквиру припрема за VIII партијски конгрес управа злотске социјалдемократске организације најпре је измирила све преостале финансијске обавезе према Главној партијској управи и послала тражене податке о протеклом једногодишњем раду. Да би се обезбедило слање делегата у пуном броју, Главној партијској управи уплаћена је и преостала квота од чланарине, која је за целу годину износила 125,85 динара. Одржавајући нешто интензивније контакте и са злотским социјалдемократима, у оквиру припрема за VIII конгрес, задовољан њиховим радом, Димитрије Туцовић, секретар Српске социјалдемократске партије, у писму Милану А. Поповићу, секретару злотске организације, од 17. (30) маја 1910. године, између осталог, пише: »Ваш рад је врло паметан и истрајан. Ја бих се радовао ако бисте могли доћи на конгрес.« У одговору на ово писмо, М. Поповић 23. маја (5. јуна) 1910. обавештава Д. Туцовића да због спречености не може допутовати у Београд, а потом додаје: »шаљемо вам опет на конгрес друга Петра, а с њим још тројицу из овог краја. Даћете им што потпунија обавештења о свима стварима за које би вас питали.« ³⁷ Наиме, на конференцији одржаној 22. маја (4. јуна) 1910. злотски социјалдемократи изабрали су следеће делегате за Конгрес: Петра Радовановића и Павла Илића, рударе из Злота, Петра Ђорђевића, рудара из Подгорца, и Јована Пауновића, фарбарског радника из Валокоња. Пошто су Павле Илић и Петар Ђорђевић одустали, на место њих изабрани су: Павле Цветковић и Благоје Степановић. ³⁸

Поред слања доста бројне делегације, злотски социјалдемократи послали су Конгресу следећи поздравни телеграм: »Честитамо рад VIII конгреса и шаљемо друговима борцима револуционарно поздравље.« На Конгресу су злотски делегати изванредно примљени. Петар Радовановић је изабран у Верификациони одбор. Његову пажњу посебно је привукла расправа вођена поводом реферата »Аграрно питање и социјална демократија«. Нажалост, сачуван је

³⁶ РН, 6. V 1910.

³⁷ АС, СДП, 101.

³⁸ АС, СДП, 88; РН, 29. V 1910.

само извод из Радовановићеве веома запажене дискусије о овом питању, па га због интересантности у целини доносимо:

»Друг Петар Радовановић. Последње је време да социјална демократија развија своју акцију на селу, нарочито тамо где се развија индустрија. Сељачке масе су разочаране, оне су обмануте од буржоаских партија; оне су сурване на најнижи степен експлоатације«.³⁹

Радовановићева веома садржајна дискусија, заснована на непосредном искуству на терену, и изванредни успеси злотске социјалдемократске организације спадају у оне чиниоце који су допринели дефинитивној одлуци VIII конгреса о раду Партије на селу.⁴⁰

Осми конгрес Српске социјалдемократске партије дао је снажан импулс даљем убрзаном развитку радничког покрета Србије и још интензивнијем раду социјалдемократских активиста широм земље. То је, без сумње, подстицајно деловало на Петра Радовановића и његове злотске другове, који, после Конгреса, живо агитују међу рударима и земљорадницима у свом крају, улажући крајње напоре за упознавање маса са суштинским циљевима социјалне демократије и придобијање нових присталица. У том циљу успешно се растурала социјалистична штампа и литература, а посебно теоријски часопис *Борба*, чији је претплатник био и Петар Радовановић. На остваривању ових задатака и даље је видну улогу имала злотска социјалистична читаоница, која је редовно набављала »Радничке новине«, »Борбу« и најновију социјалистичну литературу.⁴¹

На годишњој скупштини злотске социјалдемократске организације одржаној 29. јуна (12. јула) 1910. године, Петар Радовановић и остали делегати реферисали су о свом раду на VIII партијском конгресу и ближе упознали чланове организације са радом и одлукама конгреса. Поред тога изабрана је нова партијска управа у следећем саставу: председник Петар Радовановић, секретар Милан А. Поповић, благајник Павле П. Балаш и др.⁴²

Упркос свим дотадашњим резултатима и запаженој активности непосредно после VIII партијског конгреса, од друге половине 1910. године у злотској социјалдемократској организацији постепено долази до стагнације и кризе, која временом доводи до њеног коначног расформирања. Тако из извештаја Главне партијске управе IX конгресу Српске социјалдемократске партије, за период од 20. маја (2. јуна) 1910. до 1. (14) маја 1911, видимо да злотска организација није послала податке о свом раду, нити је измирила финансијске обавезе према централном органу партије. Истина, организа-

³⁹ АС, СДП, 102; РН, 10. и 24. VI 1910.

⁴⁰ Интересантно је напоменути да постоји континуитет у ставу водећих социјалдемократа источне Србије према селу и уопште ситним сопственицима. Још је Њанжевачко радничко друштво, преко свога председника, Сретена Марковића, упутило II конгресу Радничког савеза, одржаном 28. и 29. марта (10. и 11. априла) 1904. године предлог резолуције, у којој се између осталог, тражи »да се у радничке организације могу уписивати и ситни сопственици мајстори и земљорадници, сељаци, ко год је за идејом радничком«. Предлог је, због краткоће времена, накнадно скинут са дневног реда конгреса. (РН, 17. III 1904).

⁴¹ АС, СДП, 88, 129.

⁴² АС, СДП, 88; РН, 20. VII 1910.

ција је и у то време испољавала извесну активност. Октобра-ноцембра 1910. ангажовала се око оснивања Пододбора Савеза рударских радника у Злоту. Марта-априла 1911. године сакупила је 58 потписа на петицију за опште право гласа. Послала је поздравни телеграм централној првомајској прослави у Београду.⁴³

Немамо поузданих података о разлозима стагнације и кризе злотске социјалдемократске организације и то у време општег полета радничког покрета Србије, видних резултата постигнутих на синдикалном организовању рудара источне Србије и несмањене активности Петра Радовановића. Разлог можда треба тражити у превасходном ангажовању П. Радовановића и осталих активиста на оснивању и јачању пододбора Савеза рударских радника у Злоту, на Вршкој чуки и осталим рудницима. Томе су посебну пажњу придавали и централни органи радничког покрета Србије, настојећи да се у овом крају формира снажан покрет рударских радника. У том погледу интересантно је писмо које је Управа Савеза рударских радника 23. септембра (6. октобра) 1910. упутила управи злотске социјалдемократске организације, у коме тражи њено ангажовање за прерастање тамошњег повереништва Савеза рударских радника у пододбор. Организација се очигледно ангажовала на том плану, јер је већ новембра 1910. основан Пододбор Савеза рударских радника у Злоту.⁴⁴ На оснивању овог Пододбора највероватније се ангажовао и Петар Радовановић, као председник злотске социјалдемократске организације. Он је очигледно одиграо одлучујућу улогу и око обнављања Пододбора Савеза рударских радника на Вршкој чуки, крајем фебруара — почетном марта 1911. године. Мада није изабран у Управу Пододбора о његовој активности на овом руднику може се закључити и на основу податка да је марта 1911. сакупио 100 потписа на петицију за опште право гласа међу рударима Вршке чуке. То је био важан допринос једној општој и дугорочној акцији радничког покрета Србије.⁴⁵

Пошто злотска социјалдемократска организација није на време испунила финансијске обавезе према Главној партијској управи изгубила је право слања делегата на IX конгрес Српске социјалдемократске партије, одржан у Београду од 29—31. маја (11—13. јуна) 1911. године. Највероватније, због тога је Петар Радовановић присуствовао конгресу као делегат социјалдемократске организације из села Прлите, која је била повезана са месном партијском организацијом у Зајечару. У дискусији на IV седници Конгреса, поводом Извештаја Главне партијске управе, Радовановић је поново указао на потребу већег рада на селу, »нарочито у оним крајевима где има рударских радника«, залажући се за »социјалдемократски рад

⁴³ АС, СДП, 107; РН, 4. XI 1910; 12. III, 21. и 22. IV 1911; Д. Туцовић, *Сабрана дела*, књ. V, Београд, 1980, 68—74.

⁴⁴ АС, СДП, 107. У Билансу Савеза рударских радника за период октобар-децембар 1910. наводи се и приход од злотског пододбора у износу од 7,10 динара. (РН, 12. III 1910).

⁴⁵ РН, 19. III 1911.

свуда« и успешније ширење социјалистичке штампе, а нарочито »Радничких новина«.⁴⁶

Поновно учешће на највишем скупу српских социјалдемократа, непосредни контакти са најистанутијим вођама радничког покрета: Д. Туцовићем, Д. Лапчевићем и Д. Поповићем, нова сазнања о даљим правцима активности и све већим успесима класне борбе пролетаријата, подстицајно су деловали на ватреног и непоколебљивог поборника социјализма Петра Радовановића да још одлучније и умешније настави рад на агитацији, организацији и борби својих класних другова. Један од првих његових напора после конгреса био је усмерен на оживљавању рада месне партијске организације у Злоту. На такав закључак упућује податак да је ова организација крајем јуна — почетком јула 1911. године послала Главној партијској управи 29,70 динара. Обавештавајући злотску социјалдемократску организацију о пријему новца, други секретар Српске социјалдемократске партије, Б. Брачинац, у писму од 13. (26) јула 1911. године, између осталог истиче: »Злот је место које има услове за нашу Партију повољнијих него ли ма која варошица, нарочито када се има у виду околина која је пуна са рударским предузећима. Потребно је да се организација у Злоту безусловно оснажи, јер она има услова не само за живот него и за извесне успехе«.⁴⁷ Истина, током 1911. године организација је испољила одређену активност. Имала је 10 чланова, а сви су имали право гласа, од њих су тројица били синдикално организовани, а осморица писмени. Одржала је 8 седница, 2 збора са 200 посетилаца и 3 конференције са 84 посетиоца. Продала је социјалистичких књига у вредности од 25,10 динара, растурила је по 5 примерака »Радничких новина« и 100 примерака социјалдемократског календара. Као што видимо, дошло је до наглог смањења броја чланова, што је неминовно довело до опадања активности организације. Из расположиве документације може се, са приближном тачности, закључити да је организација деловала до краја 1911. године. На такав закључак упућује и писмо окружног социјалистичког секретаријата из Зајечара од 18. новембра (1. децембра) 1911. године, којим се месна социјалдемократска организација у Злоту извештава о садржају анта Главне партијске управе и Главног радничког савеза, поводом писања грађанске штампе о покрету борских рудара. С тим у вези у писму се, између осталог, каже: »Зато се умољавате да нас о свим новостима које се дешавају на руднику у Бору и околним местима са којима стоји ваша организација у вези извештавате, а по потреби позивате«.⁴⁸ Упркос наведеним напорима и настојању да се обезбеди непосредна помоћ зајечарских активиста, злотска социјалдемократска организација престала је са радом највероватније током прве половине 1912. године.

⁴⁶ РН, 9. VI 1911.

⁴⁷ АС, СДП, 135.

⁴⁸ Музеј металургије и рударства у Бору; С. Поповић, н. д., 167; Д. Туцовић, Сабрана дела, књ. VII, Београд, 1980, 340, таб. 2, 6. и 8.

Поред настојања да оживи рад злотске социјалдемократске организације и очигледне активности међу прлитским социјалдемократима, Петар Радовановић је све успешније деловао на организовању рудара Вршне чуке и околних рудника. Он се у ствари ангажовао на остваривању задатака које је злотским социјалдемократима поставио Главни раднички савез Србије. Ови задаци јасно су формулисани у писму Драгише Лапчевића, секретара Главног радничког савеза, упућеном 8. (21) јула 1911. Милану А. Поповићу, секретару злотске социјалдемократске организације, у коме се, између осталог каже: »Број рударских предузећа и рударских радника је нарастао, а наша рударска организација има врло незнатан број чланова. Међутим, за наше класне борбе је изванредно важно имати што пуније организовање рударских радника. Како сте Ви у крају у коме се највише у овоме погледу може учинити, то Вас молимо да се живо и одмах заузмете да се **безусловно и на свани начин** обнови тамошњи пододбор Савеза рударских радника, да се оснује на Бору и у другим рудницима. Молимо Вас да нас свакога месеца извештавате како напредује организовање рудара«.⁴⁹ Делујући у том правцу П. Радовановић је, на тромесечној скупштини, одржаној 19. јуна (2. јула) 1911, изабран за благајника пододбора Савеза рударских радника на Вршкој чуки. На скупштини су чланови пододбора изјавили: »да ће убудуће свом снагом настати на организовању свих радника, као и да се сви писмени претплате на **Радничке новине**«.⁵⁰

Захваљујући ангажовању Петра Радовановића, Марка Лазића и осталих социјалдемократских активиста створени су повољни услови за пресељење централе Савеза рударских радника из Београда у Зајечар. До селидбе је дошло маја 1912. године због одласка дотадашњих чланова управе Савеза рударских радника из Београда и бројности рударских радника у источној Србији. У почетку је привремена управа Савеза поверена тадашњем секретару Окружног социјалистичког секретаријата у Зајечару Милисаву Милановићу и Марку Лазићу, председнику зајечарског Синдикалног већа. Потом је изабрана стална управа из редова рударских радника из Зајечара и околине, са секретаром М. Милановићем, у којој се, можда налазио и Петар Радовановић.⁵¹

Поред наведеног, првих девет месеци 1912. године, до почетна балканских ратова, Петар Радовановић се посебно ангажовао и истакао током агитације пред скупштинске изборе одржане 1. (14) априла 1912. године, око организовања прославе првог маја и у оквиру напора предузетих у циљу обнове злотске социјалдемократске организације.

Одлука Српске социјалдемократске партије да на скупштинским изборима 1. (14) априла 1912. истакне кандидате у 6 округа, међу којима се налазио и тимочни, одушевљено је поздрављена од

⁴⁹ АС, СДП, 133.

⁵⁰ РН, 1. VII 1911.

⁵¹ Синдикални покрет у Србији..., Београд, 1958, 464; РН, 3. VII и 16. IX 1911, Д. Туцовић, Преписна, Титово Ужице, 1974, 282.

»огромне масе рударских радника и пролетера у овом крају«. О томе сведоче бројни написи објављени у »Радничким новинама«, из којих доносимо следећи веома карактеристични цитат: »Глас да је наша Партија одлучила ових избора истаћи у тимочком округу своју листу, одјекнуо је с краја на крај ове рударске области, овеселио и обрадовао хиљаде ових мученика, који пате под економским и политичким притиском«. ⁵² Овом одлуком, с једне стране, коначно је прихваћен вишегодишњи предлог социјалдемократа источне Србије, међу којима се налазио и П. Радовановић, да Партија смелије приступи раду на селу. С друге стране, то је било најбоље признање Марку Лазићу, Петру Радовановићу, Сретену Марковићу, Милисаву Милановићу и осталим социјалдемократским активистима, партијским и синдикалним организацијама тимочког округа, на њиховом дотадашњем раду, а посебно на успешном организовању и борби рударских радника. Због тога су тимочки социјалдемократски активисти и сви чланови Партије и синдиката, подржани и потпомогнути од Главне партијске управе, са пуно заноса и енергије, не жалећи труда и самопрегорног рада, ступили у предизборну агитацију, настојећи, не само, да постигну што повољније изборне резултате, већ и да ову активност максимално искористе у агитационе и пропагандне сврхе, у циљу придобијања нових присталица, јачања утицаја међу масама, њихове мобилизације и постепеног одвајања од буржоаских партија.

Организована, веома интензивна и добро вођена, предизборна борба у овом крају почела је 16. (29) фебруара 1912, када је у Зајечару одржана окружна конференција, која је била, »обилно посећена« од стране присталица социјалне демократије из свих крајева тимочког округа. О масовном доласку рудара на ову конференцију и њиховом расположењу »Радничке новине«, су између осталог, писале: »Чим је изасланик Партијске управе стигао, сви другови из околних рудника и рударских места су пожурили да се одмах, после неколико минута с њиме нађу. Стари познаници из штрајнова радосно су једни другима хитали, готови на један неуморан рад, на једну неуздржану делатност и на једну поносну изборну борбу«. ⁵³ После говора и дискусије прихваћен је операциони план, »тј. план једне силне, неодољиве, снажне и пуне агитације, која треба да запљусне све крајеве и да захвати најшире масе«. Потом је изабран Извршни агитациони одбор за спровођење изборне агитације, на челу са: Милисавом Милановићем, Марком Лазићем и Петром Радовановићем. Конференција је, на крају, утврдила кандидатску листу за округ тимочки. Носилац листе био је Димитрије-Туцовић, а један од посланичких кандидата и Петар Радовановић. Од 8 кандидата истаннутих на овој листи једино је Петар Радовановић био радник, остали су били професионални активисти у радничком покрету, занатлије и интелектуалци. То несумњиво говори о великом утицају П. Радовановића међу становништвом ове регије и његовој пуној афирмацији у редовима социјалдемократских активиста. Било

⁵² РН, 21. II 1912.

⁵³ РН, 18. II 1912.

је то велико признање тридесетогодишњем злотском рудару и подстрек за даљи револуционарни рад. Признање је потом дошло и из округа моравског, где је, на конференцији одржаној 17. фебруара (1. марта) 1912. године, усвојена социјалдемократска кандидатска листа за овај округ, на којој се налазио и Петар Радовановић. ⁵⁴

Одмах после избора Извршни агитациони одбор приступио је интензивном раду у циљу успостављања чврстих веза са свим општинама у тимочком округу, дефинитивне потврде кандидатске листе и организовања предизборних социјалдемократских зборована. Сумирајући резултате десетодневне активности, на седници одржаној у Зајечару 26. фебруара (10. марта) 1912. године, којој су, између осталих, присуствовали Петар Радовановић и 4 рудара са Вршне чуке, одбор је констатовао да су задобијени представници и заменици Српске социјалдемократске партије у 88 општина или глашачких места, од укупно 94, а у две општине пронађени су повереници за одржавање реда. У свим наведеним општинама наменовани су изборни одбори са по 2—4 лица. Пошто су завршене и све формалности око потврде кандидатске листе приступило се сталном агитационом раду у свим селима и градовима у округу. ⁵⁵

Током марта 1912. одржани су бројни предизборни социјалдемократски зборови на којима су говорили истаннути активисти овог краја и представници Главне партијске управе Димитрије Туцовић, Драгиша Лапчевић и Илија Милкић. Петар Радовановић се максимално ангажовао и на том плану. Са својим друговима обилазио је најудаљеније крајеве округа и неуморно агитовао. Његови ватрени говори, засновани на реалном сагледавању односа у друштву, свим облицима експлоатације радног народа, и путоказима за његово потпуно ослобођење, пленили су пажњу слушалаца, доприносили даљем ширењу утицаја социјалне демократије и јачању њених редова. Због тога ћемо овом приликом, нешто више пажње посветити већим зборовима на којима је говорио П. Радовановић.

Већ 4. (17) марта 1912. године месна партијска организација из Зајечара оджала је јавни збор у селу Велики Извор, коме је присуствовало око 800 присталица социјалне демократије и осталих грађана, међу којима и око 100 жена. На збору су говорили Марко Лазић, Милисав Милановић и Петар Радовановић. ⁵⁶

Доласком Димитрија Туцовића, као носиоца кандидатске листе, социјалдемократска предизборна активност у округу тимочком одвијала се још интензивније и организованије. Поред бројних непосредних разговора, ујих састанана и обилажења низа места, Д. Туцовић је у времену од 6. (19) до 18. (31) марта 1912. године говорио на 6 великих зборована, одржаних у: Неготину, Зајечару, Вр-

⁵⁴ РН, 21. и 23. II, 5. III 1912. У Зајечару је 16 (29) фебруара 1912. увече одржан збор социјалдемократа из Зајечара и целог округа, коме је, очигледно, присуствовао и П. Радовановић. На збору се »манифестовала радост и задовољство са ступањем социјалдемократа у окружне изборе и истаннутом кандидатском листом за округ тимочки.

⁵⁵ РН, 2. и 5. III 1912.

⁵⁶ РН, 10. III 1912.

шкој чуки, Њанжевцу и Бољевцу. Један од његових пратилаца током агитације у округу тимочном био је Петар Радовановић. То је била нова прилика истакнутог злотског рудара да се још ближе упозна и спријатељи са водећим српским марксистом, прошири своја знања из домена теорије и тактике социјалне демократије. С друге стране, Д. Туцовић је боравак у источној Србији, агитацију у округу тимочном, дружење с П. Радовановићем, М. Лазићем, М. Милановићем и осталим активистима искористио за ближе упознавање стања на терену, даље ширење социјалистичких идеја и пружање непосредне помоћи радничким организацијама.

После збора у Зајечару одржаног 11. (24) марта 1912. године, Туцовић је у пратњи М. Лазића, М. Милановића и П. Радовановића обишао околна села Метовницу, Слатину, Брестовац, Бор, Оштрељ, Кривељ, Рготину и Трнавац. Упркос сметњама органа власти и слоноваца они су том приликом одржали неколико агитационих зборова, успоставили контакте са појединцима и основали партијско повереништво у Слатини.⁵⁷ На овом агитационом путу Туцовић се са друговима најдуже задржао на Вршкој чуки, где су, после обиласна рудника, 12. (25) марта 1912. присуствовали предизборном социјалдемократском збору. На збору је била присутна цела дневна смена и многи радници ноћне смене. Рудари су пажљиво саслушали и одушевљено поздравили говоре П. Радовановића, М. Милановића и Д. Туцовића.⁵⁸

Настављајући успешну предизборну агитацију, Д. Туцовић и П. Радовановић поново су се нашли на великом предизборном социјалдемократском збору у Бољевцу, одржаном 15. (28) марта 1912. године. Пред преко 600 присталица социјалне демократије, после Драгише Лапчевића и Димитрија Туцовића, говорио је Петар Радовановић »пола српски, а пола влашки, позивајући упропашћене и експлоатисане масе да гласају за своју заштитницу социјалну демократију. За време његова говора су се чули узвици: аша! аша! (тано је! тано је!)«. ⁵⁹ Одушевљен овим збором, задовољан резултатима дотадашње предизборне агитације у тимочном округу, Д. Туцовић 16. (28) марта 1912. године у Бољевцу пише познати чланак »Глас из народа«, у коме, између осталог истиче да се у масама народним не осећа »друга реч осим идеја, захтева и критике социјалне демократије«. ⁶⁰ Том убрзаном продору социјалистичких идеја и јачању утицаја социјалне демократије међу рударима и осталим радним масама тимочног округа, битно су допринели Петар Радовановић, Марко Лазић и остали активисти овог краја.

Током завршне фазе предизборне агитације, тимочни социјалдемократи, уз помоћ активиста са стране, настојали су да се њихова реч стално чује у свим крајевима округа, посветивши посебну пажњу местима у којима су се оченивали повољнији изборни резултати. Сходно томе, Петар Радовановић усмерава активност пр-

венствено на рударе Вршке чуке и околна рударска села. Поред свакодневне непосредне агитације и придобијања појединаца, Радовановић се и даље ангажује око одржавања већих социјалдемократских зборова, који су остављали снажан утисак у јавности, видно доприносећи даљем ширењу утицаја радничког покрета. На основу распореда усвојеног од стране Извршног агитационог одбора, месна социјалдемократска организација из Зајечара одржала је 18. (31) марта 1912. године зборове у селима Вратарници и Грљану. Док се Марко Лазић ангажовао око зборова у Вратарници, Петар Радовановић је са друговима уложио све напоре за успешно организовање збора у Грљану. Њихов труд је уродио плодом. На збор је дошло око 400 становника Грљана и Прлите, који су у знатном броју радили на Вршкој чуки. После отварања збора, Петар Радовановић »тумачио је програм социјалне демократије, говорио о пропадању ситног газдинства и захтевима социјалне демократије, центрацији капитала, утицају рудника на села итд«. Његов говор пажљиво је саслушан и често прекидан узвицима: »Живела социјална демократија!« На крају је говорио Марко Лазић, који је у међувремену дошао са збора у Вратарници. После завршетка збора »другови одушевљени запевали су **Марсељезу**«, а потом заједно прошли кроз село.⁶¹

Још успешнији и импозантнији збор одржан је у Злоту 25. марта (7. априла) 1912. године. Захваљујући добрим припремама, које су се, очигледно, одвијале под руководством Петра Радовановића, збору је присуствовало преко 500 присталица социјалне демократије, међу којима је било »многo рударских радника и бораца из штрајкова на Вршкој чуки и у Бору«. Какав су значај социјалдемократи придавали овом збору говори и податак да су на њему говорили истакнути активисти: Анта Урошевић, Милисав Милановић, Илија Милкић, Марко Лазић и Петар Радовановић. У извештају са збора, објављеном у »Радничким новинама«, између осталог, се констатује: »Интересантно је било посматрати над је узео реч друг Радовановић, особито над је почео на влашном језику да им објашњава гледиште Партије, које су остали другови говорници изложили... Над је друг Петар завршио једни су узвикивали 'живели', а други 'сотрајаска' (што значи опет живели)«. ⁶²

После наведене, добро организоване агитације социјалдемократи су на парламентарним изборима 1. (14) априла 1912. добили у тимочном округу 2.743 гласа. Гласало је укупно 23.355 гласача, а количник је био 3.898 гласова. По срезовима социјалдемократи су у овом округу добили следећи број гласова: у зајечарском 304, тимочном 389, бољевачком 445 и заглавском 1.605. Као што видимо социјалдемократи су највише гласова добили у срезу заглавском, који је у то време представљао »центар пауперизованих сељана«. Без обзира што нису добили ни један посланички мандат, тимочни социјалдемократи су на свом првом понушају у окружним избори-

⁵⁷ АС, ЗДП, 31, 85, 86. и 193; РН, 15. и 16. III 1912.

⁵⁸ РН, 16. III 1912.

⁵⁹ РН, 19. III 1912.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ РН, 28. III 1912.

⁶² РН, 31. III 1912.

ма постигли солидан резултат. Успех је био тим већи што је током предизборне агитације видно проширен утицај социјалдемократа међу радним масама у градовима и на селу. У основи задовољна свим што су тимочки социјалдемократи предузели и постигли током ових избора Српска социјалдемократска партија решила је да и на наредним изборима истакне своју листу у овом округу. То је било највеће признање тимочким социјалдемократима за њихов дотадашњи рад и значајан подстицај за даљу активност. Међутим, сам Петар Радовановић много је више оченивао од ових избора. То се јасно види из писма Станоја Миљковића упућеног из Слатине априла 1912. Димитрију Туцовићу, у коме се, између осталог каже: »Данас добих време и прилику да вам се јавим и да вас упитам за задовољство изборног резултата. Драги друже. Ја сам са истим доста задовољан, али друг Пера доста је гњеван, јер он је доста полагао на оно Драгишино 'да терамо Влашче у скупштину'.«⁴³

Изборна борба социјалне демократије Србије 1912. године видно је допринела јачању њеног утицаја широм земље, што се јасно манифестовало и у зајечарском крају. Тај нови подстицај за даљу активност и повећану спремност пролетаријата и осталих радних маса за организовање и бескомпромисну борбу зналачки су искористили Петар Радовановић, Марко Лазић и остали социјалдемократски активисти тимочног округа у циљу остваривања ближих и даљих задатака социјалне демократије. То је дошло до пуног изражаја кроз организовање прославе Првог маја 1912. године, јачање постојећих и оснивање нових радничких организација, ширење социјалистичке штампе и литературе итд.

Петар Радовановић и остали социјалдемократски оријентисани рудари Вршке чуке свечано су прославили празник рада Први мај 1912. године заједно са својим друговима из Зајечара, села Велики Извор и околних места, Сходно томе, у првомајској поворци која је продефиловала зајечарским улицама учествовао је 161 поборник социјализма, а на завршетку прославе њихов број се повећао на близу 200. Главни говорници на прослави били су Петар Радовановић и Марко Лазић. Они су том приликом говорили »о положају радничке класе, значају мајске демонстрације и милитаризму, дотавши се свих захтева социјалне демократије: општег права гласа, осмочасовног радног дана, заштитног радничког законодавства итд.«⁴⁴

Поред наведеног, у времену до балканских ратова Петар Радовановић се нарочито ангажовао око обнављања, јачања и активности Месне партијске организације у Злоту. Његови напори предузети у том правцу коначно су уродили плодом 22. јула (4. августа) 1912. године, када је на радничкој конференцији обновљена злот-

⁴³ АС, ЗДП, 168; РН, 2. и 3. IV 1912. У Злоту је Српска социјалдемократска партија добила 83 гласа, чиме је очигледно, Петар Радовановић посебно био незадовољан. (РН, 24. I 1914)

⁴⁴ РН, 28. IV 1912. Са првомајске прославе у Зајечару упућена су 2 поздравна телеграма централној прослави у Београду. Међу потписницима једног од ових телеграма налази се и П. Радовановић. (РН, 20. и 21. IV 1912).

сна социјалдемократска организација. У управу организације изабрани су: председник Петар Радовановић, рударски радник, секретар Павле Милојевић, абаџијски радник, благајник Павле Балаш, рударски радник и др. Обавештавајући Д. Лапчевића о овом значајном успеху и своје раду Петар Радовановић у писму од 23. јула (5. августа) 1912. године пише: »Односно рада у покрету имам вам одговорити ово: да сам ја имао до сада као и сад најтешњу везу са свима руд[арским] радницима на свима рудницима у Србији. По највише потражили су ме другови у округу моравском по оним руд[ницима] ради давања упуства за рад у организацији. Савез [рударских радника] је једном то решио и мене послао на сва та места, ја [сам] обавештења дао као и повереништва и пододбори. Ја радим како на синдикалном пољу тако и на политичном. Баш сада је обновљена организација у Злоту.«⁴⁵ Из наведених података може се закључити да је П. Радовановић био и истакнути активиста и Савеза рударских радника, чија се централа у то време налазила у Зајечару.

Делујући под руководством Петра Радовановића злотска социјалдемократска организација током 1912. године постигла је солидне резултате на свим правцима активности. У односу на 1911. годину број њених чланова повећао се са 10 на 21, од чега су њих 15 били најамни радници, а остали занатлије, земљорадници и 1 чиновник. Од укупног броја чланова осморица су били синдикално организовани, а осамнаесторица су имали право гласа. Организација је одржала 4 збора са 3.900 учесника, 2 седнице, 5 конференција са 250 посетилаца и 1 забаву са 60 посетилаца. Продавала је по 70 примерака »Радничких новина«, социјалистичких књига у вредности од 60 динара и 50 примерака радничког календара. Организација је остварила скроман приход од свега 23,40 динара, док је расход износио 16,65 динара.⁴⁶ Из наведених података видимо да се злотска социјалдемократска организација, после поновног обнављања, налазила у фази постепеног успона, који је пресечен избијањем балканских ратова, када привремено престаје њена свака активност.

Рад на обнови и даљем развитку радничког покрета после балканских ратова (1913—1914)

Петар Радовановић је 10. (23) септембра 1912. позван на петнаестодневну војну вежбу у Зајечару. Ступио је у IV чету I батаљона XX пука. Неколико дана после мобилизације српске војске Радовановићева јединица упућена је на борбену линију Књажевац-Пирот. Од тада до демобилизације 13. (26) августа 1913. године Радовановић се налази у војсци, учествујући у бројним биткама током балканских ратова. Међутим, и у таквим условима он наставља

⁴⁵ АС, ЗДП, 913; РН, 31. VII 1912.

⁴⁶ Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књ. VII, Београд, 1980, 340, табела а, б. и в.

социјалистичку активност, нарочито у време примирја и затишја између првог и другог балканског рата. Из писма упућеног Драгиши Лапчевићу 4. (17) маја 1913. године видимо да се Радовановић дописивао са појединим активистима који нису мобилисани, да је преко »Радничких новина« пратио њихов рад, а нарочито делатност социјалдемократских посланика у Народној скупштини, посебно се захваљујући Драгиши Лапчевићу на његовој »заузимаљивости и издржљивости«. О свом успешном деловању међу војницима у Пироту Радовановић, између осталог, пише:

»Јављам вам да је војска готово сва још овде организована. Читајући јавно Радничке новине 200 мајских растурили су и то је мали број бијо. Да сам имао 2.000 све бих растурило. Знају ме лично и господа официри, по каднад дирају ме, али ипак не спречавају нам баш ништа односно читања наших часописа и новина. Осећа се да ће ово имати велики рад на селу по свршетку рата, особито у широким масама које ће се пролетаризовати после свршетка ове кризе. Само треба плански развити нашу акцију при широким народним масама, које жељно очекују да се једном распусте својим кућама, али које ће се обратити нама и живо прихватити наш рад«. Јављајући Лапчевићу о извесним проблемима у војсци Радовановић је обећао да ће га редовно и тачно информисати о свим неправдама »које се у војсци врше«. Тако је Петар Радовановић, као револуционар и ватрени поборник социјализма, зналачки усмерио своју активност у ратним условима, као војник са првих борбених линија, доприносећи не само очувању континуитета радничког покрета, већ и његовој обнови и успешном деловању после рата. Међу војницима, махом земљорадницима, придобио је нове поборнике социјализма, који су после рата наставили активност у том правцу. То је био нов подстрек Петру Радовановићу да још енергичније инсистира на потреби даљег отварања Српске социјалдемократске партије према селу у циљу придобијања и укључивања у њене редове »широких народних маса«.

После демобилизације српске војске Петар Радовановић је 15. (28) августа 1913. допутовао у своје родно место Злот. Краће време радио је код куће, а почетком (половином) септембра 1913, са братом Јованом запослио се у Сењском руднику. Одмах после демобилизације Радовановић са осталим активистима предузима све мере у циљу обнове рада појединих радничких организација у Злоту и околини, њиховог даљег развитка и што плоднијег деловања. Већ 18. (31) августа 1913. године месна социјалдемократска организација у Злоту одржала је ужу конференцију чланова, на којој је, после застоја због балканских ратова, обновљен рад и претресан обрачун за 1912. годину. Том приликом решено је да се сви чланови ангажују на распрострањању »Радничких новина« и обнови

⁷⁷ АС, ЗДЛ, 1630. У вези активности злотских социјалдемократата тоном балканских ратова интересантан је податак да су они »у своје пуну растурили 300 примерана Мајског списка« за 1913. годину. Наведени подаци упућују на закључак да се на продаји ове социјалистичке публицијације међу војницима посебно ангажовао П. Радовановић. (РН, 20. VIII 1913.).

Пододбора Савеза рударских радника, с обзиром да оно 700 Злоћана раде у околним рудницима. На конференцији је изабрана управа партијске организације у следећем саставу: председник Петар Радовановић, благајник Павле Б. Балаш, чланови: Благоје Алексић, Илија И. Трујановић и Паун Маргитан, сви рударски радници.⁷⁸

Захваљујући неуморном раду, храбром држању, солидном теоретском знању и изванредним практичним успесима Петар Радовановић се афирмисао као најистакнутији рударски активиста у Србији. Рудари из свих крајева земље, нарочито после балканских ратова, обраћали су му се за помоћ, савете и подршку. У немогућности да удовољи свим захтевима, у жељи да што боље усмери њихов рад, Радовановић је 5. (18) септембра 1913. из Злота упутио заједничко писмо свим рударима, које је 10. (23) септембра 1913. објављено у »Радничким новинама«. На почетку овог драгоценог документа Радовановић констатује: »Другови рудари! ваша писма са свију страна редовно добијам и разумем тешкоће које се над вама врше. Ја вам се не могу свуда на вашем позиву одазвати, нити вам могу што помоћи. Треба разумети да снага није у личности. Зато вам могу и поново казати, да је наш спас од експлоатације Организација«. Указујући на крајње тежак положај рудара, који су се за време балканских ратова налазили у првим борбеним редовима, Радовановић на крају писма истиче: »да је време да се живо заузмемо и за поправку нашег личног положаја, А да би ми то постигли дужност нам је да се сви скупа претплатимо на Радничке новине, да читамо социјалистичку штампу, да се организујемо партијски и синдикално... То вам је савет од мене. Читајте, агитујте, организујте се«.

Мада је наведени Радовановићев позив очигледно наишао на снажан одјек међу његовим класним друговима, нова криза изазвана побуном Албанаца на граници према Србији, привремено је зауставила процес њиховог организовања и борбе. И сам Петар Радовановић поново је мобилисан. Боравећи као војник у Скопљу, јавио се писмом Драгиши Лапчевићу, 15. (28) октобра 1913. године, које, због интересантности скоро у целини доносимо:

»Драги друже! На захтев другова шаљем ово писмо да га прегледате и проверите и да га штампате преко Радничких новина. Радничке новине редовно добијамо и овамо. Ваш рад у парламенту пратим редовно... Од другова рудара добијам редовно писма. По могућству јавите ми се. Другарско поздравље теби и друговима, П. Радовановић, 4 чета, 1 батаљон, 20 пеш[адијског] пука.«⁷⁹

⁷⁸ РН, 20. и 21. VIII 1913. Месна социјалдемократска организација у Злоту прва је обавестила управу Српске социјалдемократске партије о обнови свога рада, што су Радничке новине посебно истакле у notiци посвећеној овом питању. У Билансу Српске социјалдемократске партије за август 1913. наводи се и приход од злотске социјалдемократске организације у износу од 10 динара. (РН, 19. IX 1913.).

⁷⁹ АС, ЗДЛ, 694; Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије, М.Г. 2244.

Као што видимо Радовановић је нову мобилизацију искористио у циљу пропаганде социјалистичких идеја, ширења социјалистичке штампе и упознавања, већ уморних и разочараних војника са ближним и крајњим задацима социјалне демократије. После поновне демобилизације половином (крајем) новембра 1913. приликом повратка у Злот сазнао је о тешкој несрећи у Борском руднику у вези чега је 22. новембра (5. децембра) 1913. упутио опширан извештај руководству радничког покрета Србије, који је потом објављен у »Радничким новинама«⁷⁰ Када се вратио из војске Радовановић је до краја јануара 1914. радио код куће, а потом се запослио на руднику Вршка чуна. Чим је стигао у Злот Радовановић са повећаним ентузијазмом и самопрегорним радом, уз подршку и помоћ својих сабораца, креће у бескомпромисну борбу за победу социјализма у Србији. Поред сталног агитовања међу рударима, ширења социјалистичке штампе и литературе, његова активност посебно је усмерена на успешније деловање злотске социјалдемократске организације и обнову рада Пододбора Савеза рударских радника у овом месту. Напори које је предузео у том правцу уродили су плодом већ крајем децембра 1913. године, а нарочито током прве половине 1914. године. Наиме, у то време злотски социјалдемократи под руководством Петра Радовановића, сходно одобрењу Главне партијске управе, најпре су испољили живу активност пред општинске изборе одржане 19. јануара (1. фебруара) 1914. године на којима су истакли своју листу, постижући потом још веће успехе на пољу организовања борбе радничке класе. Добро организована предизборна агитација интензивно се одвијала већ од божићних празника, који су искоришћени као погодан моменат за масовно онупљање радника. У том циљу злотска партијска организација приредила је 25. децембра 1913. (7. јануара 1914. године) »забаву са дивно одабраним агитационим програмом«, на којој је Петар Радовановић одржао поздравну и завршну реч. Одзив рудара и осталих грађана превазишао је сва очекивања, па је забава »била посећена као никад дотле и ниједна у Злоту«.⁷¹

Наведена забава била је увод у ширу активност која се одвијала 26. децембра 1913. (8. јануара 1914). Тога дана, на позив злотске социјалдемократске организације, »одржан је сјајан збор«, који је био посећен »у толикој мери да су многи заинтересовани грађани за спасоносну социјалистичку реч, стајали ван локала на улици, немајући довољно места у њему«. На збору је Петар Радовановић у подужем говору подвргао оштрој али принципијелној критичкој политику буржоазије, указао на значај и перспективу класне борбе пролетаријата, осудио милитаризам, ратне и освајачке планове буржоазије, заложивши се за уједињење балканских народа у једну федеративну републику. Посебно је указао на потребу организовања и борбе рударских радника ради побољшања њиховог тешког положаја. Радовановићев говор оставио је снажан утисак на

слушаоце, тако да су му честитали »и неки бивши представници буржоаских власти у овом месту«. Подстаннути Радовановићевим говором рудари су одмах после збора одржали ужу конференцију на којој је донета одлука о оснивању Пододбора Савеза рударских радника. Без обзира што није ушао у управу Пододбора, јер је већ имао бројна задужења, Петар Радовановић је одлучујуће допринео његовом поновном оснивању.⁷²

За релативно кратко време деловања током друге половине 1913. године месна социјалдемократска организација у Злоту, под руководством Петра Радовановића, постигла је солидне резултате, стасајући поново у једно од чврстих упоришта радничког покрета Србије. Имала је 39 чланова, од којих су 21 били најамни радници, а остали занатлије, земљорадници и један чиновник. Шеснаест чланова били су синдикално организовани, тридесеторица су имали право гласа, 33 су били писмени. Организација је растурила по 10 примерана радничког календара и социјалистичких књига у вредности од 20 динара. Одржала је 6 седница, 2 збора са 1.000 присутних, 2 предавања са 40 слушалаца, 3 конференције са 102 посетиоца и једну забаву са 300 посетилаца. Остварен је солидан приход у износу од 120,20 динара, расход од свега 34,35 динара. Наведени укупни резултати, повољнији објективни услови и повећано ангажовање социјалдемократских активиста на челу са П. Радовановићем, омогућили су још успешније деловање злотске социјалдемократске организације током прве половине 1914. године.⁷³

Настављајући активност и предизборну агитацију Петар Радовановић је говорио на збору рудара и осталих грађана одржаног у Подгорцу половином (крајем) јануара 1914. године. Свестан да ово село, после Злота, »даје највећи број рударских радника за руднике источне Србије«, Радовановић је уз помоћ истомишљеника предузео потребне мере у циљу њиховог социјалдемократског организовања и укључивања у ред класно свесних радника. Захваљујући добрим припремама и смишљеној агитацији, рудари и остали грађани овог места одазвали су се позиву социјалдемократских активиста и масовно присуствовали збору. У дужем говору П. Радовановић је најпре објаснио суштину социјалдемократског програма, разобличио политику буржоазије, указао на значај предстојећих општинских избора и потребу организованих борбе пролетаријата. Његов говор и дотадашња агитација оставили су снажан утисак на све присутне, који се после збора нису хтели разићи, »док и на делу не виде мисао о стварању организације«. Задовољан таквим поступком Петар Радовановић је, »као први њихов инструктор у овом послу, позвао присутне у ширу конференцију на којој је донета одлука« о оснивању социјалдемократске организације и избору њене управе. Поред рудара, у организацију су доста масовно

⁷⁰ РН, 27. XI 1913. Извештај није потписан, али се са доста сигурности, на основу стила и садржаја, може закључити да га је написао Петар Радовановић.

⁷¹ АС, СДП, 175; РН, 1. I 1914.

⁷² Д. Туцовић, *Сабрана дела*, књ. VII, Београд, 1980, 340, табела а, б, и в.

ступили и земљорадници, што је поздрављено од стране руководства радничког покрета Србије и редакције »Радничких новина«.⁷⁴

Захваљујући добро организованој агитацији и стварним тоновима у домену друштвено-економских односа, листа злотске социјалдемократске организације, истакнута још 5. (18) јануара 1914. године, на челу са Петром Радовановићем, као кандидатом за председника злотске општине, на општинским изборима од 19. јануара (1. фебруара) 1914. године добила је 145 гласова. Мада Радовановић није изабран за председника општине, број социјалдемократских гласова у Злоту у односу на скупштинске изборе 1912. године повећао се за 62, што представља видан успех.⁷⁵

После ангажовања око општинских избора Петар Радовановић и његови саборци укључују се у припреме за X конгрес Српске социјалдемократске партије одржан у Београду 30. и 31. јануара и 1. фебруара (12—14. фебруара) 1914. године. Делегат злотских социјалдемократа на овом конгресу био је Петар Радовановић. Пошто је раније сумирао активност злотске партијске организације у протеклом периоду и о томе послао исцрпне податке Главној партијској управи, који су у потребној мери унети у њен званични извештај, Петар Радовановић је на конгресу узео учешћа у дискусији о изборној борби. Том приликом Радовановић се поново заложиио за још брже ширење социјалдемократског утицаја на село и смелије истицање посланичких кандидата у окрузима. Подсетио је делегате »да су пре 2—3 године многи наши другови сматрали да не треба излазити на изборе по окрузима, а сада су сви видели да је било добро решење што смо изашли на изборе по окрузима«. Указао је на значај планске и добро организоване изборне борбе. Радовановићева дискусија била је у складу са основним опредељењем руководства радничког покрета о овом питању, подстицајно је деловала на смелије захвате у том правцу. За време боравка у Београду Радовановић се поново срео са водећим социјалдемократским активистима из целе Србије и упознао са гостима Конгреса из иностранства. Све је то снажно утицало и стимулативно деловало на његову даљу револуционарну активност и још већу афирмацију у социјалдемократским редовима.⁷⁶

После повратка са конгреса Радовановића су, поред дотадашњих обавеза, чекала нова задужења. Наиме, Извршни одбор Радничке коморе Србије, сходно њеном статуту, на седници одржаној 27. јануара (9. фебруара) 1914. године решио је којој половини чланова престаје мандат, односно у којим окрузима радници требају да иза-

⁷⁴ РН, 21. I 1914.

⁷⁵ РН, 24. I 1914. Интересантно је напоменути да су се Петар Радовановић, затим три кандидата за иметове, 36 кандидата за одборнике и 91 потписник социјалдемократске кандидатске листе углавном потписали као тежаци из Злота, мада су већином радили у околним рудницима. То несумњиво говори о њиховом осећају двојне припадности и још чврстој везаности за село где су живели. (АС, СДП, 177).

⁷⁶ РН, 24. I, 5. и 14. II 1914. Злотски социјалдемократи П. Балаш, М. Поповић и П. Николић упутили су Конгресу поздравни телеграм, захтевајући да се на њему чује осуда »прошних крвавих ратних авантура«.

беру нове чланове Коморе. На изборима за члана Коморе у округу тимочком, одржаним 23. фебруара (8. марта) 1914. године у Књажевцу и Вршној чуки, изабран је Петар Радовановић са 81 гласом. То је било ново признање вођи злотских социјалдемократа за дотадашњи рад и пуно поверење у његову даљу активност на пољу класне борбе пролетаријата. Радовановић је све то убрзо на најбољи начин оправдао стичући нове симпатије пролетаријата широм земље, продубљујући сарадњу са водећим српским социјалдемократама. Тоном ове активности још ближе се повезује са Филипом Филиповићем, секретаром Коморе, настојећи да се доследно спроводи Закон о радњама, укине Службени ред на рудницима Србије, побољша положај свих радника, а нарочито рудара. Радовановић је својим енергичним ставом и одличним познавањем стања на терену знатно допринео слању представне Радничке коморе Министарству народне привреде марта-априла 1914. године са захтевом за укидање Службеног реда на рудницима Србије и обезбеђење коалиционог права рударским радницима.

Настојећи да у потпуности оствари све задатке члана Радничке коморе у тимочком округу, Петар Радовановић је 9. (22) маја 1914. године допутовао у Борски рудник »ради интервенисања у једном привредном спору«. Пошто је наступио као представник званичног државног органа и сходно Закону о радњама сматрао је »за дужност да се прво обрати« полицијском комесару на Бору. Уместо пуне сарадње и омогућавања нормалног рада, комесар је наредио Радовановићу »да се одмах изгуби у најкраћем року«, саопштавајући му да ако моментално не отпутује »не гарантује му његов живот«. Због таквог поступка комесара према њеном члану Радничка комора је убрзо упутила представну Министарству унутрашњих дела и народне привреде. Без обзира на онемогућавање његове интервенције Петар Радовановић и остали активисти су се и кроз овај пример још једном осведочили о одлучујућој улози државних органа власти у заштити класних интереса буржоазије.

Поред сталног рада на терену и живог настојања да што више допринесе побољшању положаја радника и остваривању њихових законских права, Петар Радовановић је присуствовао и IV пленарној седници Радничке коморе, одржаној у Београду 28. маја (10. јуна) 1914. године. Том приликом поново се срео са најистакнутијим руководиоцима радничког покрета Србије, Драгишом Лапчевићем, Димитријем Туцовићем, Душаном Поповићем и другим и ближе упознао са секретаром Коморе Филипом Филиповићем, са којим ће у свом даљем револуционарном раду одржавати чврсте везе и интензивну сарадњу. У дискусији на овој седници Радовановић је указао на »тежан и несносан положај рударских радника« истичући »да су они лишени сване слободе и сваних права изузетним рударским законом и Службеним редом на рудницима, који је прави оков за рударске раднике«. Посебно је упечатљиво и убедљиво његово аргументовано тврђење да су на основу наведених прописа рударски радници подвргнути суровој експлоатацији, сталној тортури, злостављању и шиканирању, нарочито у случају када покушају да се организовано борбом супротставе постојећим односима и донекле

побољшају положај. Илуструјући своје тврдње конкретним примерима из Бора, Сењског рудника, Вршке чуке и других рудника, Радовановић је истакао да је њему као члану Радничке коморе, синдикалном и социјалдемократском активисти онемогућен приступ међу борске рударе. На крају дискусије Радовановић је категорички тврдио да су рударски радници »без икаквих закона и заштите«, да не знају за привредне инспекторе, пошто они не долазе на руднике. Његово документовано излагање, засновано на искуству из непосредне праксе, допринело је да IV пленарна седница Радничке коморе усвоји резолуцију којом се енергично захтевало доследно спровођење Закона о радњама.⁷⁷

Поред ангажовања на остваривању сложених задатака члана Радничке коморе, Петар Радовановић се у периоду април-јул 1914. неуморном и зналачком агитацијом, бројним резултатима постигнутим на пољу политичке и економске борбе радничке класе, још више афирмисао као доследни марксист, непоколебљиви социјалистички борац, сјајан агитатор, организатор и вођа експлоатисаних радних маса свога краја. Већ током ускршњих празника, Радовановић је, уз помоћ осталих активиста, организовао 2 агитациона збора на којима је говорио. Први збор одржан је 6. (19) априла 1914. у његовом родном селу Злоту. Пред око 2.300 присутних становника овог места, међу којима се налазио и одређен број жена, Петар Радовановић је говорио »о привредној, финансијској и милитаристичкој политици буржоазије«. Истог дана увече злотска социјалдемократска организација приредила је забаву, која је била одлично посећена. Том приликом, поред прикупљања заостале чланарине, у организацију се уписало 7 нових чланова. Потом је, сутрадан 7. (20) априла 1914. Радовановић говорио на збору у Шарбановцу, пред око 350—400 присталица социјалне демократије. Боравак у овом селу он је очигледно искористио за пружање помоћи тамошњој социјалдемократској организацији, која је том приликом изабрала нову управу.⁷⁸

Петар Радовановић се такође интензивно ангажовао око организовања прославе првог маја 1914. године, заједно са најистакнутијим зајечарским активистима. Наиме, руководство радничког покрета овог краја решило је да се мајска демонстрација изведе у Зајечару, уз учешће рудара из околних рудника. У том циљу изабран је посебан одбор, који је успешно спровео све припреме око организовања и извођења ове акције. У одбору се, по свему судећи, налазио и Петар Радовановић, који се очигледно посебно ангажовао око учешћа рудара у овој значајној радничкој манифестацији. Тако се у првомајској поворци, која је демонстративно прошла зајечарским улицама, налазило 120 рудара из Вршке чуке и Вратарнице и 80 зајечараца. Број учесника у прослави брзо се повећавао, па је »на јавном збору на главној пијаци било 400 слушалаца, све радници, занатлије и сељаци«. На збору је Петар Радовановић »го-

⁷⁷ АС, Записник Радничке коморе, седница од 27. I, 13. III, 2. IV, 17. и 28. V 1914; РН, 14. III и 17. V 1914.

⁷⁸ РН, 19. IV 1914.

ворио о положају рударских радника« и балканским ратовима. Други говорник био је Марко Лазић. О успеху ове акције говори податак да је тога дана извршена скоро потпуна обуштава рада у свим зајечарским радионицама и наведеним рудницима.⁷⁹

Због успешне социјалдемократске активности током априла 1914. године, а посебно због организовања наведених радничких зборована, који су »масу заталасали«, што предузимачи и послодавци »нису могли трпети«, Петар Радовановић, оптужен као виновник и организатор целокупне активности радника овог краја, отпуштен је са посла. Све до поновног одласка у војску јула 1914. године радио је код куће у Злоту, посветивши се првенствено социјалдемократској агитацији и раду у радничком покрету Србије.⁸⁰

Као истакнути активиста Савеза рударских радника, Радовановић је, по први пут у својству званичног делегата, присуствовао VII конгресу Главног радничког савеза Србије, одржаном у Београду 25—27. маја (7—9. јуна) 1914. године. Мада на овом најзначајнијем синдикалном скупу није учествовао у расправи о покренутих питањима, сем кратке интервенције у вези критичних осврта Видосавана Трепчанина, Радовановић је и овом приликом стекао драгоцена искуства и нова сазнања, што је зналачки искористио у свом даљем револуционарном раду.⁸¹

Својеврсну круну делатности Петра Радовановића у овом периоду представља његово ангажовање током активности Српске социјалдемократске партије пред скупштинске изборе заказане за 1. (14) август 1914. године, који нису одржани због избијања првог светског рата. Одлука Српске социјалдемократске партије, заснована на реалној процени прилика на терену, стања радничких организација, искуству из парламентарних избора 1912. и општинских избора одржаних 19. јануара (1. фебруара) 1914. године, о истицању своје кандидатске листе и у округу тимочком одушевљено је поздрављена не само од стране активиста, већ и осталих бројних поборника социјализма из овог краја. Сходно томе, Петар Радовановић, Марко Лазић, Сретен Марковић и остали најистакнутији социјалдемократи, уз подршку и свесрдну помоћ Главне партијске управе, максимално су се ангажовали током предизборне агитације, вођене до мобилизације српске војске 12. (25) јула 1914. године. У том погледу од посебног је значаја њихово ангажовање око припреме Прве социјалдемократске конференције за округ тимочки, одржане у Књажевцу 1. (14) јуна 1914. године. После претходних консултација и дефинитивног договора, у »Радничким новинама« од 9. (22) маја 1914. објављен је следећи дневни ред овог најзначајнијег скупа тимочких социјалдемократа: »1. Стање партијског покрета у округу тимочком и о рударима. Референт П. Радовановић, рудар из Злота. 2. О печалбарима. Референт Л. Бјелић, учитељ. 3. Социјалдемократски програм. Референт Св. Лазаревић, учитељ. 4. Ревизија устава и престојећи избори. Референт Д. Туцовић, редак-

⁷⁹ РН, 29. IV и 3. V 1914.

⁸⁰ А ЦК СКЈ, М.Г. 2244.

⁸¹ Синдикални покрет у Србији..., Београд, 1958, 508. и 509.

тор Борбе, члан Главне партијске управе«. Као што видимо, конференција је сазвана у циљу сагледавања стања радничког покрета у овом округу, подстицаја његовог бржег развитка, расправе о тешком положају народних маса, перспективама које нуди социјалдемократски програм, значају предстојећих парламентарних избора, опште мобилизације социјалдемократа и експлоатисаних радних маса за енергичну борбу против владавине буржоазије, што би се видно манифестовало већ кроз престојеће изборне резултате. Био је то почетак снажне и добро организоване предизборне агитације, вођене у циљу што већег успеха на изборима, даље пропаганде социјалистичких идеја, јачања радничког покрета и придобијања нових поборника социјализма.

Схватајући прворазредан значај конференције за даље организовање и борбу тимочних социјалдемократа, П. Радовановић је дао видан допринос њеном успешном одржавању као референт и један од непосредних организатора. Радовановић је, заједно са Д. Туцовићем, И. Милкићем и С. Марновићем, 1. (14) јуна 1914. пре подне говорио на јавном збору одржаном на књажевачкој пијаци, »уз присуство обилне посете са села и из вароши«. Истог дана у 14 часова »отворена је пред пуном салом преставнина и публике окружна конференција«, на којој је Петар Радовановић, после поздравне речи Сретена Марновића и Димитрија Туцовића, био први референт. Том приликом, према оцени Д. Туцовића, »Радовановић је дао једну живу слику стања социјалистичкога покрета у зајечарском и бољевачком срезу, обрађујући нарочиту пажњу организовању рудара«.²⁵

У веома садржајном и документованом реферату »О стању социјалистичкога покрета у округу тимочком и положају рударских радника« Радовановић се критички осврнуо на дотадашњи рад појединих социјалдемократских организација, указујући на перспективу њиховог даљег развитка. Његова отворена другарска критичка реч, изнесена у циљу превазилажења постојећег стања, подршке и подстрена активиста, односила се најпре на зајечарску организацију, која, по њему »није довољно јана«, иако се налазила у центру округа, »због тога што радници не читају«. Напомињући да се и у Зајечару »у последње време« осећа нешто живља активност, Радовановић потом са задовољством констатује: »Међутим, у злотској организацији се ради паметно. Из тога села лиферује се на руднике 7—800 људи који су се, долазећи у додир са радницима, боље просветили и навикли на социјалистички рад. Сада имамо 52 члана Партије, 41 члана синдиката по рудницима«. Говорећи о стању организација у Подгорцу, Шарбановцу и Бољевцу, успешним припремама за оснивање више сеосних организација, посебно указујући на значај Бора и Прлита, као рударских места, указујући да народ овог краја показује велико интересовање за ступање у редове социјалне демократије, пошто оченује да ће једино тим путем поправити »свој материјални положај«. Петар Радовановић, сходно томе,

²⁵ АС, СДП, 179; РН, 6. VI 1914; Д. Туцовић, *Сабрана дела*, књ. VIII, Београд, 1980, 299—301.

категорички закључује: »Наша је дужност да радимо личним обавештавањем и упућивањем на читање. Таквим радом треба свет спремити за социјалистички рад«. На крају реферата Радовановић је говорио о тешком положају рударских радника и значају њиховог организовања нагласивши да су они потребни »целој нашој Партији и радничкој класи у Србији«, што су сви присутни одушевљено поздравили. Његово излагање допунили су бројни дискусанти, а посебно Воја Марковић о приликама у заглавском и тимочном срезу и Илија Милкић »врло умешним начелним наговештајима о потреби организовања рудара«. Задовољан Милкићевим говором, Радовановић је поново истакао »да ће рударски радници помоћи нама на да буду организовани као што ми сада треба да помогнемо њима«. На конференцији је Радовановић активно учествовао у дискусији о печалбарима, предлажући да се оснује Берза рада преко које би се слали радници на сезонски рад у Румунију.²⁶

Прва социјалдемократска конференција за округ тимочки оставила је снажан утисак на експлоатисане радне масе овог краја, подстицајно је деловала на њихово повезивање под окриљем социјалне демократије, отварајући реалну перспективу борбе за укидање свих облика експлоатације. Према оцени Димитрија Туцовића, »сеоске пролетаризоване и угњетене масе осетиле су на конференцији пуну заједницу са радницима из вароши. Савез који тај радни свет са села снлапа са радним светом из вароши под знамењем социјалне демократије донеће богата плода социјалистичкој ствари у Србији. Само тај савез мора бити још чвршћи, још јаснији, са још пунијом свешћу о основици на којој се он заснива«.²⁷

За Петра Радовановића ова конференција спада у ред његових највећих успеха, признања и афирмације у периоду до првог светског рата. Све то, као и поновно дружење са Димитријем Туцовићем, без сумње је подстицајно деловало на овог пренадеаног радничког борца да са пуно елана, ентузијазма и енергије настави револуционарну делатност, дајући максималан допринос борби радничке класе Србије. Радовановић је јуна 1914. године позван на војну вежбу и упућен у Кочане. У међувремену 22. јуна (5. јула) 1914. у Књажевцу је одржана друга социјалдемократска конференција за округ тимочки, на којој је усвојена листа Српске социјалдемократске партије за овај округ на предстојећим скупштинским изборима. Носилац листе био је Димитрије Туцовић, а један од посланичких кандидата и Петар Радовановић. Целонупна предизборна агитација вођена је изванредно, па су постојали реални изгледи за успех социјалдемократских кандидата. На такав закључак, између осталог, упућује и писмо Милисава Милановића упућено из Заје-

²⁶ РН, 13, 14, 16, 17. и 18. VI 1914. У раду Конференције учествовало је 40 делегата званично изабраних од стране социјалдемократских организација и бројни гости из Књажевца и онолине.

²⁷ РН, 18. VI 1914. По нашем мишљењу Д. Туцовић је приредио за штампу опширан извештај са ове Конференције, уз своје краће коментаре, који је најпре објављен у »Радничким новинама« под насловом *Окружна конференција на Тимону*, а потом и као посебна брошура, под насловом *Рад социјалистичког парламента на Тимону*, Београд, 1914.

чара 2. (15) јула 1914. године Димитрију Туцовићу, у коме са пуно оптимизма истиче: »Изглед су доста повољни, више је него сигурно да ћеш бити тимочки посланик«.⁸⁵ Чим се вратио са војне вежбе Радовановић се укључио у предизборну агитацију. Међутим, после опште војне мобилизације проглашене 12. (25) јула 1914, поново се нашао у војсци, да би потом, у првим борбеним редовима, преживео све страхоте првог светског рата. Своје доживљаје и запажања из балканских ратова, а делом и из првог светског рата, до маја 1916, Петар Радовановић је изнео у ратном дневнику, који представља драгоцено сведочанство једног социјалдемократског радничког активисте о овим ратовима и прворазредан извор за изучавање његовог животног пута и погледа о милитаризму и рату, који се у потпуности поклапају са званичним ставовима Српске социјалдемократске партије.⁸⁶ На тај начин, Петар Радовановић је, и у вихору првог светског рата, нада су бројни социјалдемократи широм света отишли у воде социјалпатриотизма, остао доследан марксистичком погледу на свет и друштво, што је на најбољи начин потврдио одушевљеном подршком Октобарске социјалистичке револуције у Русији и максималним ангажовањем у револуционарном радничком покрету Југославије између два светска рата.

⁸⁵ АС, ЗДТ, 163; РН, 25. ј 30. VI 1914; Д. Туцовић, Преписна, Титово Ужице, 1974, 298.

⁸⁶ АС, ЗДТ, 163; А ЦН СКЈ, М.Г. 2244; РН, 25. ј 30. VI, 4. и 8. VII 1914.

Страхиња Поповић

РУДАРИ ЗЛОТА НОСИОЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ АКТИВНОСТИ

Злот је једно од највећих села у Србији. Према попису из 1900. године имао је 4.325 становника у 816 кућа. Село се налази на ораницама Кучајских планина и Црног врха. Заузима простор од преко 24.000 хектара. У самом селу одувек је било око стотину кућа, а већина становништва живела је по салашима — »колибама«, расутих по пространом сеосном атару. Око салаша обично се налазило имање: ливаде, пашњаци и шуме, уз ретке њиве под пшеницом и кунурузом. У већини становништво села одувек се бавило сточарством, пре свега гајењем оваца и нешто крупне стокe и сечом и искоришћавањем шуме буковог и храстовог дрвета којим су шуме биле богате. У прошлости су у шумама гајене и свиње, гојене биковим и храстовим жиром и продаване свињарским трговцима, који су их извозили. Само мањи део плодне равничарске земље, крај Злотске реке до њеног утока у Тимок, био је коришћен за производњу пшенице и кунуруза.

Сиромашна земља и примитиван начин обраде, уз оскудност знања и писмености пољопривредника да би се користио савременији начин обраде земље, доприносили су да земљорадња буде екстензивна и недовољна да исхрани бројно становништво. Уз све то прираштај становништва у то доба био је у Злоту доста велики. Само за 50 година број становника се удвостручио. Према попису из 1846. године у селу је било 2.125 житеља, а 1900. године 4.325. Зато је ради исхране бројног становништва сване године морало да се доведе 50—60 вагона кунуруза, који је био основна храна у селу.

Постојеће прилике и услови живота у селу умели су добро да користе припадници мале злотске чаршије: пропали варошни трговци, новопечени сеоски трговци из редова богатијих сељана, нафеџија и приучене занатлије који су желели да на брз и лак начин дођу до богатства. Њима је сељак морао да продаје своју стоку по нижој цени а да скупо купује у њиховим дућанима робу

потребну за живот породице. Сељак је морао »за крупицу соли, литру гаса или пар опанака, да даје читаво јагње, па и овцу«.¹

Упоредо са овим, сељане је оптерећивала и држава својим презима, прирезима и другим давањима, уз бројан чиновнички апарат који је гонио сељане да своје обавезе до краја изврше. Све веће осиромашење села, карактеристично тада за целу Србију, још се снажније манифестовало у Злоту с обзиром на природне и друге услове.

Раније генерације становника Злота, тражећи излаз из беде и тешких услова, одлазиле су на рад у Румунију и Бугарску, »у печалбу«, тражећи зараду за издржавање породица које су гладовале.

Атар тадашње општине Злот својим пространством граничио се са територијама на којима су половином 19. века отпочели да се отварају бројни рудници, већином рудници угља: најближна Богвина, Сењски рудник, Ресавски рудник, Сисевац, Равна гора, Борски рудник и нешто даље Вршка чука, Ртањ и Алексиначки рудници.

Брз капиталистички развитак Србије, нарочито наглашен крајем 19. и половином 20. века, добрим делом био је подстакнут отварањем и развојем рудника, који су у већини били у рукама страног капитала, коме је српска држава и њене владе лано и под погодним условима давала концесије за коришћење рудног блага и пространих шума, такође неопходних у рударству. Тимочка крајина са бројним рудницима угља, којих је тада ту и највише било у Србији, почиње да носи обележје и печат таквог развоја и постаје центар рударства и индустрије капиталистичког развоја Србије. Ту је највише пласиран капитал из Белгије и Француске.

Отварањем рудника у непосредној близини сеосна сиротиња Злота видела је могућност да дође до новца и средстава за живот. Кретање Злоћана према рудницима започело је око 1890. године, нако је записао секретар Месне организације Српске социјалдемократске странке у Злоту Милан Поповић. Он бележи да је у околне руднике отишло оно 600 сељана. Петар Радовановић наводи цифру од 700, а Драгиша Лапчевић у говору у Народној скупштини помиње да је из Злота у руднике отишло 800 осиромашених становника. У сваком случају ради се о, за те прилике, великом броју рудара из Злота, односно да је из сваког домаћинства по неки члан постао рудар.

Тим путем кренуо је и млади Петар Радовановић, који је најпре био сеоски слуга, пошао је са осталим сељанима у Сењски рудник. Ту је 1903. године најдиректније осетио сву тежину капиталистичке експлоатације и по први пут дошао у додир са борбеним синдикалним и социјалистичким покретом. Одрастао у сиромаштву заостале и неписмене злотске средине, али бунтовне и спремне на отпор сваком притиску и неправди, Петар се у својој 21. години

¹ Милан Поповић: »Историски преглед развоја Социјалистичког покрета у Злоту«, Историјски архив Зајечар, год. 1, св. 2, Зајечар, 1956. године

нашао у редовима штрајкача у познатом августовском штрајку рудара у Сењском руднику. То му је било прво класно, борбено крштење.

Пошто је доста рудара из Злота радило у Вршкој чуки, где је рудник каменог угља експлоатисало »Српско индустријско друштво Тимок«, Петар је са њима кренуо 1904. године на Вршну чуку. Тамо је, радећи заједно са својим друговима до 1908. године учествовао у два велика штрајка, у познатом штрајку августа-септембра 1907. године када је, одлуком српске владе и њеног председника Николе Пашића, интервенисала и војска гушећи борбу рудара, и у следећем штрајку јануара 1908. године.

Од посебног је значаја за рударе Злоћане што су се у току штрајкова на Вршкој чуки сусрели са вођама социјалдемократске странке Драгишом Лапчевићем, Илијом Милкићем и Марком Лазићем. Заједно са Петром Радовановићем већина њих постају чланови синдикалног пододбора Савеза рудара и стичу прва искуства и сазнања да се организовано борбом могу да изборе бољи услови рада и живота.

Иако је рад у рудницима био доста тежак, а услови рада и живота били су често неиздрживи (бројне повреде и погибије због скоро никакве заштите и осигурања на раду, уз радно време веће од осмочасовног и бедне стамбене услове у влажним и хладним собама и подрумима и сиромашну исхрану и скупе намирнице), ипак су рудари из Злота, радећи у рудницима долазили до дохотка и средстава за нешто бољи живот но што им је то пружала сиромашна земља и њихова мала пољопривредна домаћинства. То је у село уносило и одређене промене.

Иако донекле наиван о томе говори и коментар Милана Поповића: »Злотски рудари су амалгамисали злотску друштвену структуру и њиховом појавом наступиле су извесне социјалне диференцијације, које су условљавале бољи, напреднији и културнији начин живота. Порастом броја рударских радника дотле устајала друштвена атмосфера прочишћавала се и озонирала све више и злотско друштво се почело развијати у знаку прогреса, политичких и културних стремљења.

Овај нови начин привређивања знатно је поправио стандард живота, у многоме је припомогао сређивању друштвених односа, искоренио извесне негативне појаве и у приличној мери уздигао културни ниво друштвене заједнице.

Злотски рудари били су носиоци здравих и напредних идеја о преустројству друштвеног уређења и претече социјализма у Злоту. У њиховој свести тињао је жар револуционарних стремљења. Класно свесни као најамни радници, које је свирепа капиталистичка експлоатација поставила на дно друштвене пирамиде, притајено су носили у себи бунтовна расположења, очекујући дан одмазде.«²

Злотски сељаци — рудари, запослени по бројним рудницима у околини, нису имали никакве стручне квалификације. У већини су

² Милан Поповић: »Историски преглед развоја Социјалистичког покрета у Злоту«, Историјски архив Зајечар, год. 1, св. 2, Зајечар, 1956. године, стр. 3.

били неписмени. О томе говори најбоље податак да је, кад се 1914. године Петар Радовановић кандидовао за председника општинске управе у Злоту на челу кандидата одборника на листи, од 91 потписника кандидатске листе 71 потписник био је неписмен, односно скоро 80%. Због нестручности и велике понуде, тада јефтине радне снаге, злотски рудари су запошљавани на тешке физичке послове радећи често на небезбеђеним рударским радилиштима.

Поучени искуством стеченим у штрајковима на Вршкој чуки и у Бору 1907. и 1908. године, и вероватно подстакнути од Лапчевића, Милкића и Лазича, тада већ делом синдикално организовани, рудари Злоћани договарали су се 1908. године да приступе политичком и синдикалном организовању свих рудара који су из Злота. Како су многи радили у рудницама чије су управе спречавале раднике да се синдикално и политички организују и да примају и читају радничку штампу, а пре свега тадашње »Радничке новине«, то су Петар Радовановић и другови дошли до закључка да је најбоље да формирају радничке организације у самом Злоту у које би се учлањивали рудари из свих рудника, без обзира на ставове управа рудника у којима су радили. Рачунало се да ће то организовање бити лакше у селу, где нема полиције, рударских надзорника и доушника разних газда рудника.

Само три месеца после последњег штрајка на Вршкој чуки, 9. априла 1908. године, организовани злотски рудари позвали су све рударе на збор. Међутим, због слабе организованости и малобројног одзива рудара, збор није успео. Ипак је одржан. За време иступања говорника, који су критиковали општинску власт, председник општине упао је заједно са пандурима и грубо напао раднике учеснике збора »окупљене око црвене заставе, која се тада први пут јавно завијорила у Злоту«. Неколицини рудара учесника повређене су главе, црвена застава је поцепана, а неколико учесника збора ухапсио је тадашњи срески начелник у Бољевцу.³

Иако тада у Злоту није било Месне организације ССДС, вест о збивањима у Злоту је врло брзо, одређеним наџалима, дошла до Главне управе ССДС у Београду, до »Радничких новина« и социјалистичког народног посланика Трише Кацлеровића, који је преко своје интерпелације у Скупштини, обавестио српску јавност »о хапшењу, тучи, злостављању и разбојништву, које су извршили у Злоту општински часници и начелник среза Васа Митић над друговима Ацом Миладиновићем, Јованом Николићем и Пауном Николићем«.⁴

Међутим, у Злоту није одмах организована Месна организација ССДС, јер је у то време став Главне управе био да је за пролетерску партију значајно индустријско радништво, а не сиромашно сељаштво. На критике које су упућиване ованком ставу, а долазиле су из села, Главна партијска управа одговарала је у »Радничким новинама« правдајући се следећим образложењем: »Не стоји да се ми не сећамо сељана... Што до сада нисмо развијали рад по се-

лима разумљиво је за пролетерску партију. Она прво ради у вароши, да организује и за борбу оспособи варошки пролетаријат, који је носилац социјализма и који ће бити вођа у ослободилачкој борби. Тек кад се сви послови у вароши среде до те мере да социјализам може наћи свога здравога елемента, ми приступамо раду по селима«.⁵

Полазећи од ованког става Главна управа је усмеравала социјалисте на селу да организују социјалистичке читаонице. Тим путем ишли су и злотски рудари — социјалисти. После неуспелог збора у 1908. години, само годину дана касније, на »другарској конференцији, одржаној првог дана Ускрса« извештава Петар Радовановић писмом »Радничке новине« 5. априла 1909. године, да је основана Социјалистичка читаоница у Злоту и изабрана управа. Конференција је изабрала Петра Радовановића за председника, а Милана Поповића за секретара — благајника.⁶

Поздрављајући иницијативу злотских рудара »Радничке новине«, под насловом »Социјализам продире«, обавештавају читаоце да је »Источна половина Србије већ и сада рударски крај, а у најближој будућности ће она тај карактер потпуно добити. Ти су крајеви потпуно пролетаризовани, читава села су готово сами рударски радници. Такво је једно велико село Злот, у коме су становници рудари од заната, те се, као такви, упошљавају на свим рудницама у Србији«.⁷

Партијска управа је одмах у почетку организовања злотских рудара у социјалистички покрет уочила да ће то бити снажна и активна организација. Зато није случајно што је сматрала да ће Злотска социјалистичка читаоница »бити жижа за социјалистичко организовање источне Србије«. Злотска организација ССДС, њени чланови — рудари, предвођени Петром Радовановићем, били су то у највећем броју година деловања и активности ССДС у источној Србији. Управа, преко »Радничких новина«, 11. априла 1909. године, поставља Злоћанима и задатке, речима: »А наши другови из Злота ће учинити да и у Злоту и у целој источној Србији **социјализам продире и маршира ослобођењу радног народа!** Кроз агитацију организацији, кроз организацију борби, кроз борбу победи!«⁸

Оснивачи Злотске социјалистичке читаонице су у Правилима читаонице одредили циљеве. Ти циљеви су били дубоко револуционарни. Преко ње је требало да се обави социјалистичко просвећивање чланства и »интелектуално снажење«. На овај начин су се будући злотски социјалисти ухватили тешког и значајног задатка да културно и просветитељски делују у скоро неписменој средини радника и сељана Злота. Ипак основни смер и циљ било је »буђење и развијање класне свести код радничке класе« да би се радничка класа оспособила и »васпитала« за класну борбу у циљу поправ-

⁵ Жарко Јовановић: »Српска социјалдемократска партија према сељаштву 1903—1914«

⁶ и ⁷ »Радничке новине«, 43, 11. априла 1909. год.

⁸ »Радничке новине«, 43, 11. априла 1909. год.

³ Милан Поповић: »Историјски преглед развоја Социјалистичког покрета у Злоту«, Историјски архив Зајечар, год. 1, св. 2, Зајечар, 1956. године, стр. 10.

⁴ »Радничке новине«, 83, 15. јула 1908. год.

злотске рударе, али треба да знате: **Ко ветар сеје, буру нађе . . .** Запамтите ово добро господо из Француске.¹⁹

Своју организованост и снагу, као резултат једногодишњег политичног рада у Злоту, испољили су социјалисти врло успелом прославом Првог маја 1910. године. У манифестацијама — демонстрацијама и на првомајском збору²⁰ учествовало је преко 300 мештана. У прогласу поводом празника радничке класе, који је управа месне организације ССДС упутила рударима и становништву «друговима, радницима и грађанима» и у првомајској 'поворци и на збору, Злотом су се ориле револуционарне пароле: «Доле са буржоаским друштвом! Доле с капитализмом! Доле с експлоататорским установама! Живео радни народ! Живела међународна Социјална Демократија! Живео Социјализам! Да живи опште право гласа! Да живи Први мај! Ступајте у борбу за право борбе, само се борбом долази до својих права! На мајске демонстрације! На збор! Ви гарави рудари, ви каљави ратари — пробудите се, напред у борбу! Ослобођење радног народа дело је радног народа!»²¹

На осми конгрес ССДС, 6—8. (19—21) јуна 1910. године, злотски социјалисти шаљу делегацију у којој је опет и Петар Радовановић. И овога пута он је говорио износећи одлучан захтев својих другова да се ССДС треба да окрене у свом раду и осиромашеном селу и да и ту ствара организације. У «изводу из говора Петра Радовановића», објављеном у «Радничким новинама», у броју 75, 24. јуна 1910. године, записано је: «Последње је време да социјална демократија развије своју акцију на селу, нарочито тамо где се развија индустрија. Сељачке масе су разочаране, оне су обмануте од буржоаских партија, оне су сурване на најнижи степен експлоатације».²²

Пре конгреса, месна организација ССДС у Злоту упутила је у свом «Статистичном прегледу о стању организације» податак за конгресне материјале да је од VII до VIII конгреса, односно за годину дана, у Злоту одржано 19 конференција, 7 зборова и 3 предавања.²³ Организација је бројала 117 чланова. Тада је у зајечарском округу било чланова ССДС: у Зајечару — 7, у Њанжевцу — 24, у Неготину — 25.

Јула 1910. године председник месне организације ССДС у Злоту био је Петар Радовановић, а секретар Милан Поповић, учитељ. Изабрани су на годишњој скупштини организације.

И у току 1911. године синдикално руководство, Главни раднички савез Србије, обраћа се злотској социјалистичкој организацији за помоћ у организовању рударских радника. У тој години повећао се број рударских предузећа у Србији и рударских радника у њима. Међутим број синдикално организованих чланова био је незнатан. За организовану класну борбу било је «изванредно важно имати

што пуније организовање рударских радника», писао је Главни раднички савез друговима у Злоту. Том приликом обратио се и са захтевом да злотски социјалисти покрену и оснивање пододбора у Бору, јер «нако сте ви у крају у коме се највише у овоме погледу може учинити, то вас молимо да се живо заузмете да се **безусловно и на свани начин** обнови пододбор Савеза рударских радника . . . Свакога месеца извештавајте нас како напредује организовање рудара». Писмо је упућено на Милана Поповића.²⁴

Значај Злота за развој ССДС у околним рудницима наглашавао је и тадашњи секретар ССДС Благоје Брачинац, обраћајући се Социјалистичкој организацији у Злоту са молбом да достави Главној партијској управи податке о броју предузећа и приближном броју радника «који могу бити у вашем домашају — реону». Он истиче потребу да се злотска организација оснажи, не само за редован партијски живот, већ и за рад и у другим околним предузећима. Уз то, предлаже да се, ано је потребно, ангажује «један човек из Зајечара ради сарадње и обилажења рударских предузећа и околине». Злоту је као центру социјалистичке активности поклањана посебна пажња. То у свом писму наглашава и секретар Брачинац. По њему је «Злот место које има услове за нашу Партију повољније него ли ма која варошица, нарочито када се има у виду околина која је пуна са рударским предузећима».²⁵

На захтев «огромне масе рударских радника и пролетера» ССДС је за изборе за Народну скупштину 1912. године истанла своју листу за округ тимочки. На листи кандидата био је и Петар Радовановић, рудар из Злота. То је било уједно и признање злотским рударима и сељацима, члановима ССДС и неуморном социјалистичком активисти и рударском трибуну Петру Радовановићу, за све што је учинио на ширењу социјалистичких идеја у Злоту и тимочком округу. На челу кандидатске листе био је Димитрије Туцовић.

Поводом избора, 1. (14) априла 1912. године, ССДС упутила је посебан апел рударима, у коме је, поред осталог, речено: «Другови рудари! У недељу 1. априла не улазите у руднике. Нека шахте остану пуне, нека окна и штолне буду без рудара, нека сви хоризонти буду празни, нека се у галеријама не чује копање руде. Тога дана сви, колико год вас има, изађите на биралиште и тамо гласајте за посланичке кандидате наше Партије, ваше социјалне демократије . . .»²⁶

У Злоту је одржан врло успешан предизборни збор коме је присуствовало преко 500 становника. Поред Илије Милкића и других активиста, говорио је и Петар Радовановић, одушевљено поздрављен од својих рудара и сељана.

Иако неки кандидати нису добили већину на изборима, међу којима и Петар Радовановић, ипак број гласова за ССДС био је врло велики с обзиром на релативно кратак период њеног деловања у тимочком округу. Но, Петар Радовановић није био сасвим за-

¹⁹ «Радничке новине», 141, 28. новембра 1909.

²⁰ АС, СДП, 98.

²¹ «Радничке новине», 75, 24. јун 1910.

²² «Радничке новине», 66, 2. јун 1910.

²³ АС, СДП, 133.

²⁴ АС, СДП, 135.

²⁵ Историјски музеј Србије, Зборник планата, Ибр. 2867.

довољан постигнутим. Његов социјалистички саборац, пак, Станоје Миљковић из Брестовца, после избора пише Димитрију Туцовићу писмо у коме каже: »Да Вас упитам за задовољство изборним резултатом. Драги друже. Ја сам истим доста задовољан, али друг Пера доста је гњеван, јер он је доста полагао на оно Драгишино да терамо Влашче у Скупштину...«²⁶

Из Миљковићевог писма види се жарка жеља да Петар Радовановић буде изабран за посланика. Оно говори и о непосредној вези Петра Радовановића са водећим људима ССДС.

Овове треба приписати, свакако, и добру информисаност Драгише Лапчевића и Главне управе ССДС о стању на рудницима и положају рударских радника у источној Србији, о чему је он у неколико својих посланичких говора и интерпелација говорио и Народној скупштини 1912. године. У томе су му, вероватно, драгоцени били и подаци које је од Радовановића и других злотских социјалиста — рудара сазнавао. О томе говори и писмо, којим Петар Радовановић извештава Драгишу Лапчевића, августа 1912. године: »имао сам до сада као и сада најтешњу везу са свима рударским радницима на свима рудницима у Србији. Понајвише су ме тражили другови у округу моравском по оним рудницима ради давања упутства за рад у организацији... Ја радим како на синдикалном пољу тако и на политичком.«²⁷

Петар Радовановић никада није мировао у политичком раду. И за време рата 1912—1913. године пише Драгиши Лапчевићу, 4. (17) маја 1913. године из Пирота, о приликама, а и неправилностима у војсци: »Нарочито пратим ваш рад кроз »Радничке новине«. Могу вам само захвалити на вашој заузимљивости и издржљивости... О нашим стварима имамо врло много материјала...«

Петар обавештава Лапчевића о приликама у рату и војсци, да се војници пуштају на одсуство за новац. Иако постоји наредба да војници одлазе на петнаестодневно одсуство, они се од официра и подофицира пуштају »не по наредби већ по кеси«. Војсци се даје покварено, црвљиво месо, те да су морали да одлазе лекару. Иако је законом забрањено, било је и батинање војника о чему, такође, Петар извештава Лапчевића. Но све то није сметало Петру да буде активан. Он радосно јавља »да је сва војска овде готово организована«. Заједно са друговима растурао је 200 бројева »Радничких новина«. То није било довољно јер »да сам имао 2.000, све бих растурио«, — пише Петар.

Политички рад Петра Радовановића није остао незапажен његовим старешинама, те јавља: »Знају ме лично и господа официри, покаткад ме и дирају, али ипак не спречавају нам читање наших часописа и новина.« Видећи расположење војника за учешће у политичком раду ССДС, Петар је оптимиста за будући рад те закључује: »Осећа се да ће по свршетку рата ово имати велики утицај

²⁶ АС, СДП, 168.

²⁷ Архив Србије, ЗДЛ, 913.

на селу, особито у широком масама, које жељно очекују да се само једном распусте својим кућама, али ће се затим обратити нама и жељно прихватити наш рад.«²⁸

Петар се у писму обавезао Лапчевићу да ће га и убудуће обавештавати о свим неправилностима и неправдама које се врше у војсци, те додаје: »Али тражићу да све то буде тачно и са истинским доказима.«

Чим су дошли из рата у село, по демобилизацији, злотски социјалисти — рударски радници јавили су се писмом Главној управи. То су забележиле »Радничке новине« 20. августа (3. септембра) 1913. године, наглашавајући да им се злотска организација прва јавила после демобилизације. Наводи се и део писма упућеног од рударских радника из Злота: »После 11 месеци мука и невоља, веле они, после толиког пропадања за туђ рачун, уморни, сатрвени, ми ипак прибирамо остатак снаге да је утрошимо за своју социјалистичку ствар. Сместа смо отпочели агитацију, обновили рад, организацију оживели...«²⁹

Петар Радовановић био је веома популаран не само код злотских рудара, већ и шире. Знали су га скоро сви рудари у српским рудницима као одлучног борца за њихова права. Писали су му писма и у њима износили своје муке, позивали га да им дође. Петар није могао свима да одговори. Зато то чини преко »Радничких новина«, 10. (23) септембра 1913. године. Ту пише: »Ваша писма са свију страна редовно добијам и разумем тешкоће које се над нама врше. Ја се не могу свуда на вашем позиву одазвати, нити вам могу што помоћи. Треба разумети да снага није у личности, но она лежи у целини. Зато вам могу и понова казати, да је наш спас од експлоатације Организација.« Но Петар и ову прилику користи да укаже рударима на њихове праве непријатеље — капиталисте, те наглашава: »Ви знате да је нас на броју 22.000 рударских радника у Србији. Ми смо се јуначки одазвали у оба рата. Ми смо проширили границе експлоатације шовинистима, бирократима и готованима. Мада смо ми све за њихов рачун жртвовали, ипак та господа и даље неће нам дати право гласа, неће нам одобрити Слободно удружење, на раднике неће примењивати закон о радњама... Кад смо у стању били изложити наше физички слабе груди на бајонет, рушити села и градове, па чак скадарске и једренске тврђаве, које се нису никад покорице и све ове напоре и тешкоће одржати за туђ рачун, па ја мислим, другови, да је време да се живо заузмемо и за правку нашега личног положаја... То вам је савет од мене. Читајте, агитујте, организујте се...«³⁰

Потресен све бројнијим погибијама и тешким повредама својих другова на раду у рудницима на недовољно сигурним и необезбеђеним радилиштима, Петар Радовановић пише у »Радничким новинама« у чланку »Страшна погибија рудара«: »Непрекидне несреће на раду, доказују да су наши рудници и релативно и апсолутно

²⁸ Архив Србије, ЗДЛ, 1630.

²⁹ »Радничке новине«, број 169, 20. августа 1913.

³⁰ »Радничке новине«, број 187, 10. септембар 1913.

морао бити основа и прво официјелно полазиште његовог класног и идејно-политичког опредељивања. Било је то његово прво суочавање са радничком средином у којој су до најизостренијег облика долазили до изражаја класни конфликти. Истовремено суочио се са нивотом и свим манифестацијама једне организоване средине која ће касније својим организационим и масовним облицима и размерама због знатне концентрације радне снаге позитивно утицати на целокупну политизацију угњетених и експлоатисаних рударских радника. Крајем 90-тих година прошлог века и у првим годинама овог рударски радници сем номиналне заштите у пракси неспроводећег рударског закона нису имали своју организацију ни иоле вредну заштиту. Очекивања рударских радника и касније формираних радничких организација у чињеници да је Сењски рудник као државни рудник, од посебног интереса за државу и српске железнице, морао пружити неки минимум услова у којима би се они могли економски и политички еманциповати, те као такав бити пример другим рудницима у стварању сношљивих услова за њихов рад и организовање нису се испунила. Напротив. Изучавања и упоређивања показала су да се ти услови ни у чему нису разликовали од услова у другим рудницима; дуго радно време од 12 часова скоро без икаквог одмора, сурови надзорници као присутни део управљачког апарата који је био удаљен од средине и без стварног увида у сталне проблеме и услове рада. Седиште управе рудника у Београду имало је за последицу стварање деспотске и бирократске позиције надзорничког апарата. Најгрубљи облици експлоатације радника изражени кроз рестрикције — наплаћивање за олај, за осветљење, експлозив, оштрење алата и други облици непосредних или посредних одузимања (примања у тантузима, снабдевање у рударској кантини и рударским бакалницама, а посебно у железничкој задрузи) стварали су латентну мржњу и доприносили критичком односу радника и стално присутном незадовољству према свим облицима и систему експлоатације. То је у условима знатне концентрације људства на раду и у начину живљења које је било на егзистенцијалном минимуму добијало посебне димензије и постајало прворазредним фактором у класном буђењу и изостравању политичке свести радника.

Из мноштва појединачних облика и укупности система експлоатације кроз организован живот једног великог насеља какво је било у Сењском руднику покушаћемо да унажемо и на стицајем околности неке афирмативне моменте који су вршили утицај и били на линији кретања на класној и идејној политизацији радничких маса. Сењски рудник као највећи и једини државни рудник био је не само посебна брига државних органа већ и у сталној мјери њиховог критичког односа како ради остваривања нормалне производње тако и због очувања »нормалног« стања за пример другим рудницима. Велика концентрација радника од преко 600 са скоро 250 квалификованих који су радили и живели у руднику и рударском насељу у условима сурове експлоатације, политичког угњетавања и жалосног егзистирања вршила је позитиван утицај на њихово револуционисање и буђење класне свести која се убрзо претворила у револт и спремност отвореног супротстављања рудничкој бирокра-

тији. Уз тешке услове рада и живота саставни део њиховог битисања представљала је атмосфера живота у рударском насељу која се особено манифестовала у кантини, бакалницама и другим збориштима. Братинска благајна и поред низа неправилности и чињеница да је својим организационим устројством и функцијом остваривања била доста удаљена од радника, била је неоспорно значајан облик организовања. Ту је била и железничка задруга у којој су такође вршене не мале злоупотребе. Међутим, поменути облици заједничког живота, рада и организовања поред свих опште познатих злоупотреба били су механизми који су остваривали позитиван утицај на класно буђење радника и развијање њихове критичке свести. Због знатне изолованости забачених радника, који су по правилу били удаљени од градских центара и саобраћаја у беспућу планинских предела, о животу рудара и побројаним невољама мало се знало. Од 1903. »Радничке новине« су интензивније почеле обавештавати јавност о тешким животним и радним условима сењских рудара.

После добрих припрема, у измењеним и знатно повољнијим политичким условима на масовном збору у Сењском руднику 13. јула 1903. године донета је одлука да се оснује Рударско радничко удружење које ће ступити у савез са свим радничким друштвима, дакле, класним и њему потпуно сродним организацијама у Србији. Друштво је изабрало управу од најбољих и најхрабријих радника спремних за жртвовање у борби. Број од 200 одмах учлањених радника и усвојена правила друштва указивали су на добру организованост овог друштва и непоколебљиву спремност рудара да се у оквиру њега боре за побољшање својих социјалних и политичких услова. »Правила« Рударског радничког удружења Сењског рудника иако су сасвим идентична правилима сродних радничких друштава у градовима која на одређен начин испољавају извесне слабости и класну недореченост била су од великог значаја за борбу и целокупну еманципацију рударских радника у Србији. Ово удружење било је прва организација рударских радника у Србији која је уназујући на перспективу даље борбе охрабрујуће и подстицајно деловала и на организовање радника у другим рудницима.

Радничко друштво у Сењском руднику деловало је у добро организованој радничкој средини средњег Поморавља у чијим градовима су деловала позната радничка друштва (у Параћину, Ћуприји и Јагодини). Оно је у широј поморавској средини са несумњивом револуционарном традицијом имало сигурну, толико потребну позадину и шири ослонац. Формирањем класне организације рударских радника у Сењском руднику стварала се друштвено-политичка основа која је убрзо утирала пут класном буђењу и револуционисању шире радничке средине. То је стимулативно деловало на организоване и неорганизоване рударске раднике. У њиховој свести преовладало је уверење да нису више беспомоћни пред бројним злоупотребама рударске управе и њених деспотских и бирократских органа. За опредељивање у будућим преломним конфликтним ситуацијама била је сада присутна сигурност и веровање у своје снаге. Стога већ првих дана након формирања Друштва управа почиње да

размишља о могућности одлучнијих мера ради заштите радничких права и спречавања самовоље појединих надзорника и управе рудника.

Паралелно са организовањем радника вршиле су се припреме и на другој страни уз опште позната преимућства: материјалних услова, организованог апарата и присутног државног апарата. Извесни уступци пред захукталим захтевима радника били су само њихов неопходан тактички застанак и предах да би се у погодном тренутку брзо обрачунали са главним актерима радничке организације. Због тога је управа рудника морала позитивно да одговори на захтев радника да им се обезбеди једна зграда за смештај читаонице и управе радничког друштва. Овај моменат представља крупан догађај у њиховом организовању и по последицама имао је одлучујуће значење у стварању елементарних услова за њихову будуће идејно и политичко истраживање и уздизање. Од тада рудари Сењског рудника могли су уз помоћ својих писменијих другова да се упознају са актуелним политичким збивањима у радничком покрету Србије и на константнији начин шире видокруг свог знања о свету и класним односима у њему. На добро организованим читалачким групама које су окупљале и по 30 до 40 радника жудно се слушала свака вест о радничкој борби и њима упућеним порукама. »Радничке новине«, њихов раднички лист, помно су читали. Савременици тих догађаја говорили су да су се они са одушевљењем окупљали и да никога зато није требало посебно позивати. Позитиван одраз оваквог стања манифестовао се у брзом повећању броја организованих радника и омасовљењу радничког друштва које се за непуно месец дана од оснивања повећало за нових 100 чланова чији се укупан број попео на 300.²

Било је то стање које је претходило бурним догађајима у лето и јесен кроз августовски и новембарски штрајк.

У овим догађајима као и времену које је претходило учествовао је и млади Петар Радовановић. Овако организована радничка средина и целокупна атмосфера живота и рада у Руднику морала је импресивно деловати на овог младог човека. Даљи политички развој и револуционарни пут Радовановића је на најбољи начин показао колико је он примио и научио у њој. Стога претпостављамо да је његов петогодишњи боравак у Сењском руднику био од изузетног значаја за његово идејно-политичко формирање. Многобројни облици и манифестације живота и рада у руднику, начин организовања, иако у невеселом битисању, морали су оставити снажан утисак и утиснути печат немирног и тешког времена на његову личност. Ту је он стекао драгоцену политичку, идејну и организациона искуства која ће му користити у наредним годинама по рудницима источне Србије у организовању рударских радника. У овој средини се учио масовном политичком раду са људима. Склон читању и жељан општег и политичког образовања стекао је навику да чита књиге и њему најближу

² Марковић Д. Светомир, Раднички покрет у Сењском руднику од првог радничког удружења до радничког самоуправљања, стр. 191, 100 година Сењског рудника 1853—1953. »Рад« — Београд, 1953. године.

радничку штампу у којој је касније са успехом и сарађивао. Из овога следи закључак да је Петар Радовановић боравећи више година у Сењском руднику и активно учествујући у животу и борби рудара понео из ове средине, иако још врло млад, богато искуство које је за њега имало фундаменталну вредност. Сигурно је стекао много другова и пријатеља којих се радо сећао и са којима је и у каснијим временима одржавао добре односе и у покрету и у личном животу. У скоро четрдесетогодишњем револуционарном раду нарочито у радничком покрету рударских радника имао је прилике да се каснијих година макар и повремено и у ретким обиласцима поново састаје са својим некадашњим саборцима у Сењском руднику и Равној Реци. У контактима са овом средином, у драгоцену помоћ и подршку коју јој је пружио одужио се на најбољи начин Сењски рудник и раднички покрет његових рудара био је друга средина која је са свим својим друштвено-економским аспектима значајно, можда и одлучујуће, допринела Радовановићевом идејно-политичком формирању.

Једини иоле сигуран извор о Петровом доласку у Сењски рудник, његовом вишегодишњем боравку и најзад учешћу у штрајковима даје његов брат Јован Радовановић. Иако његова казивања нису увек прецизна и потпуна, она су драгоцену за упознавање Петровог живота и почетка ангажовања у радничком покрету. Незадовољан условима живота и рада које је Петар имао на ајлуку код богатог борског сељака Адама Бекериновића (село Бор), Петров отац Јанко је после годину дана одлучио да његов дечак промени средину. Пошто је био обавештен да у Сењском руднику примају раднике за рударске послове одвео је Петра тамо, али се испречила невоља јер је управник рудника одбио да га прими због његове младости. На Јанкову молбу најзад се одлучио да га прими. Тако је Петар отпочео рад у јами у друштву са старим рударом Вићентијем Алексићем. Даља Јованова казивања о Петровом боравку у Сењском руднику су непотпуна и помало нејасна. »Он се тамо задржао више од годину дана. У првој години он се истакао као трезвено дете, примио је тешке рударске послове, прилагодио се томе и остао дуже времена тамо. После је тамо избио штрајк. То је било после доласка краља Петра на власт 1903. године. Иако је био млад изабран је у штрајкачки одбор. Био је до краја штрајка и изгледа да је штрајк успео.

Када је требало да иде у војску, он је још радио у Сењском руднику. Био је регрутован у Злоту и служио је војску у Зајечару — 6 месеци у пешадији. То је било 1904. године.«³

Казивања свих осталих Петрових савременика о његовом боравку, односно првом запошљавању у Сењском руднику и учествовању у штрајку 1903. године, мада су ретка, искључиво се ослањају на Јованова казивања (сећања). Оваква, скоро у целини су прихваћена од неких истраживача и регистрована у историографским радовима.

³ Мемоарсна грађа ОК Зајечара — М. ОК За 1. Развитак радничког покрета у Зајечарском округу 1903—1941., Музеј рударства и металургије у Бору, Док. преп. К XII, инв. бр. док. 241, препис, стр. 25.

У евоцирању сећања на Петра Радовановића његови преживели другови из Сењског рудника и Равне Рене дали су доста драгоцених података о његовом раду у овим рудницима и изнели многе занимљивости које бацају светло на његов лик и сјајне моралне особине. Они га приказују као сјајног борца и храброг човека који никада није устукнуо пред опасношћу. Управо због свега тога и чињенице да је био њихов друг и сам рудар који је са њима делио судбину, све, зло и добро, су га неизмерно волели и ценили.

Приликом припрема прославе 100-годишњице Сењског рудника учињен је вредан напор да се и једним историографским радом учини осврт на развој радничког покрета у Сењском руднику од првих облика организовања и борбе до најновијег периода закључно са увођењем радничког самоуправљања. Аутор овог рада Светомир Д. Марковић посебно осветљавајући раднички покрет у социјалдемократском периоду као и између два рата у доброј мери користи и сећања неколико преживелих рудара учесника свих значајних збивања у Сењском руднику и Равној Реци почев од штрајна из 1903. године. Међутим, и поред интересантних запажања и видног доприноса у осветљавању револуционарних збивања у дугом временском периоду од преко 40 година (за неке догађаје чак после 50 година) неки подаци о Петру Радовановићу и његовом учешћу у штрајну и каснијих година су доста непрецизни и временски неодређени. Међу организаторима штрајка помињу чланове управе радничког удружења на челу са Трнинићем, односно да су чланови управе били и чланови штрајкачког одбора нема помена ни у једном писменом извору изузимајући већ истакнуто Јованово називање.

У осветљавању догађаја после више деценија помињу се главни организатори штрајкова и предузете репресивне мере против њих, посредно се назире и позиција Петра Радовановића у њима. После првог штрајка протеран је из Сењског рудника председник радничког удружења и вођ штрајка Добривоје Трнинић. После другог Чеда Лукић, Васа Цонић и Миливоје Ристановић. У том контексту је још речено: »Пери Радовановићу је такође био забрањен сваки приступ у Рудник. Нарочито је полиција мотрила на Перу Радовановића који је као председник Савеза рудара и поред све забране, често пута илегално долазио у Сењски рудник и Равну Реку.«

Од 1904. године после одслужења војног рона, Петар је радио у рудницима источне Србије, највише у Вршној чуни и Боговинском руднику, јер, после штрајкова за Петра није било више места у Сењском руднику. Вероватно је и то био један од разлога што је рударски посао наставио у Вршној чуни. У Сењском руднику посебно је био заоштрен режим и заведена контрола над активношћу радника која је морала довести до извесне осене и слабљења њихових анција. Неке од њих спроводиле су се у условима мање или веће конспиративности. Такву ситуацију управо илуструју нека сећања из 1908. године везана за пролазак Димитрија Туцовића кроз Сењски рудник на путу за Зајечар. Према њима он се на Руднику задржао врло кратко, а потом преко Добре Воде и Троглана наставио пут за Зајечар. Не располаже се подацима да ли је том приликом

одржао неки састанак. Преживели учесници су истакли да се међу рударима скоро није ни знало о његовом доласку у рудник осим њих неколицине. Драгутин Стојковић пензионисани рударски радник из Равне Рене онда на раду у Сењском руднику, после толико година (1953) онживео је сећање на тај догађај. Тврдио је, да је он лично провео Туцовића из Сењског рудника преко Добре Воде и показао му даљи пут за Зајечар. У описивању овог догађаја поменуо је и Петра Радовановића. »С њим је, вели Стојковић, био и Пера Радовановић, рудар из Злота који је неко време радио у Сењском руднику«. Овај податак је подударан са непосредним догађајима везаним за Туцовићев боравак у Зајечару и околини. У ово време стварно пада Туцовићев боравак у Зајечару. Заједно са Радовановићем присуствовао је великом народном (социјалистичком) збору у селу Шљивару код Зајечара и говорио народу. Стога се може закључити да су Туцовић и Радовановић тада у пролазу посетили Сењски рудник. Међутим, услови за политички рад рударских радника у овом руднику после 1903. године су били такви да су често упућивали и на примену илегалних и конспиративних облика и средстава.⁴

Каснијих година дошло је до постепене консолидације синдикалне организације у Сењском руднику, која је остварила извесан напредак. Од је добрим делом био везан за активност Петра Радовановића који је, иако у измењеним условима, иако удаљен од њих, ипак редовно обилазио своје другове. Са активистима и оним најнапреднијим одржавао је сталну везу и пружао им помоћ у организационим пословима и идеолошком раду, нарочито у разрази партијских материјала и штампе. У оживљеним сећањима Петрових другова у Сењском руднику и Равној Реци 50-тих година на револуционарни покрет и борбу сењских рудара доминира његова личност. О Петру су дата најлепша сећања, а он се представља као појам и синоним покрета рударских радника и главни репрезентант њихових класних и политичких хтења. Нажалост, ни овом приликом нема прецизног одређивања. Време је изгледа учинило своје. А део заборава прекрио тачна временска одређења. Међутим, може се са доста сигурности тврдити да је највећи део ових сећања везан за период од 1919. до 1929—1930. године. Сењски рудари су говорили о Петру са одушевљењем, поносом и дужним поштовањем. Описивали су га онако какав је он стварно био и како су га знали, слушали и поштовали и његови Злоћани и сви рудари тимочног басена. У њиховим сећањима задржали су се најимпресивнији догађаји везани за најтеже, најборбеније тренутке. Посебно су се сећали једног његовог наступања у нафани Сењског рудника којом приликом је одржао ватрени говор.

»Говорило је још неколико њих. У нафани која је била препуна радника — били су присутни комесар полиције и неколико жандарма и када је Пера почео да говори сала је трештала од одушевљења. Када је на крају говора узвикнуо громким гласом: — »Доле буржоазија, доле жандарми!« — »Доле полиција и радничке крвопије!« —

⁴ Марковић Д. Светомир, н. д. стр. 210.

кафана је грмела од повика стотина грла разљућених рудара. Није нико смео да интервенише; жандарми су само проматрали Перу — нису смели ништа да предузму. Знали су да би против себе имали цео рудник. Рудари су често пута имали прилике да слушају Перу. За време говора, баш зато што је делио сва зла и невоље заједно са свима, умео је да их одушеви. Често пута је и сам падао у ватру, и онда би се пењао на столицу, на сто и громним гласом подвикивао. Како је међу рударима Сењског рудника и Равне Рече (јер је Пера обилазио и једне и друге), било доста рудара → Влаха то би он за време говора прво говорио на српском а затим би то исто објаснио и Власима на њиховом матерњем језику.⁵

Ови његови саборци су се даље подсећали на његов велики допринос у идеолошком уздизању радника и његове несебичне помоћи у разради актуелних материјала. Пошто је по њима био најбистрији међу њима и лако схватао све што прочита, морао је на себе да преузме ту улогу. Оно што посебно карактерише његов политички рад као масовина то је изванредна сналажљивост и еластичност, необична ширина погледа на циљеве покрета и вођење акција. С правом претпостављајући да је због недовољног познавања српско-хрватског језика и уопште упутности преношења политичке речи на матерњем језику, он је са рударима Власима одржавао посебне састанке и на њихов матерњи језик преводио читање. »Због свега тога Пера је уживао огроман углед и ауторитет међу рударима. За њега је био свако спреман све да уложи, не жалећи ни свој живот.«⁶

Ано се свему овоме што карактерише његову личност дода и то да је Петар Радовановић већ на почетку друге деценије двадесетог века већ доста афирмисана личност за права радничких и сељачких маса у источној Србији, познат и у радничком покрету Србије, онда не треба да зачуђује одушевљење његових савременика и сабораца за њега и његову акцију. Није само у питању био његов несумњиви таленат за изоштено и рафинирано комуницирање са локалном и другим срединама већ и несумњиво велико револуционарно искуство, идеолошка и партијска изграђеност. Није тешко закључити да у осветљавању његовог рада у Сењском руднику и Равној Реци доминира и сазнање да се он у овој средини осећао као свој са својима, да се за њу чак врло непосредно везивао и да је имао доста интимних другова и пријатеља, непосредних сарадника у покрету. Иако није могуће тачно утврдити све догађаје и у ширини осветлити његово дело у радничком покрету Сењског угљена басена, поготово што је од 1921. покрет био у илегалности, његова везаност за ову средину обухвата вишедеценијски период од најмање 30 година. Ако ово тврдимо и делимично поткрепљујемо аутентичним чињеницама, онда можемо рећи да је Радовановић читаваог свог богатог револуционарног живота у радничком покрету Србије био вишеструким нитима везан за ову средину у којој је начинио прве кораке и која му је дала прва искуства да јој је он касније богато враћао,

⁵ Исто, стр. 212.

⁶ Исто, стр. 212.

увек је волео, стално био са њом и саосећао у свим њеним радостима и страдањима. Због тога је остао драга, неизбрисива легенда у радничком покрету Сењских рудара.

У којој мери је Петар Радовановић учествовао у политичком раду у широј средини моравског округа није познато. Ваља ипак подсетити да је он у социјалистичком покрету Србије био један од запаженијих покретача и поборника организовања покрета на селу и истицања јасних идејних и политичких циљева. Могуће је да се макар у ретким приликама какве су могле бити и изборне кампање за парламентарне изборе укључивао у агитацију и наступао на политичким скуповима у селима и варошима моравског округа. Сасвим је вероватно да је познавао и био у вези са истакнутим радничким првацима овога краја и да је пратио и добро познавао политичке, економске и социјалне прилике шире поморавске средине. И то из неколико разлога. Прво, везе са њом датирају још с краја прошлог и почетна овог века, када је у бурним годинама започео свој тегабан рударски живот и политичку активност. По том основу, као и посебном ангажовању у покрету рударских радника, он је, како смо већ истакли, био у додиру са овом средином. Друго, као већ афирмисани друштвено-политички радник најактивније укључен у покрет, са којим се свакако дугорочније рачунало, морао је не само преко покрета у рудницима бити повезан са овом средином, већ и знатно шире. И најзад, треба још подсетити да су тимочки и моравски округ суседни окрузи вишеструко упућени један на други. У практичној политичкој акцији то се манифестовало повременом разменом посета и присуством појединих кадрова у разним приликама. Забележено је присуство и других радничких првана у овом региону, нарочито Марка Лазића.

Петар Радовановић је два пута био и кандидат на листи социјалдемократске партије односно КПЈ на парламентарним изборима. Вероватно да је активно учествовао у припремама избора и изборним кампањама. Године 1912. на кандидатској листи Српске социјалдемократске партије на посланичким изборима за округ моравски налазио се и Петар Радовановић као шести од укупно седам кандидата. На челу ове листе био је Драгиша Лапчевић.⁷

После балканских и првог светског рата започела је нова фаза у историји револуционарног радничког покрета. Петар је и даље, сада са богатим сазнањем и искуством одушевлено кренуо у акцију. Пошто је радио у руднику угља у Боговини могао је као секретар Савеза рударских радника нешто ближе да прати организовање и покрет рударских радника у Сењском руднику и Равној Реци, који је био у полету и снажној консолидацији. У атмосфери пуног ангажовања извршене су припреме за одлучну акцију за смањење радног времена и укидање давнашњих намета на раднике. Најзад 25. јула 1919. године синдинат је поднео одлучан захтев управи рудника у коме је тражио увођење осмочасовног радног времена, рад у три смене, бесплатно добијање карбида за осветљење, укидање

⁷ »Радничке новине«, бр. 45, од 23. II 1912. год. стр. 1—2.

наплате за оштрење алата и најзад повишење надница. Захтев рудар је добио пуну подршку Главног радничног савеза. Добра организација овог наступа са свим практичним манифестацијама недвосмислено је указивала на значајне квалитативне промене у организовању рударских радника који су постали озбиљна друштвена снага са којом се морало рачунати и у будућим конфронтацијама. Управа рудника је била принуђена да преговара са представницима рудара и на законит начин учини уступке а као резултат изнуђених мера уследиле су две наредбе надлежног Министарства саобраћаја, објављене 31. августа и 1. септембра 1919. године, којима је учињен значајан законкрет у правцу ослобађања радника од давно већ преживелих рестриктивних мера које је управа рудника примењивала у исплаћивању радника и скраћивању радног времена. Министарство саобраћаја је 31. августа издало наређење следеће садржине:

»Наредбом министра саобраћаја од 27. јула 1919. године под бр. 11.190 ступа на снагу од 1. августа нова тарифа за рад по предлогу управе Сењских рудника и пристанку радничких делегата.«

Другом наредбом, од 1. септембра 1919. (под бр. 2985) издато је наређење о укидању наплата од радника за осветљење у јама (нарбида и олаја) и обавезе управе рудника да исто радницима даје потпуно бесплатно. Поменутом наредбом обуставља се и наплата од радника за оштрење алата. Најзад, извршено је и извесно повећање радничких зарада.⁸ Овај крупан догађај у борби сењских рудара за поправљање економског и социјалног положаја био је резултат организованих акција, то је било дело њихове организације, рударског покрета. Њу треба посматрати у ширем контексту вишестепенијске борбе и организовања са далеким коренима из 1903. године. Не треба ни помињати шта је она значила за рударе Сењског рудника и Равне Рече и шта ће значити за рударске раднике у осталим рудницима. У ове догађаје активно се укључивао и Петар Радовановић, који је обилазио организације у руднику и Равној Реци, подједнако им посвећујући пажњу. Тежиште је било на политичком и идеолошком раду који се углавном одвијао у читаоници.⁹

Присуство Петра Радовановића на овом терену поред његовог сталног комуницирања са организацијама рударских радника забележено је у парламентарним изборима 1920. године. На кандидатској листи Комунистичке партије Југославије у Моравском округу, на челу са Павлом Павловићем, секретаром ЦРСВ поред моравских и шумадијских првака радничког покрета налазио се и Петар Радовановић рударски радник из Злата.¹⁰

После краткотрајног периода оздрављења синдикалних организација и снажног политичког просперитета радничког покрета у овим местима (Сењском руднику и Равној Реци) после доношења

⁸ Исто, стр. 214.

⁹ Исто, стр. 215, 216.

¹⁰ »Радничке новине«, бр. 278, од 21. XI 1920. године.

На политичком збору у Сењском руднику, који је по одлуци партијске организације у Ћуприји одржан 10. октобра, присуствовали су и кандидати на листи КПЈ

Обзване а потом и Закона о заштити државе, покрет је обезглављен.

Могућности осветљавања активности радничког покрета, која се одвијала у илегалним или полулегалним условима уз непрестане сметње и ударце режима, тешко је пратити. О континуираним активностима се не може говорити. Но, упркос свега раднички покрет је крчио себи пут. Рудари Сењског рудника и Равне Рече су наставили да се организују и боре иако у битно измењеним и знатно отежаним условима. У тој борби увек су имали уз себе свога старог друга и пријатеља, опробаног борца за радничка права, Перу Радовановића, који је део своје широке активности посветио пружању непосредне помоћи њима. Доста ретна и малобројна грађа нам само делимично омогућује да осветлимо овај период активности радничког покрета. Ипак у свим манифестацијама покрета присутна је улога и акција Петра Радовановића.

У условима илегалног политичког живота који је скоро искључивао могућност организованог рада вршени су упорни покушаји ранијих радничких првака да организација проналази путеве даље борбе. Међу њима највише се помињу Пера Радовановић и Стојадин Петровић, рудар из Равне Рече. Њихови савременици су истицали да су њих двојица улагали много напора да у илегалном раду доведу поново до оживљавања синдикалног рада и покрена раднике напред. Међутим, због објективно тешких услова рада, а некад и због субјективних слабости, акције су слабиле а организација била у стању мање или веће пасивности. Повремене везе Петра Радовановића са појединцима и покретом у Сењском руднику и Равној Реци представљале су драгоцену помоћ која је импулсирала организацију и водила из мртвила и осећања бесперспективности. Радничка штампа, и у отежаним условима, повремено је регистровала примера доброг организовања и власног иступања радничке класе. Једну изузетну акцију рудара Равне Рече из 1926. године забележио је »Организовани радник«. Они су 26. марта 1926. године одржали у Равној Реци збор на коме се говорило о значају синдикалне организације, и о положају рударских радника у Јулославији.¹¹ Збору је присуствовао као други референт у својству секретара Савеза рударских радника Петар Радовановић. Збору је присуствовало преко 400 радника, али су непрестано хитали збору остали радници који су напу-

за моравски округ Пера Цветковић и Пера Радовановић. Они су учесницима збора поднели реферате у којима су »описали све патње и тешкоће радног народа села и вароши. На том збору упознати са Програмом КПЈ који су усвојили одлучили су да формирају месну организацију КПЈ.« (Радничке новине бр. 277, од 16. октобра 1920. године).

¹¹ Припреми овог збора претходи, као одговор на њихово писмо, писмо Петра Радовановића из Злата 8. марта 1926. године упућено Младену Глигоријевићу за Подбор рударских радника у Равној Реци. У њему поред осталих питања из статуса организације — чланства он истиче да му је мило што нану да њихова организација добро напредује. Истовремено их обавештава да ће сванути, ако не буде спречен другим пословима и ако му из Београда буде наложено, да дође на њихов планирани збор. Истиче да може доћи и на њихов позив. Из даљег излагања види се да је одлично упознат са свим појединостама и збивањима у њиховој организацији. И завршава писмо: »Мило ми је нада је Серафим

штали посао. Убрзо су кафана и остале њене просторије биле дупке пуне. Први референт Вучевић је лепим излагањем развио теорију о значају синдиката и вођењу економске борбе, али је изненада уласком жандарма и иступањем командира жандармеријске станице збор поремећен. На његов позив да Вучевић »у име закона« прекине са говором а присутни напусте збор дошло је до оштрог дуела. 500—600 радника били су револтирани поступком жандарма и једног провокатора, али су остали на месту не прекидајући свој збор. Тада је на сцену ступио Пера Радовановић. »Организовани радник« у броју 27. од 8. априла 1926. године о његовом наступању на овом збору даље пише:

»Пошто је другу референту било немогуће више да говори, устао је као други референт друг Пера Радовановић, бурно поздрављен од присутних.

Полиција је била у врхунцу раздражености, али је то све било узалудно, јер су присутни захтевали да се одмах полиција удаљи из локала. Друг Пера је подвукао насиље које се данас спроводи над радницима и позвао присутне да продуже свој посао на подизању и снажењу свога Савеза, да се не плаше ничега и никога, јер радник мора и треба да буде јунак.

Узвици живели говорници, доле полиција, орили су се кроз кафану. На крају крајева полиција је другове Вучевића и Радовановића странарно спровела комесару полиције у Сењски рудник.

СТИЦАЈЕМ ПРИЛИКА ОДСУТАЛО СЕ ОД ДАЉЕГ ПРОТЕРИВАЊА ОВЕ ДВОЈИЦЕ.

Радници су били веома расположени и нису се нимало дали збунити ованвим поступком полиције.

Напротив, показали су своју добру вољу и готовост да наставе рад на снажењу свог савеза.

Интересантно је овде напоменути, да су центрумашки покушавали да сазову збор, па чак и плакат растурали, али су издајници радничке класе и радничке ствари бојкотовани.

Од својих присталица они имају свега једног јединог, и то занлетве ради.

Другови рударски радници, смело изграђујте свој Савез и знајте, да, уколико будете јаче организовани, уколико будете борбенији, утолико ће ваш положај бити бољи.

Колико снаге, толико и права! Насупрот бездушної експлоатацији и јединству капиталиста, одговорите сложено и снажно кроз свој Савез рударских радника!« (Следи потпис Мил. Вучевић).¹²

овано славно прошао, свугде тано пролазе издајнице радничке класе. Пишите ми о свему и врло често.

Друг Јован Јокановић нена пожуре са новинама и нена поручи бар неколико бројева.

Свима срдечно поздравље шаље Пера Радовановић, секретар рудара.« Оригиналано писмо Петра Радовановића, Историјски архив, Зајечар, фас. соц. пон.

¹² »Организовани радник«, Београд, 8. април 1926. године, бр. 27, стр. 4.

Успех збора био је несумњив а његов одјек велики и на удаљеније рударске средине. Управа Сењског рудника и полицијски органи, озбиљно узнемирени, предузели су хитне мере против организатора и главних актера збора. Будући да је Пера Радовановић, запослен у Боговинском руднику, административно био везан за бољевачки срез, достава је учињена поглаварству среза бољевачког у Бољевцу. Своје учешће на успешном збору у Равној Реци и привржености ове средине њему Радовановић је морао скупо да плати, да на својој ножи осети. У подужем напису »Организованом раднику« он (П. Радовановић) потанко објашњава одмазду према њему али и своја снажна уверења и бескомпромисност, оданост ствари радничке класе.

»Драги другови!

9. ов. м. позват сам у поглаварство среза бољевачког по достави полицијске власти из Сењских рудника. Поглавар среза позвао ме у његову канцеларију, и без икаквог саслушања напао ме и почео опасно тући песницама по лицу, па најзад ударао ме столицом у прса и ребра; опсовао ме и најбаналнијим изразима изгрдио, (марш у Русију, мајку ти комунистичку итд.).

Саопштио ми је да сам од данас интерниран, и да не смем отићи ни на мој приватни пољски рад без пријаве код жандармеријске станице у својему месту. Запретио ми је отворено да ће ме отерати у гроб, или у гору, јер вели тако му је наређено. Ако ја нећу да бежим он ће ме на то натерати! Ово је све учињено само зато што сам био код рудара у Равној Реци и покушао да одржимо збор који нам је забрањен од тамошње полиције.

Ова ме животиња неће уплашити ни овим његовим животињским поступцима да не радим на синдикалном организовању рудара, што ми је једини разлог тог бруталног гоњења а што би нам требало одобрити, јер то одобрава и Устав чл. 33 као и Закон о заштити радника параграф 28.

Командир жандармеријске станице у мојем месту исто тано прети прено мојих пријатеља да ће ме он скоро средити. Све ово мене није изненадило, јер сам пуно уверен да када је год хтео и почео покрет рударских робова противу бездушної експлоатације, тада су сви сопственици јаукунули у један глас и увек потражили помоћ верног им савезника полиције.

Ја сам иструлео у затвору већ 2 године само због тога, и сада ће ми се исто тако слично па можда и горе десити, јер су сопственици рудника овога краја богови капитала, и све што они наређују мора тако бити.

Можда ћу ја и страдати, само зато што браним интересе наших радника, наших грађана, али нинано због комунистичког или антидржавног рада, већ само зато што се искрено борим за боље услове за живот наших радника.

Нека ово упамте рударски радници овог краја, да без њихове солидне и чврсте организације као и без високе класне свести, и крајњег пожртвовања не може се доћи до бољих услова за живот.

И што ме они туку, пребијају и гоне па можда ћу платити и животоm, то није атан само лично надамном, већ на хиљадама њихових и њихових породица гладних живота.

Да живи Савез рударских радника.

Да живи непомирљива класна борба гаравих рудара.

Доле тиранија над голим животима тих бедника.

Петар Радовановић
секретар рудника на Тимону¹³

Нема сумње, да су се и даље упркос поодманлог времена од увођења репресивних мера актима Обзнане и Закона о заштити државе услови струковног организовања радника пооштравали а репресивне мере биле све веће. Буржоазија је користила све могућности добро организованог полицијског (државног) апарата који је маштовито проналазио своје »властите« мере да би угушио полет радника. О Петру Радовановићу се много знало. То су године његовог силног успона и пуне идејне зрелости. Свесне његове велике вредности и опасности коју носи његова организована акција настојало се синхронизованом акцијом више суседних средина, у којима је он живео или политички деловао, да се бескрупулозним физичким и другим средствима тортуре он спречи и изолује.

Успевало се у томе да дотле многи легални облици рада, који су били искључиво на линији остваривања елементарних права из радних односа и класног организовања, слабе или се јавно напуштају. Уместо њих морало се ићи на илегалне или полулегалне скупове. Макано Радовановић био неустрашив борац, логиком догађаја (услова и развоја) морао се и сам прилагођавати, што му, с обзиром на његове личне квалитете (велику интелигенцију, знање и искуство), није било тешко.¹⁴

Тридесетих година, нарочито за време диктатуре, када су се поново и у још оштријој мери погоршали услови за делатност радничког покрета и у Сењском руднику и Равној Реци, дошло је до поновне стагнације и слабљења покрета. Чини се, да везе Пере са радничким организацијама ових рудника слабе, можда и потпуно прекидају. Зато је било свакано више разлога објективне и субјек-

¹³ »Организовани радник«, Београд, 22. IV 1926. године, VI, бр. 31, стр. 2.

¹⁴ О овоме сведочи једно Радовановићево писмо упућено Пододбору рудара у Равној Реци неидентификованог датума.

»Другу Младену Ђурићу, Богдановићу и свима осталим члановима управног и надзорног одбора

Равна Рена

Драги другови!

По вашем заједничном споразуму Конференција се може одржати ако допринеси користи и то, изван колоније јер до овог часа нисам још добио из Београда одговор поводом одобрења нашег рада и зато морамо је одржати изван колоније. Ово треба бити у понедеоник увече а може и у уторан увече најдаље. Ја долазим у понедеоник у вече. Са другарским поздравом

П. Радовановић.

Музеј рударства и металургије Бор, Одељ. радн. покрета.

тивне природе, што не може бити предмет разматрања у овом раду. Ово се на одређени начин подудара и са његовом активношћу у радничком покрету тимочног краја, која више ни изблиза нема ону снагу и снажно присуство. Истина у казивањима Јована Радовановића истицањем и неколико догађаја настоји да се она ненако продужи, скоро до 1941. године. Међутим, баш овај део његовог сећања треба што критичније примити. Стиче се несумњив утисак да је Петар тридесетих година мање присутан у покрету. За то, разуме се, могу постојати врло убедљиви разлози који се овом приликом не могу свестрано анализирати. Највеће је свакано, након вишедеценијске борбе — физичног малтретирања и страдања по затворима, његово веома нарушено здравље. Међутим, писмо Љубе Коновотића, његовог старог друга из покрета, упућено Петру 12. IV 1946. године из Београда, непуну годину пре његове смрти, истиче и један други моменат. Он скоро са неверицом констатује Петрово интересовање за неке истануте руководиоце КПЈ, који већ давно више нису у животу, да је он слабо информисан о стању у Партији »да ти многе ствари нису познате«. ¹⁵ Без обзира на све околности и сву сложеност илегалног политичког рада па и на здравствено стање, ова чињеница ипак недвосмислено указује да је он био мање ангажован у покрету иако је, јер другачије није ни могло бити, остао до краја достојан својих идеала и опредељења.

Умор и болест, уз стицај разних околности савладавале су овог храброг и непоколебљивог борца. Изгледа да је његова генерација у предвечерје другог светског рата злокобном судбином, мање или више остваривши задатке Партије нестала са политичке и животне сцене. Постепено се гасио и херојски и мученички живот Петра Радовановића. Ипак, доченао је, смртно болестан, победу КПЈ и долазак социјализма.

Раднички покрет средњег Поморавља за све оновремене и потоње успехе до наших дана много дугује Петру Радовановићу.

¹⁵ Писмо Љубе Коновотића Петру Радовановићу од 12. IV 1946. године, Историјски архив, Зајечар, фонд социјалистичког покрета.

УЧЕШЋЕ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА, РУДАРСКОГ РАДНИКА У РАДУ РАДНИЧКЕ КОМОРЕ СРБИЈЕ

Овај рад по обиму је кратак а по садржају третира два проблема. Прво, понушај да се раздвоје активности двојице радника, активиста у Српском радничком покрету који су имали исто име и презиме. Ради се о Петру Радовановићу,¹ обућарском раднику из Лазаревца и Петру Радовановићу,² рударском раднику из Злата. Друго, укратко се приказује рад Петра Радовановића, рударског радника у Радничкој комори Србије.³ Мислим да овакав рад по својој природи треба да буде кратак пошто су мере, које је преузимала Радничка комора, помагали својим акцијама Српска социјалдемократска партија⁴ и Главни раднички савез⁵ Србије. Ова радничка тела одржаваће

¹ Радовановић Петар, опанчарски радник из Београда, члан управног одбора, деловођа и председник надзорног одбора Пододбора Савеза опанчарских радника у Београду; члан управе Месне организације ССДП у Београду; члан надзорног одбора Савеза опанчарских радника и члан Радничке коморе 1912—1914.

² Радовановић Петар (1882—1947), рударски радник из Злата код Бора, познати социјалистички агитатор и активиста; посланички кандидат 1912. и 1914. године; учесник конгреса Уједињења и Вуковарског конгреса. После Обзнане хапшен и прогањан; посланички кандидат 1923., делегат КПЈ на конгресу Црвене синдикалне интернационале у Москви 1928. и Савеза рудара Југославије на конгресу рудара СССР. На четвртом конгресу КПЈ у Дрездену 1928. изабран је за члана ЦК КПЈ. Од 1928. године све је мање присутан у радничком покрету.

³ Министар народне привреде је посебним расписом објавио да 4. јула 1910. ступају у живот само одредбе о Коморама из Закона о радњама. Тако је већ у јулу 1910. године основана Привремена Радничка комора. Статут Коморе радио је Димитрије Туцовић по коме је Комора имала задатак да у смислу заштите интереса радничке класе подноси предлоге, даје мишљења, води спорове, учествује у анкетама и статистичким пословима, посредује у сукобима између радника и капиталиста; сарађује на израђивању, спровођењу и контролисању радничког законодавства и свих установа које се радничких интереса тичу.

⁴ Српска социјалдемократска партија (ССДП) је основана 2. августа 1903. године. Програм јој је био копија Ерфуртског програма немачке социјалдемократске партије. Са мањим изменама био је на снази све до 1919. године. Први председници били су Драгиша Лапчевић и Никола Величкивић а секретари Џоста Јовановић и Радован Драговић.

⁵ Главни раднички савез (ГРС) основан 2. августа 1903. године. На оснивач-

међусобне везе и усклађивати своје акције све до почетка првог светског рата. Због тога ћу се, а и због најављених саопштења која ће третирати ове проблеме, ограничити само на два споменута проблема.

На седници Радничке коморе од 29. августа 1912. године присуствовали су како чланови Извршног одбора тако и чланови из унутрашњости.⁶ На овој седници делегат тимочког региона био је Милисав Милановић. Међу потписницима налази се и Петар Радовановић. Међутим, то није Петар Радовановић из Злата већ је то Петар Радовановић из Лазаревца који је члан Коморе скоро од њеног оснивања. И у дискусији је најављен као обућарски радник из Лазаревца.

Милисав Милановић, заступајући радничке организације из тимочког округа, оштро је критиковао владу и Министарство привреде који су под законом били дужни да контролишу извођење одредаба Закона о радњама.⁷ Они су, међутим, у сарадњи са полицијом, по многим местима Србије ометали примену поменутог Закона. Ни са тим се нису задовољили већ су предложили измене у Закону о радњама које су биле крајње неприхватљиве за радничку класу. На крају Милисав Милановић је препоручио да Радничка комора у одбрани својих права буде крајње енергична и брани своје тековине кроз борбу радничких организација.

С обзиром да је у другом балканском рату погинуо Сава Ковачевић,⁸ дотадашњи деловођа Радничке коморе, наметнуо се проблем ко ће те послове даље обављати. Тако секретар Коморе Филип Филиповић,⁹ на седници од 27. јануара 1914. године, обавештава Извр-

ком конгресу донет је правилник ГРС. За првог председника изабран је Лука Павићевић а за секретара Стеван Васиљевић.

⁶ Архив Србије, Српска социјалдемократска партија, књига записника Радничке коморе, записник 25. августа 1912. године, стр. 160. (у даљем тексту: АС, ССДП...)

⁷ Закон о радњама изгласан је у Народној скупштини Србије 10. јуна 1910. године и ступио на снагу 1. јула 1911. године. Према овоме Закону регулисан је правни статус радника, њихов однос са послодавцима, право радника на штрајк и удруживање у своје професионалне организације. Од великог су значаја биле и одредбе о обезбеђењу радника у случају повреде, болести и смрти. Закон о радњама представља почетак модерног радничког законодавства у Србији. Буржоазија је Закону пружала снажан отпор а влада је одуговлачила да обезбеди његово ступање на снагу и више водила рачуна како да га измени.

⁸ Сава Ковачевић (1877—1913), јорганцијски радник из Београда, секретар Савеза терзисно-јорганцијско-памуклијашних радника Србије; одговорни уредник Радничких новина 1905—6. и њихов власник 1907—8. Члан УО ГРС 1904—7. и члан ГПУ ССДП 1906—7. Социјалистички одборник београдске општине; деловођа Радничке коморе у Београду 1912—13. Погинуо у другом балканском рату.

⁹ Филиповић Филип (1878—1938), професор математике из Чачка. Факултет завршио у Петрограду, у Србију се вратио 1912. године и постављен за секретара Радничке коморе; један од уредника часописа »Борба«. Оснивач и најистакнутији вођа СРПЈ(н). На Вуковарском конгресу изабран је за члана ИО

шни одбор да је на дужност деловође ангажовао Милисава Милановића, дотадашњег члана Коморе,¹⁰ пошто се преселио из Зајечара у Београд. Одбор је прихватио Филипову информацију, а Милисав Милановић је и даље остао у Комори као раднички представник тимочког округа. На истом састанку је донесена одлука да се, према Статуту, 23. фебруара 1914. године обаве избори делегата на место отпалих и иступилих чланова из Коморе.

После обављених избора сазнајемо имена шест чланова Коморе који су изабрани у Београду и осам чланова из разних места Србије. Међу овима последњима, по први пут у Радничкој комори сусрећемо име Петра Радовановића, рударског радника из Вршке чуке. У исто време престала је дотадашња функција Милисава Милановића као делегата тимочког округа.

Нада је у Комори изабран Петар Радовановић, радничка класа у Србији је била у доста тешкој ситуацији. После балканских ратова Комора је наставила са радом захваљујући брзој обнови радничких организација преко којих је прибрала податке о положају радничке класе и примени одредаба Закона о радњама. Извештаји који су са терена стизали у Комору били су поражавајући за раднике: радно време је продужено, наднице оборене, Судови добрих људи,¹¹ и тамо где су изабрани, нису били уведени у дужност а поред тога у току рата били су чак и суспендовани. Радницима је закидана зарада и кршене уредбе о отказном року. Пошто је Радничка комора сагледала каква је положај радничке класе у Србији она је често интервенисала код Министарства привреде и захтевала да се поштују заштитне одредбе Закона о радњама. Након многобројних интервенција Коморе Министарство привреде је, 6. марта 1914, издало распис у коме је наредило свим државним и самоуправним властима да Закон о радњама најстрожије примењују. Али, како рече Филип Филиповић на седници Радничке коморе, »ни после овог расписа није се осетила скоро никаква промена у корист примене Закона о радњама. Само тамо где су радничке организације довољно јаке, тамо се у неколико осећа да се одредбе Закона о радњама отпочињу примењивати.«¹²

Ступивши у Радничку комору Петар Радовановић почиње још тешће сарађивати са Филипом Филиповићем. Они заједнички покрећу

Централног већа и једног од секретара КПЈ. Због револуционарног рада често је осуђиван. Један је од делегата на Конгресу КПЈ у Москви (1924); члан Бироа ЦК КПЈ у Бечу (1929); члан Егзекутиве КПЈ, Црвене сељачке интернационале и Аграрног института. Нестао у стаљинским чистинама 1938. године.

¹⁰ Милановић Милисав, опанчарски радник, секретар оружног синдикалног секретаријата у Зајечару 1911—1912; члан Радничке коморе за тимочки округ а од 1913. њен деловође. Посланички кандидат на листи ССДП 1912. године.

¹¹ Суд добрих људи је предвиђен по Закону о радњама а требало је да се установи по свим већим местима, слунио је за расправу спорова који настану између радника и послодаваца. Суд добрих људи састојао се од 3 члана, представник радника и послодаваца а оба су бирали трећег неутралног члана — председника. Власти су настојале да што даље одгоде увођење ових судова и да основанима ометају рад.

¹² АС, ССДП, Књига записника Радничке коморе, записник 28. мај 1914. године, стр. 203.

питање положаја рударских радника у тимочком басену. У том смислу је настала и упућена представка Министарству привреде са захтевом да се укине Службени ред на рудницима и омогући слободно организовање рударским радницима. Поред тога, Комора је послала представку министру грађевина да прими једног њеног представника у Комисију за испитивање разних злоупотреба и пожара у Сењском руднику.¹³

По први пут наилазимо на податак да Петар Радовановић извршава задатак Радничке коморе јер је раније извршавао задатке Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза. Он је покушао да посредује у привредном спору између рударских радника и управе рудника. Полицијски комесар га је у томе спречио и на дрзак начин одстранио из рудника. Петар Радовановић није обавио свој задатак без обзира што је имао овлашћење Радничке коморе и што је Министарство привреде телеграфски обавестило полицијског комесара да не омета представника Коморе у његовом послу. И овом приликом је Филип Филиповић упутио протест Министарству привреде и преко »Радничких новина« обавестио јавност шта се све догађа у Борском руднику.¹⁴

Одраз овакве ситуације је и дискусија Петра Радовановића на пленарној седници Радничке коморе 28. маја 1914. године.¹⁵ Он је говорио о тешком положају рударских радника који су лишени слободе изузетним Рударским законом и Службеним редом на рудницима. Ови закони су омогућавали власницима рудника да експлоатишу раднике на разне начине. Уколико радници протестују против оваквог стања онда им није гинуло шиканирање посебне врсте и спровођење из региона рудника. Повреде и погибије су биле врло честе али су чуване у великој тајности. Зато су несрећни случајеви врло тешко и са великим закашњењем стизали у јавност. Петар Радовановић је посебно подвргнуо оштрој критици управе рудника које су у договору са полицијом забрањивале приступ функционерима Радничке коморе и других радничких организација. Посебно би се окомили на радничке представнике који су имали одобрење да изврше неки увиђај, принупе податке о понашању управе рудника и статистичке податке о положају рудара. И сам Петар Радовановић је више пута био подвргаван разним врстама злостављања и малтретирања. Зато он на седници Коморе, са пуно срџбе изјављује: »Рударски радници на рудницима су без икаквих закона и заштите, за привредног инспектора они не знају нити он на руднике инада долази«.

Законом о радњама била је предвиђена привредна инспекција.¹⁶ Привредни инспектори, да би обавили своју дужност, морали су често путовати и одржавати тесну везу са радничким организација-

¹³ Исто, записник 21. април 1914. године.

¹⁴ Радничке новине бр. 61, 1914. године.

¹⁵ АС, ССДП, Књига записника Радничке коморе, записник 28. маја 1914. године.

¹⁶ По закону о радњама предвиђена је и Привредна инспекција која је имала дужност да прати примењивање одредаба Закона о радњама. Привредна

ма. Међутим, убрзо се показало да они не обављају своју функцију према прописима већ су се претворили у обичне чиновнике који су највећи део послова обављали у канцеларијама. У већини спорова више су заступали интересе владе и послодаваца него интересе радника.

Ако би се говорило о раду Петра Радовановића само међу рударским радницима онда би се његова општа активност запоставила и сузила. Он је као делегат Радничке коморе заступао и интересе радника других струка. Он је у овом периоду слагао извештаје Радничкој комори који су се односили на читав тимочки округ а у којима је писао о раду Судова добрих људи, о неактивности привредних инспектора и о самовољама управа рудника и послодаваца.

Рад Петра Радовановића у Радничкој комори био је кратак али садржајан. У току Првог светског рата Комора је престала са радом, а Петар је прекинуо привремено сарадњу са Филипом Филиповићем а заувек са Димитријем Туцовићем као почасним чланом Радничке коморе.

инспекција је стајала под контролом Министарства народне привреде, од њега је зависила и зато није интервенисала у корист радничке класе већ у корист послодаваца.

Др Смиљана Ђуровић,

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ УТИЦАЈА ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ НА РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА (МЕТОДОЛОШКО ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА)

1. Изучавање економског развоја источне Србије у периоду 1918—1941. година улази у ред оних истраживања која својим резултатима у неким битним стварима мењају досадашњу историјску синтезу у неколико праваца, пре свега онде где је грађена на основу искључивих резултата тзв. «политичке историје». Међутим, и ови последњи су до сада остављали ово историјско подручје на маргинама савремене историје, што не би смело да буде.

Пре неколико година изнели смо неке резултате наших изучавања економске историје Југославије, која се доста битно разликују од досадашњих оцена о том питању. Ради се о симпозијуму у Аранђеловцу, где се говорило о специфичностима економског развоја појединих делова Југославије у међуратном раздобљу.¹ За историографију је данас важно преиспитивање вредности података које нам дају и нуде између осталог званични статистички документи старе Југославије, а темељ су општеприхваћене оцене да је Југославија између два светска рата била «изразито аграрна земља». Иза ове једнострано преузете оцене из економских наука у историографији се као најјачи и једини аргумент наводи податак из пописа становништва из 1921. године о проценту пољопривредног становништва.²

¹ С. Ђуровић, Критика «аграристичке идеологије» и друге основне оцене теоретског часописа КПЈ «Класна борба» о економском развоју и проблемима Југославије између два рата, *Acta historico-oecconomica Iugoslaviae*, 7/1980, Загреб, 1918, 93—106.

² Наводи се проценат од 75,9% запосленог становништва у пољопривреди и наспрам тога 9,8% становништва запосленог у индустрији и занатству. Чак се не анализира ни податак да је заправо према групама занимања по главама запослених у главном занимању било у: 1. пољопривреди, сточарству, шумарству и рибарству 1.741.092 или укупно 75,9%. Како су запослени у шумарству вероватно били запослени и у тзв. «шумској индустрији», а не пољопривредни радници, то је већ овим грубим указивањем јасно да и овај глобални проценат као такав треба да претрпи измене.

Критериј за одређивање, да ли је једна земља аграрна или индустријска у економским наукама јесте, да ли у њој преовладава пољопривредно становништво, или непољопривредно, као и то, одакле потиче претежан део друштвеног производа и националног дохотна.³ Када кажемо да историографија једнострано преузима квалификацију међуратне Југославије као »изразите аграрне земље«, онда мислимо на то што се ова дефиниција у историографији другачије схвата, па се на њој такође онда гради низ веома нетачних закључана о материјалној, тј. историјској основи револуционарног радничког покрета. Многа историографска дела говоре о зрелости КПЈ, јачини и развоју радничког покрета у Југославији 1918—1941. године, а све се то што се тиче материјалистичког схватања историје гради на тези о »изразито аграрној земљи«, па испада да радничка класа нема своје реалне основе.

Ситуација је, међутим, доста другачија када се крене у монографска истраживања економског развоја Југославије између два рата. Када се ствари рашчлаве, онда се види и да цела Југославија није била »изразито аграрна земља«, нити се у свим деловима Југославије 1918—1941. године национални доходак формирао од пољопривреде, него је негде потицао и из прерађивачких делатности.

Као прво, нужно је констатовати да је 1918. године затечена општа неравномерност у развоју капитализма у појединим земљама Југославије била историјска чињеница. Као друго, према структури становништва по врсти занимања, у међуратном периоду, мање аграрне од југословенског просека, а јаче занатске и индустријске биле су Словенија и Војводина, док су јаче аграрне од просека, а мање занатске и индустријске биле Србија, Манедонија, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Косово. Изражен аграрни и индустријски карактер привреде постојао је на великим подручјима унутар ових области, за неколико постотана био је јачи или слабији. Тако је у ужој Хрватској и Славонији у области између Саве и Драве било јаче развијено занатство, банкарство и саобраћај, него што је југословенски просек, док је све то било слабије од југословенског просека у јужним и југозападним деловима Хрватске.⁴ У том смислу има своје карактеристике и тимочки рударско-индустријски регион у источној Србији, и уопште у Србији и Југославији. У овом тексту ћемо се углавном позабавити тим, да бисмо исправили колико је то могуће неке историографске грешке.

Треба, међутим, нагласити да су привредно заостала подручја вршила притисак на целокупну привреду земље, па је управо претежно аграрна структура великог дела Краљевине СХС отежавала формирање већег националног дохотна, властитог капитала и бржу индустријализацију земље у целини. Иако су пољопривредни производи били главна основа целокупног привредног живота, а жито

³ Др А. Драгичевић, Лексикон политичке економије, први свезак А-М, Загреб 1965.

⁴ Види М. Мирковић, Економска структура Југославије 1918—1941, Загреб 1950.

и стока главни предмет извозне трговине, економска снага и утицај већине пољопривредног становништва био је незнатан и несразмеран с његовим продуктивним радом и суделовањем у стварању дохотна. Економску моћ су чинили слојеви капиталистичког друштва формирани у индустрији, трговини, банкарству и славонском и војвођанском велепоседу.

Изучавање теоретског доприноса југословенских комуниста развоју марксизма између два рата даје резултате који потврђују наша претходна упозорења. Пре свега ту мислимо на Филипа Филиповића и његова упозорења радничкој класи у теоретском часопису КПЈ »Класна борба« о опасности прихватања у радничком покрету »аграристичке идеологије«. Ано би раднички покрет прихватио концепцију развоја аграрних потенцијала земље на рачун слабљења тренда индустријализације, што је чинило суштину »аграристичке идеологије«, значило би према Филиповићу управо подржати притисак међународног империјализма да се Југославија претвори у »типичну аграрну земљу«. Године 1926. Филиповић је као једну од основних оцена привредног развоја Краљевине СХС изнео оцену »да међународни капитал није толико сентименталан према југословенској привреди да би свој капитал уложио у индустријске инвестиције ради напредовања домаће југословенске индустрије«. »Напротив — каже он — они продиру у Југославију са својим капиталима, да би приграбили у своје руке руднике, шуме и друга привредна богатства Југославије ради снабдевања њихове индустрије сировинама. Другим речима, међународни империјалисти радиће свим средствима на »аграризацији« Југославије, то јест на претварању Југославије у типичну аграрну земљорадничку земљу, у своју колонију. (Подвукла — С. Ђ) У томе циљу они ће тражити да ублаже нашу пољопривредну кризу, али у исто време својом политиком заоштраваће нашу индустријску кризу да би потпуно уништили нашу домаћу индустрију. Међународни финансијски капитал у последње време спроводи ту политику систематски и упорно не само према Југославији него и према свим државама створеним после рата — према Пољској, Литвији, Естонији, Финској, Чехословачкој, Балканским земљама итд. Међународни империјализам спроведећи »аграризацију« свију ових земаља задаје тиме велики удар и радничком покрету ових земаља. Према томе и комунистичке партије ових земаља мораће удвостручити своју борбу против међународног империјализма, борбу против распродаје природних богатстава међународном капиталу од стране домаће буржоазије.«⁵

Чињеница је, да је буржоазија Србије, конкретно индустријалац Ђорђе Вајферт, још пре првог светског рата продала, на пример, Борски рудник капиталистичкој групи окупљеној око француске Банке Мирабо, тј. француском капиталу.⁶ У периоду између

⁵ С. Ђуровић, н. н, 96.

⁶ Између осталог Ђ. Вајферта је оснудила капитала натерала да у истраживању и екстракцији борске руде ангажује француски капитал. Уз помоћ »Societe Mirabaud, Puerari et Cie« и »Societe fransaise d'etude et d'entreprises«

два светска рата француски финансијски капитал готово у потпуности господари у експлоатацији привредних богатстава ове области Југославије, да би га пред други светски рат, тачније 1940. године, сменио немачки.⁷

Као услов самосталности земље и као услов развоја радничког покрета, индустријализација Југославије у међуратном периоду заокупљала је и друге марксисте. О директној егзистенцијалној овисности радничке класе од индустријализације писао је и хрватски комуниста Август Цесарец. Он је инсистирао на томе да Партија треба масама да разјашњава суштину и тенденцију промене не друштвене ситуације после 1918. године, и да их због одређеног тренда стабилизације капитализма у Европи орјентише на дуготрајну класну борбу. Цесарец је истицао да се масама морају показати и разјаснити све негативности »буржоаске економске револуције«, сви недостаци и жртве који су везани с тим да све економске ресурсе, банкарски капитал итд. поседује буржоазија и да она води индустријализацију, као и све предности да индустријализацију земље води сам пролетаријат«. За Цесарца је »основ свију наших питања« био економски проблем. Још 1923. године он поставља питање, да ли је југословенска буржоазија уједињењем испунила своју историјску улогу да концентрише капитал и улаже га у индустријализацију, као и да развија у исто време и пролетаријат, и налази да је све до 1923. године изгледало да од индустријализације Југославије неће ништа бити: »Рођена у атмосфери рата и револуције Југославија се чинила хаосом без изгледа за консолидацију. Буржоаска економска револуција чинила се непровођеном и неприводивом. То је било време кад смо се и ми орјентисали на брзу револуцију код нас.« Међутим, после Обзнане долази до радикално велике консолидације буржоазије, па тиме и државе, па се има утисак да је буржоазија у напону провођења капиталистичке ере, а не у етапи силаска на пролетерској револуцији. Наметнуло се питање: да ли то онда не значи да треба чекати на револуцију када прогрес дође у другу етапу развијеног капитализма. Иступајући против негирања револуционарне воље и против економског фатализма, јер су позитивним одговором на постављено питање социјалдемократи, на пример, засновали своју сарадњу са буржоазијом, Цесарец инсистира да се за стварање истинске револуционарне тактике »понајприје ваља суочити с посто-

он је основао Француско друштво борских рудника бакара и злата. У друштво је Вајферт унео концесију добивену 1903. за експлоатацију рудника бакара »Св. Ђорђе«, док је француски капитал унео 5,5 милиона француских франана акционарског капитала. О томе вид. др Д. Милић, Од првог српског устанка до краја првог светског рата, Бор и околина, Бор 1973; инж. М. Петковић, Рударско-топионичарски басен Бор, Београд 1966. и др.

⁷ О страном капиталу у Борском руднику види: С. Цветковић, Иностранни капитал у Борском руднику између два светска рата, »Банкар« — Југославија, издаје РТБ-Бор, јули 1968., 5—8; Ж. Аврамовски, Интересовање Немачке за Борски рудник до 1941. године, Бор и онолина, 140—148; С. Димитријевић, Страни капитал у привреди бивше Југославије, Београд 1958; Ч. Јонсимиовић, Неколико речи о индустријским предузећима с иностраним капиталом у Југославији, Београд 1940, и др.

јећом друштвеном ситуацијом, а та је у знану успона буржоазије која има економску и политичку иницијативу; придобила је сељаштво а знатно утиче и на радништво. Сви су изгледи да се такви односи дуже задрже. Али **проводећи своју економску револуцију буржоазија ће морати створити и јана индустријска средишта која недостају југословенском пролетаријату** (подвукла — С. Ђ.).»^{7а}

На примеру развоја рударско-топионичарског басена Бор показала се животност Цесарчевих анализа и закључака. Спроводећи »економску револуцију« буржоазија је створила у Бору један од својих јаних економских центара, оних индустријских центара које до тада није имао југословенски пролетаријат. То је био случај и са Зеницом и неним другим индустријским центрима у земљи која се развијају између два рата, посебно у напону државне интервенције у привреди после велике економске кризе, у време остваривања тзв. »нове економске политике« Милана Стојадиновића.⁸

Парола да индустријализацију треба да води пролетаријат, а не буржоазија, по Цесарцу је у програму КПЈ била слабо истакнута као пропагандна парола, поготово од када је индустријализација постала фантом буржоаске револуције. »Против индустријализације земље по буржоазији, за индустријализацију по радништву, то је оно што немају у свом програму социјалдемократи, а што требамо истакнути ми, то је оно што нас бездански дели од њих и од буржоазије, а ставља на страну широких маса и њиховог још по њима несхваћеног интереса. Њима ми имамо јасно да кажемо: уједињење народа и Југославије као државе значи прогрес, прогрес значи и то да је наша буржоазија добила могућност да организује економију и индустријализира земљу, но још већи прогрес значи уједињење пролетаријата јединствена партија и могућност да, руковођен том партијом, пролетаријат и око њега окупљене класе народа организују економију и индустријализацију земље саме«.⁹

Истраживања економског развоја Југославије између два рата, актуализиране Филиповићеве и Цесарчеве оцене привредног развоја Југославије после 1918. године, као и сериозне анализе о томе у документима КПЈ, СКОЈ-а, Независних синдиката, Бујићеве »Економске историје« са робије, граде нове и другачије чињенице историјске синтезе, него што их је до сада давала и омогућавала историографија једнострано усмерена на тзв. »политичку историју«.

Нова историјска синтеза о развоју југословенских земаља између два рата, мора да започне са неколико важних историјских истина које су до сада сасвим превиђане или занемариване, а те су:

^{7а} З. Стипетић, Аргументи за револуцију, Загреб 1982, 190—192.

⁸ Архив Југославије, фонд М. Стојадиновића (37), ф 22, Привредна обнова Југославије под вођством г. др М. Стојадиновића, председнина Министарског савета и министра иностраних послова; Осврт на двогодишњи рад Краљевске владе 20. јуна 1935 — 20. јуна 1937. године.

⁹ З. Стипетић, н. д.

1) да је Краљевина СХС одмах на почетку свога историјског развоја била суочена са чињеницом да је индустријска револуција у појединим земљама које су ушле у њен састав каснила цео век за развијеним земљама Западне Европе, а век и по за Енглеском, земљом прве индустријске револуције. И да је то била последица претходног историјског развоја, тј. онога што су поједине југословенске земље као наслеђе унеле у нову државу 1918. године (о татне феудализма и др.).¹⁰

2) Према томе, и радничка класа Југославије је 1918. године била релативно млада у поређењу са радничком класом развијених капиталистичких земаља Западне Европе.¹¹ Међутим, у изграђености своје класне свести, управо због тога што је индустријализација општа појава, са њом односно својим настанком радничка класа Југославије је акцептирала и артикулирала историјско искуство радничке класе развијених држава како у технолошком,¹² тако и у ци-

¹⁰ Acta historico-oeconomica Jugoslaviae, вол. I, Загреб 1974. Вид. СВЕ ПРИЛОГЕ.

¹¹ Др М. Илић, Радничка класа Југославије и глобално југословенско друштво, Социјална структура и покретљивост радничке класе Југославије, Том I, Институт друштвених наука, Одељење за социологију, Београд 1963, 23.

¹² Када ово нађемо, онда мислимо на оно што је на пример у животу и свести становништва Бора, његове околине и целе Тимочке крајине значио сусрет са савременом индустријском технологијом и организацијом рада европског нивоа, тј. шта је значило отварање рудника, подизање топионице, флотације електрелизе, електричне централе и изградња железнице. О томе ћемо дати само неке податке. Од обичног села почетком двадесетог века, Бор већ за непуне две деценије постаје најјаче и најзначајније рударско-индустријско предузеће у Краљевини Југославији. Поново оживљава Тимочка крајина, стари рударски крај из времена Римљана. Промене се огледају у урбанизацији, грађевинарству, начину живота становништва, промени његове структуре. Бор добија и болницу са 50 постеља са рентгеном, кварц лампом, операционом салом. Свакако да је изградња француске школе, цркве, а и болнице, заправо, требала да обезбеди сношљиве и конфорније услове живота француским стручњацима и њиховим породицама, по већ устаљеном колонијалном маниру.

На почетку века, још 1903. године, када је Ђ. Вајферт започео истражне радове под руководством инг. Шистена, управнина Костолачног рудника, и одмах затим када је 1904. образовано Француско друштво борских рудника, терен где су била борсна банкарна лежишта био је непроходан и беспут, железничка мрежа далена. Све што је било потребно за инсталацију рудника и топионице, као и горива преношено је воловским колима од Врапогрнаца до Бора. Постојала је оскудица и у радној снази, јер становништво ових крајева, пољопривредно и сточарско, није било навикло на рад ове врсте. Импортовањем европске технологије и француских стручњака, као и обучавањем радне снаге из Бора и околних села, пребројене су веома брзо све тешкоће, па већ 1906. године почињу рад постројења за производњу банра.

Француско друштво Борских рудника подине своју сопствену железничку пругу дужине 21 км. која веже Бор са Метовницом на главној прузи Параћин — Зајечар. Пруга је била типа 0,76 цм. Како је висинска разлика између крајњих станица била знатна, службу је обављало шест локомотива са 90 вагона. На преко 12 км. разног колосека на унутрашњој рудничкој служби радила је 1934. године 41 локомотива.

У међуратном периоду Бор постаје највеће предузеће за производњу банра не само у Југославији, него и у Европи. Експлоатација се врши истовремено и у јами и на земљи. Средином међуратног периода јамски радови у онима и галеријама су модернизовани до нивоа тадашње европске рударске технике и организације. Кроз све галерије на свих 5 хоризоната били су постављени ус-

влизацијском смислу, посебно у висини класне свести, о чему свакако сведочи зрелост радничке класе Југославије у политичким збивањима 1918. и 1919. године, посебно оснивање Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста).

3) Југославија 1918—1941. године није »типична« и »изразита« аграрна земља, него у већем свом делу претежно пољопривредна држава, у којој је процес индустријализације у успону, и која је захваћена циклним кризама. Као и привреде свих капиталистичких земаља Европе и света, и њена привреда је захваћена свим великим променама које се дешавају у међународној индустрији од рационализације¹³ до картелисања.

4) На почетку велике економске кризе крајем двадесетих година КПЈ је имала јасне и зреле процене о привредном положају

лови за механизацију рада, а служба она и железница функционисала је помоћу електрицитета. Међутим, у руднику су били у употреби за вучу и коњи. Најниње оно налазило се 1934. године на 175 метара. Због велике тврдоће руде употребљаван је за разбијање јак експлозив за који су се отвори бушили помоћу бушилица и механичких бургија са компримираним ваздухом. Бушилице које су употребљаване тридесетих година сматране су последњом речи технике, јер су биле подешене да их водени млазови потапају и прах од бушења одвлаче. У свакој смени мењано је по 70 великих пнеуматичних бушилица, а 4.000 комада бургија које би се дневно иступиле у раду одмах би се механичким путем наоштрило. Рудне галерије су, пан, биле снабдевене преко 1 електричног и 3 парна компресора са 1800 КС са ваздухом. Заједно са извозном машином главног она паром их је снабдевало 16 котлова система Babcock Wilcox од по 90 КС. Горњом технологијом се вадило и до 600.000 тона рудаче годишње.

Топионица је била подигнута на удаљености 1 км. од рудника и са њим је била везана железничком пругом као и жичном пругом система Poligh. Топионица се састојала из два главна дела. Један су чиниле топионичне пећи за топење рудаче и њено припремање за следећи процес, конвертирање руде за редуновање сировог банра из стопљене руде, чинио је други процес. Процес топења, који се одвијао помоћу кокса и кречњана из Кривеља (допреманог жичаном пругом дугим 5 км), био је непрекидан и рад се одвијао у три смене по 8 часова. Сагоревање кокса, дела сумпора и гвозња одвијало се помоћу ваздуха који је дуван у пећи из четири центрифугалне дувњаче од по 270 КС свана и две помоћне дувњаче од 250—300 КС. Два продукта топионичних пећи су била банарни мат и згура. Банарни мат је имао 30—40% банра, а згура 0,30%. Банарни мат се специјалним каналом сливао у судове од по 10 тона, који су га механички преносили и изручавали у конвенторе у којима се продуновао чисти банар. Чист банар се појављивао у финалном облику као правоугаони комади до 80 кг. у коме се налазио чист банар 99,30—99,50%. У одељењу за редуновање сировог банра било је шест конвентора типа Peirce Smith од по 20 тона напацитета.

Термична централа, која је давала енергију потребну за погон свих електричних машина рудника и топионице, имала је два парна котла (на 320 К) од по 450 м² огревне површине и две групе турбо алтернатора од по 2.500 КВ и 5 000 КВ са трофазном струјом од 5.000 КВ. Постојала је и помоћна централа са дизел моторима (две групе од по 1 500 КС) које покрећу две динамо са трофазном или једносмерном струјом (220 В), као и парне котлане на руднику и у топионици, свана од по 17 парних котлова Babcock Wilcox (91 м² огревне површине). Итд. [Вид. Борски рудници, Индустријски преглед, Београд Јуни 1934, 14—21.; О истом и Фонд Рудника бакра Бор, Историјски архив Бор, и др.]

¹³ Управо у извештају југословенске делегације о аграрној кризи 1927. год. и стању синдикалног покрета, који је прочитао П. Радовановић на 22 седници Профинтерне у Москви 3. априла 1928. године стоји:

Југославије које су изражене у »Резолуцији« из времена Четвртог конгреса КПЈ, објављеној у »Класној борби« бр. 10/12 децембар—јануар 1928/1929. године. Једна од основних поставки ове резолуције јесте да КПЈ насупрот »аграристичке идеологије« сељачких партија у решавању привредних проблема Југославије треба да објашњава ситнобуржоаски утопизам аграризма и његовог идеала самосталне сеоске привреде у периоду владавине банака и капиталистичких картела, с једне стране, и социјалне револуције, с друге стране.¹⁴

5) Када се говори о радничкој класи Југославије 1918—1941. године у синтезу ће неопходно требати да уђу проширене и прецизиране формулације о њеној структури, посебно ће требати да се унесе и уведе **»индустријализовано сељаштво«**, које знатно својим присуством у међуратном периоду проширује класну базу радничког покрета.¹⁵ Историографија ће морати да усмери своја истраживања више на проблем пауперизованих и пролетаризованих сељачких маса које долазе са села у град, и још више на оне које егзистирају на селу. У извештају о економској кризи и стању синдикалног покрета у Југославији, који је поводом реферата Лозовског испред југословенске делегације на 22. седници IV конгреса Профинтерне у Москви 3. априла 1928. године прочитао Петар Радовановић, као један од аргумената за **»објективне услове за рад револуционарних радничких организација«** у Југославији, изнесене су управо **»нове пауперизоване и пролетаризоване сељачке масе«** које услед економске кризе 1927. године долазе са села у град и које повећавају **»војску незапослених«**.¹⁶

II. Борски рудник бакра био је у међуратном периоду најзначајније рудиште црвеног метала у Европи и седмо у свету. У исто време он је најзначајнији рударско-индустријски центар у Југославији. Ово је од посебног значаја када се зна да је банарна руда од посебне важности као сировина за електроиндустрију и електрификацију, као и за хемијску и пољопривредну индустрију. Познато је да је са електрификацијом почела друга индустријска револуција у Европи, а њома је између два рата била захваћена и

»Методи буржоазije за решавање кризе.

У складу са међународним капитализмом, само у много грубљој балканизираној форми буржоазija Југославије понушала да нађе излазе из те кризе:

у поштреној офанзиви против радничке класе, у рационализацији у најбруталнијој форми; повишењем радног времена на 12 и 14 сати, смањењем надница, редуцијом радника, завођењем јефтиног акорда, гашење свих законских прописа, који иду у корист радника.

Држава најантивније помане буржоаску рационализацију привреде вршећи и сама најбезобзирније даљење радника у својим предузећима, избацујући на улицу стотине хиљада радника, смањујући плате, уводећи појефтинијући анорд, милитаризирајући железничке раднике, те газећи сва права радничке класе на удруживање и класну борбу.« Архив ЦН СХЈ; ЦСИ, 169.

¹⁴ С. Ђуровић, н. н., 101.

¹⁵ О »индустријализованом сељаштву« вид. Н. Вучо, Аграрна криза у Југославији 1930—1934, Београд 1968.

¹⁶ Архив ЦН СХЈ, ЦСИ, 169.

Југославија. Осим тога, веома је важна производња бакра као област металне индустрије, јер општа карактеристика свих индустријски развијених друштава јесте, да је у њима унутар фабричне индустрије и рударства, најразвијенија метална индустрија, од које на овај или онај начин зависе све остале индустријске гране. А то се, пак, одражава веома изразито и на структуру радничке класе.¹⁷

Са највећим рудником бакра у то време у Европи, Бор има опште технолошке, организационе и социјалне карактеристике светских рударских центара одликујући се и свом суровошћу експлоатације радничке класе, али и њеном високо развијеном свешћу. О значају Борског рудника за привреду капиталистичке Југославије сведочи чињеница да је двадесетих година у националном дохотку Југославије сирови бакар вредео 85,763.583 динара, а целокупан чист национални доходак од продукције опште свих рудника у Југославији износио је 704,945.390 динара.¹⁸

Привредну целину са Бором чинили су најближни рудници угља, који су борску топионицу и термоелектрану снабдевали угљем: Боговина, Подвис, Српски Балкан, Алексинац, Ибар и др., па се може говорити о једном и изразитом рударском басену у источној Србији, међусобно усно повезаном.

По попису из 1921. године варош Бор је имала 1.633 становника, а 1931. године 4.749 становника. Ради поређења по попису из 1931. године Београд има 279.218, Ниш 35.465, а Зајечар 10.633 становника. Од свих ових градова највећи пораст становништва је био заправо у Бору, и то 190,8%, што је била последица развоја индустрије бакра.¹⁹

Бор је у међуратном периоду био и један од индустријских гротлова у коме је међународни капитал стварао високи профит на рачун експлоатације радничке класе Југославије. Вероватно би отварање архиве Банке Мирабо у Паризу дало драгоцене податке о експлоатацији Бора од стране француског финансијског капитала. Посебна француска компанија, која је држала Борски рудник, и чије је седиште било у Паризу, ушла је у период између два рата са основним капиталом од око 7.000.000 франана, који се 1927. године повећао на 15.000.000 франана, 1937. године на 60.000.000 франана, да би 1939. године досегао висину од око 120.000.000 франана. Банка Мирабо је добивала годишње 1% од укупног промета који је остварен преко ње.²⁰ Дирекција погона која је била у Бору имала је само самосталност у погледу организације рада и деловала је у оквиру финансијских овлашћења и производних планова која је добијала из Париза. За везу са југословенским надлештвима и баннама постојало је представништво у Београду. Како су у средшту Друштва у Паризу примане и књижене оригиналне фактуре

¹⁷ Др М. Илић, н. н., 28.

¹⁸ С. Ђуровић, Бор у периоду између два рата, Привредни развитак, Бор и околина, Бор 1973, 119.

¹⁹ Исто, 121.

²⁰ Исто, 133—134.

продате робе била је онемогућена стварна контрола чистог прихода Борских рудника у циљу опорезивања. Није се, заправо, могло знати колико је Друштво добило чистог бакра, злата и сребра, као ни добит од њихове продаје. Анализе прављене од југословенских економиста²¹ иду дотле да претпостављају да су Борски рудници покривали пуну цену производње бакра само вредношћу злата извађеног из бакра. Све остало је остајало француском финансијском капиталу. Израчунато је, да ано је просечна годишња добит била само 300.000.000 динара, то је било довољно да се од чисте добити за 20 година подигне нових 60 великих фабрика у Југославији, свана са по 100.000.000 динара инвестиционог капитала, а није била подигнута ни једна.²²

Укупна производња бакра у Борском руднику у периоду 1919—1940. године према југословенској статистици била је 8.916.458 тона, а према француској 8.936.690 тона.²³

Руда која није топлена у топионици у Бору извозена је у сировом стању. Експлоатација Бора од стране француског капитала била је безобзирна и исцрпљивала је немилосрдно природна богатства Југославије, о чему највише говори велики проценат експлоатације руде богате баком у односу на сиромашну. До 1929. године Французи су експлоатисали само богату руду, која је директно топлена у високим пећима без претходног флотирања. Богата борска руда је уочи другог светског рата садржала 7,24% бакра, а толико је била богата само бакарна руда из Катанге и САД. Касније, због исцрпљености резерви бакарне руде Друштво почиње прераду и сиромашније руде која је садржавала око 3,5% бакра.²⁴

Године 1929. у Бору су подигнуте прве инсталације за флотирање руде. Тада је започела изградња флотације. Рађена је у етапама. Са 400 тона на 24 часа 1933. године флотација се 1937. године попела на 2.000 тона руде за 24 часа. Године 1938. завршена је изградња електролизе капацитета 12.000 тона годишње. Електролизом се сиромашна руда обогатила баком пре топлења. У току јула—децембра 1938. године у Бору је произведено 3.243 тоне електролитног бакра. Месечна производња електролитног бакра се креће у току 1939. године између 800 и 900 тона, а годишња 12.000 тона.²⁵

Изградња електролизе за рафинацију блистер-бакра није прошла без противљења Француза. Међутим, управо у циљу већег националног коришћења рудног богатства земље влада Милана Стојадиновића је била донела низ новина које су се састојале између осталог и у томе да се метали који се добијају у земљи ту и прерађују. Последица ове политике била је и изградња електролизе у Бору.

²¹ М. Мирновић, Економска структура Југославије 1918—1941, Загреб 1950.

²² С. Цветковић, Иностранни капитал у Борском руднику између два светска рата, 56.

²³ С. Ђуровић, Бор у периоду између два рата, 128.

²⁴ Исто, 130—131.

²⁵ Исто, 133.

Француски капитал је за узврат обезбедио себи код југословенске државе да буде ослобођен од финансијских дажбина на рок од 15. година, као и да се бакар и злато откупљују у Југославији према дневним ценама на Лондонској берзи. Већ прве године се показало да Југославија није ништа добила од електролизе, пошто је Друштво платила бакар по ценама са Лондонске берзе. На име неплаћених дажбина, пак, друштво је истерало екстра добит на целокупну производњу бакра и злата.²⁶

Југословенска држава била је посебно оштећена тиме што је у блистер-бакру, који је извозен у иностранство, одлазило са њим и све сребро и злато које се налазило у њему. Утврђено је да је у једној тони блистер-бакра 1937. године било 50,60 гр. злата, 142,77 гр. сребра. До 1935. године из Борског рудника је извезено прено 16 тона злата и 32 тоне сребра, са којима је Француска компанија слободно располагала, док је у исто време Народна банка Југославије куповала злато на светском тржишту, да би одржала вредност динара. Доношењем Уредбе о надзору производње и о употреби племенитих метала од 4. августа 1934. године промењено је ово стање, јер је од тада целонупни откуп племенитих метала у Југославији произведених ишао преко Народне банке. На основу ове уредбе Француска компанија продавала је Народној банци око 2.000 кг злата годишње, али је у исто време она била ослобођена општег пореза на пословни промет на злато, јер је продаја злата Народној банци третирана као реквизиција од стране државе, која је пак по Закону о порезу на пословни промет од јануара 1922. године била ослобођена пореза на пословни промет.²⁷

Приликом изградње и експлоатације руде у Борском руднику није се уопште водило рачуна о животним интересима становништва које је живело у ближој и даљој околини Бора. Француско друштво се понашало у Југославији исто као француски капитал у француским прекоокеанским поседима.²⁸

Бор и његова околина били су типичан пример индустријом угрожене природне средине. Како нису била уграђена постројења за хватање и прераду гаса из борске топионице, овај је одлазио у ваздух и уништавао биљни свет у ближој околини.²⁹ Како је гас деловао штетно на људе, вегетацију и сточу, то је овај проблем више пута довео до оштрих суноба између становника околних села и Француске компаније. Ово је све било и повод чувене Влашке буне.³⁰ Уочи другог светског рата вегетација је била оштећена на одстојању 12—22 км од рудника.

III. Страни капитал је већ по устаљеним шемама експлоатисао природна богатства источне Србије и њену радничку класу. Спољ-

²⁶ С. Цветковић, н. н, 57.

²⁷ С. Ђуровић, Бор у периоду између два рата, 132.

²⁸ С. Цветковић, н. н, 58.

²⁹ С. Ђуровић, Бор у периоду између два рата, 122.

³⁰ С. Босиљчић, Бор и раднички покрет 1919—1941. године, Раднички покрет у Бору и околини (до 1941), Бор 1975, 83—104.

на груба манифестација је била радничка колонија у Бору у којој су живели домаћи радници за разлику од француског техничког и административног особља које је живело у посебној француској колонији. Затим, то је била посебна радничка кантина коју је држала компанија рудника и у којој су се радници снабдевали једно време. Како је роба у њој била скупа, радници су је избегавали, па је једно време била и затворена. Французи су имали посебне магацине за снабдевање, као и своју цркву и француску школу.³¹

Године 1932. Радничка комора у Београду је тврдила да је стање у србијанским рудницима далеко горе него у свим осталим крајевима Југославије, јер је на њима владао изузетан режим самовоље власника рудника. По прописима још важећег старог србијанског закона (из доба кнеза Милоша), србијански рудници су чинили посебне правне јединице којима управљају искључиво власници рудника. За разлику од Словеније, Хрватске и Босне у Србији је у варошима, варошицама и селима где су били рудници, све до зграда за становање и трговина и радионица било власништво сопственика рудника. Зграде су биле власништво сопственика рудника чак и кад их је подизала држава као што је то био случај у Мајданпену и Крупњу. На србијанским рудницима од управе рудника су зависиле не само плате и радно време запослених радника и њихових породица, већ и стан, боловање, лечење, исхрана, па чак и слобода кретања унутар и изван дотичног рудника. По праву концесије је тако белгијска управа у Мајданпену била власник свих зграда у тој вароши изузев неколико јавних зграда: поште, кафана, полицијске станице, основне школе.³²

Како је већина рудника у Србији била удаљена од варошких центара, то је утицало на веома изражену самовољу управе рудника. Јавност је због свега тога имала слаб увид у оно што се догађало у рудницима, јер је приступ представницима штампе био веома отежан и зависио је од одобрења управе рудника. А такве прилике су посебно отежавале стварање слободних радничких синдиката.³³ Иако је рударска индустрија била доста развијена у Југославији уопште број снага организованих радника чак и 1928. године био је незнатан. Већина рударских радника је остала ван домашаја синдикалних организација, иако је ова имала много симпатизера, а све управо због доста великог полицијског терора на рудницима.³⁴

Најгоре стање утврђено анкетом Београдске радничке коморе на њеном подручју било је 1928. године у руднику Мајданпену, чији власник је било белгијско Безимено друштво за експлоатацију бакарних рудника у Мајданпену. И поред одредаба Закона о заштити радника, који је за сва рударска предузећа у земљи био прописао осам часова као максимално радно време, у Мајданпену

³¹ С. Ђуровић, Бор у периоду између два рата, 120.

³² Положај радничке класе у Србији, Извештај Београдске радничке коморе о раду 1926—1931. године, нњ. 1, Београд 1932, 81.

³³ Исто, 82.

³⁴ Архив ЦК СКЈ, ЦСИ — 150, Извештај ЦСК 13. XII. 1928.

се радило по 11 часова. Становало се у влажним и склоницима паду, подупртим дирецима, кућама, кроз чије кровове је падала ниша и снег, јер управа рудника није хтела да их поправља. Лоши стамбени и хигијенски услови утицали су на здравље рудара, па је туберкулоза била веома распрострањена међу одраслима, док су деца била масовно рахитична. Закључци спроведене анкете су били, да подаци до којих је дошла мајданпечка анкета су невероватни »као и горна истина из доба рада робова у златним рудницима између Египта, Етиопије и Арабије«. Непридржавање законских одредби о радном дану, ниска надница, уштеде на неопходном техничком материјалу и тешко здравствено стање радника због рђавих стамбених услова учинили су да су мајданпечки рудари били »од реда кандидати смрти. На ниједном од њих не види се здравље или свежина. И оно што није акутно туберкулозно, све је бледо и испијено, и сваки носи клицу туберкулозе у себи. Исто важи и за њихове жене и децу«. За белгијски капитал овако здравствено стање радника било је предуслов за одржавање »беспримерно експлоататорско-плачкашког система рада«³⁵.

Честе рударске несреће у Југославији, много чешће него у другим државама, према оцени Београдске коморе сведочиле су о томе да је мајданпечки рудник типичан за Југославију, и да је у њој било више таквих рудника. У извештајима Београдске радничке коморе се посебно инсистирало на »страшним« стамбеним приликама по рудницима. Од прегледаних 37 рудника на њеној територији, нађено је да 33% радника станује на руднику у радничким или државним зградама или баракама, а 67% по кућама у оближњим или својим селима до којих морају да пешаче на посао и натраг од пет до десет и више километара. Док су станови за фамилијарне раднике били релативно добри, то су станови за самце били веома лоши. Посебно су биле неудобне постеље, које су често биле само уграђена дрвена лежишта, негде на два и на три спрата, ту и тамо застрта сламом. У Алексиначком руднику, на пример, радници су се смењивали по шихтама, тако да се лежиште никада није проветравало и вечито је било вруће, па и лети, што је било погубно по здравље радника. Ано се томе дода, да су радници самци, а нарочито радници — сељаци и јели на тим постелима, па су се онда на отпатке од хране купиле бубашвабе и остали инсекти, слика је потпуна и говори о становима који су били »прави панао за раднике«³⁶.

IV. Број радника у Борском руднику сукцесивно расте од 1919. године. Према расположивој грађи може се утврдити да је у руднику и топионици Борског рудника радио укупно 721 радник, од којих 409 у руднику и 312 у топионици. Веће повећање радника је примећено крајем двадесетих година, па је 1928. године у руднику и топионици радило укупно 2.835 радника, да би почетком тридесетих година њихов број порастао на прено 3 хиљаде. У време пу-

³⁵ Положај радничке класе у Србији, 86.

³⁶ Исто, 54.

штања флотације 1933/34. године у руднику и топионици је радило близу 5 хиљада радника, а у време пуштања електролизе број радника се попео на близу 7 хиљада.³⁷

Највећи број радника био је из села у околини Бора, али је Компанија врбовала раднике и са ширег подручја Србије, Македоније, Косова, Санџака и Подриња.³⁸ Стручна радна снага и руководећи надар, као што смо већ назвали у највећем броју су били Французи. Већина радника долазила је у Бор свакодневно на посао из околних села, од којих је највеће рударско-сељачко насеље било Злот.³⁹ Услед пауперизације села рудници источне Србије били су формално преплављени радницима са села.⁴⁰ Ова специфичност структуре радне снаге, тј. постојање »радника-сељака«, и њихово свакодневно присуство не само у варошима и варошицама, и на рудницима, него и у селима тимочког рударског басена, појава је која је веома важна за разумевање пролетаризације србијанског села између два светска рата, као и за акције КПЈ на селу. Посебно је ово важно када се дају оцене о карактеру социјалистичке револуције у Југославији, где и данас постоје, посебно у страниј историографији, заблуде о масовности учешћа радничке класе у њој. Такође је важно имати на уму све ово када се дају уопштене

³⁷ С. Ђуровић, Бор у периоду између два светска рата, 122:

О радницима у Бору види и: Историјски архив Бор, фонд: Рудник банра Бор, Група I, Администрација, кутија 11, фасцикла 1; Исто, Група IV, Братинска благајна; Исто, Група XXXVI, Статистина, кутија 1, фасцикла 5 и 6; Исто, кутија 16, фасц. 2 и 6; Исто, Група XXXVIII, Фабрина, кутија 9, Месечни извештаји 1923—1929.; Исто, Група XLI, Централна радионица и др.

³⁸ Историјски архив Зајечар, Фонд Бор, група VI, кутија 2, фасцикла 1920—1925. Овлашћења — дозволе за прикупљање радне снаге.

У циљу скупљања радника Француско друштво борских рудника је имало посебне чиновнике са специјалним овлашћењима да могу да скупљају раднике за рудник и за топионицу. Посебно је била велика акција за скупљање радника 1925. године. Тако је 20. јуна 1925. године дато овлашћење Камилу Лазарију да може у своје име да скупља раднике под следећим условима:

»Понуда рада — за радове у унутрашњости рудника. Почетна цена за рад од осам часова дневно за попуњавање прерова 32 дин., а за товарење руде 36 дин. Повишица према раду и способности.

За радове изван рудника — спољне радове. Почетна цена 22 динара за рад од осам часова дневно.

Бенефиције. Становање по групама и осветљење бесплатно. Становање заједно 5 до 6 радника, издаће им се на њихово тражење један кубни метар дрва за гориво месечно, по цени од 30 дин. кубни метар. У границама могућности снабдевање се брашном на нижој цени од пијачне.

Путни трошкови. Платиће се до Бора, но под условом да се од прве исплате задржи, и ако радник буде радио у Борском руднику један месец, то ће му се сума вратити.»

Документа, дакле, говоре да је Француско друштво борских рудника доста тешко налазило раднике, а исто тако нису се радо дуже задржавали у руднику. Исте 1925. године 4. септембра настојник Француског друштва Борских рудника Мита Аленсић успео је да нађе свега 41 радника, а остао је на путу јули и август и то на релацији Метовница — Зајечар — Ниш — Прешево — Гилане — Приштина — Скопље — Куманово — Крива Паланка. У извештају Аленсић каже да је у Скопљу и Куманову »на пијаци« нашао раднике. Као превоз је користио фијакер, ишао пешке, на коњу.

³⁹ С. Ђуровић, Бор у периоду између два рата, 122.

⁴⁰ С. Босиљчић, н. н, 68.

оцене о карактеру Југославије између два рата. Источна Србија, иначе запостављена у разним синтезама, заправо је веома карактеристична и незаобилазна. Она је управо пример са једне стране индустријског развоја од великог значаја по своје захвату, али развоја чије плодове убире страни капитал. Овај развој је из бокова пољуљао и кренуо устаљене вековима заостале социјалне структуре на формирању индустријског пролетаријата, али су у једном великом контрасту те масе биле бачене под сурови жрвањ класне експлоатације.

Ситуација која је била у тимочком рударско-индустријском басену, користила је КПЈ у време када је у Бору организовани рад КПЈ и синдиката био онемогућен крајем 20-тих година. Тада се агитација и акција међу борским радништвом спроводила по околним селима, у чему је имао велику улогу »народни трибун« тога краја »сељан-радник« Петар Радовановић.⁴¹ Како се од пролетаризованих сељака тимочког рударско-индустријског басена регрутовало радништво, и како је један део радничке класе стално живео на селу, то је КПЈ свој политички рад посебно посветила селу.

Петар Радовановић је особито настојао да приликом изграђивања политичке платформе у Партији уђе и акција међу сеоским lumpenпролетаријатом, тј. пауперизованим сељаштвом.⁴² Ово је веома карактеристично и показује колико је овај тимочки пролетер јасно сагледавао перспективе историјског напретка, посебно перспективе револуције.

Потребно је овом приликом нагласити да и остале делове Србије између два светска рата карактерише поред градског пролетера и »сељан-радник«, како су га за источну Србију изванредно термилошки артикулисали неки истраживачи.⁴³ Ова појава није само карактеристична за рударско-индустријске басене, него и за села око центара прерађивачке индустрије као што су Ђуприја, Параћин, Јагодина, Ниш и др., што се да установити анализом деловних протокола у фабричким архивима⁴⁴. И према неким анализама Индустријске коморе у Београду излази да је на њеној територији већина индустријских радника била из околних села. То показује и анкета коју је Индустријска комора спровела 1924. године на тражење Масарикове академије рада у Прагу у вези утврђивања дана исплате радника. Констатујући да је на територији Индустријске коморе у Београду то углавном субота, у објашњењу стоји да је први разлог томе навика, а други што је »добар део радника из околних села и да они користе суботу због недељног одмора да оду кући ради преобуне и намирница и тамо оставе зарађени новац«.⁴⁵

⁴¹ Исто, 83—104.

⁴² Исто.

⁴³ Мислимо на Босиљчића у наведеној студији.

⁴⁴ Вид. фабричне архиве бивше фабрике Теонаревић у Параћину, чешке фабрике шећера у Ђуприји и др.

⁴⁵ Историјски архив Ниш, Удружење нишких индустријалаца (УНИ), пред. 189—382; год. 1924—1927; инв. бр. 237, Но 94; лист 1; Индустријска комора у Београду Генералном конзулату ЧРС у Београду од 4. септембра 1924. год.

Резултати анкете Радничке коморе у Београду за њено подручје 1929. године гласе:

»Од укупног броја запослених радника на свих 37 рударских предузећа: 72,71% су сељаци махом мештани и неки број варошких радника из Србије; 26,23% су радници из других покрајина наше државе већином квалификовани рудари и занатлије, а 1,06% су страни држављани. Ово су обично водећи органи са нарочитим стручним квалификацијама које имају и домаћи квалификовани радници. Оваквих има нарочито у Бору. То су Французи и француски држављани. И зачудо да су странци не само боље плаћени већ и све остале услове имају повољније од домаћих држављана.«⁴⁶

Још једно треба овом приликом казати, и на то скренути пажњу, а то је доминација стране квалификоване радне снаге у југословенској индустрији у периоду између два рата. То је била општа карактеристика не само за Борске руднике, него и за србијанску и југословенску индустрију уопште. Држава покушава у целом међуратном периоду под притиском јавности и национално оријентисаних привредних кругова и капитала да води акцију за ослобађање југословенске индустрије од стране радне снаге. У овом правцу оријентисани »Индустријски преглед« у бр. из јуна 1934. године пише: »Понајвише домаћу индустрију, ми смањујемо незапосленост, помажемо народ и државу и постепено формирамо своју индустријску самосталност због тога што странци који »са својим капиталом учествују у нашем животу« нису хтели да науче наш језик, него наши чиновници, па чак и радници су морали да уче немачки, енглески, мађарски да би са »директорима« могли да опште.«⁴⁷

У старој Југославији су били донети чак и неки важни закони, који су се заснивали на потребама државне безбедности, а односили су се на замењивање стране квалификоване радне снаге домаћом, али је целокупни процес ишао веома споро. Битна за националну индустрију значила је и битку за националну радничку класу, пре свега. А ту битку воде и радничке коморе и радничка класа у целини. Веома је илустративан податак да је 1922. године у Србији положен први испит за квалификованог куvara шећера од стране два Србина, и то из државне фабрике шећера на Чунарици у Београду. Овај случај је био од историјског значаја, јер је значај почетак стварања србијанске квалификоване радничке класе, тј. високообразованог индустријског пролетаријата. Он је то значајно и за целу Југославију у тој и још неким гранама индустрије (индустрија шећера, пива и тд.).⁴⁸

Кувари пива по фабрикама пива у Србији су такође били странци,⁴⁹ као у другим фабрикама машинисти⁵⁰, или је то пак био случај са рударима.⁵¹

Цела варошица Ђуприја је због чешке фабрике шећера била уређена и организована као чешке фабрике и индустријска

код нога се и од нога се живи! Само цинизам, осиноост страначка, а и наша немарност учинили су, да се и данас још неће да говори нашим језиком!

Једна брза и озбиљна акција у овом погледу уродила би плодом. И без милости и обзира, износићемо све те случајеве страначке импертиненције и жигосати ту 'културну' господу из иностранства, која са толико ниподаштавања гледају на све што је наше!».

Дозаило је и до несрећних случајева зато што радници нису могли да се споразумеју са стручњацима странцима. Танав се случај десио 1923. године у Фабрици машина и гвоздених конструкција у Београду, јер је надзорни орган и руководилац ливнице био Немац, који није могао »непосредно да општи са радницима јер сем немачког не зна ни један други језик«. — АЈ, МТИ, ЈЗО; Р. п. т. 2, Ј 6, Инспенција рада за област Подунавска бр. 888 од 12. IX. 1923. год.

»Архив Југославије, МТИ, ИЗО, Индустријске гране, ф. 3, Јединица 7, V № 77, од 2. јануара 1923, Реферат хемичара Св. Стојића Министарству трговине и индустрије.

Кувари шећера су скоро најважнији технички персонал у свакој фабрици шећера. У југословенској индустрији шећера то су били до тада искључиво Немци и Чеси, који су у овој бранши имали монопол у Средњој Европи и Русији, а могли су се наћи по целом свету, исто тако као и кувари пива. Они су кување шећера сматрали својом тајном и нерадо су друге учили тој вештини.

»Године 1923., на пример, Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта а. д. у Београду на списку чиновника, деловођа и мајстора у предузећу има укупно 21 запосленог, од тога: 1 Руса, 2 Немца, 2 Аустријанца, 2 Чехослована; остало су били »поданици Краљевине СХС«. Странци су били квалификовани и завршили су немачке и чешке пиварске школе, и ни један од њих није знао српски језик. — Архив Југославије, МТИ, ИЗО, Индустријске гране, ф. 5, Ј 11, Одговор на Савићеву анкету Прве српске краљевске пиваре Ђорђа Вајферта 1923; Списак чиновника и мајстора Прве српске парне пиваре Ђ. Вајферт а. д.

»На списку чиновничког особља и инжењера »Српског а. д. за израду машина и вагона« у Крушевцу 1927. године било је 323 лица, од тога 135 са подручја Хрватске, Славоније и Словеније углавном (односно наоу на списку стоји са подручја које је до 1918. године било у саставу Аустро-Угарске), 13 Мађара, 3 Чехослована, 13 руских избеглица, 4 Аустријанца, 2 лица са подручја пре Румунске, а после 1918. Краљевине СХС, 1 Италијан (избеглица из Идрује), 1 Немац. На посебном списку постоји означено 35 странаца који раде у фабрици углавном од 1925. год. — АЈ, МТИ, ИЗО, VIII група, ф. 16, Ј 41, Списак чиновничког особља и инжењера »Српског а. д. за израду машина и вагона« у Крушевцу 1927. год.

»О проблему страних радника има велики материјал и у Музеју угљарства СР Србије (нерегистрована грађа) у Сењском руднику.

»Имали смо прилике и да се уверимо, како и по појединим Министарствима више чиновништво говори туђинским језиком са овом господом »директорима«, место да достојанствено одбију сваки разговор ван државног језика.!

⁴⁶ Полонај радничке класе у Србији, 155.

⁴⁷ Текст Редакције, Индустријски преглед, јуни 1934, 21.

У тексту, коментару, пише и ово:

»Једна од највећих спољних ругоба у нашој индустријској радности јесте, што странци који са својим капиталом учествују у нашем животу, немају поштовање према нашем језику! (Подвукла Редакција — С. Ђ.). И што је још горе: чак и они, који нису власници капитала, ВЕЋ САМО НАМЕШТЕНИЦИ, ни они НИСУ ХТЕЛИ и НЕЋЕ да науче наш језик, иако су годинама овде, у овој го-стољубивој земљи, у којој се богате и оданле ће једнога дана: отићи и однети наш новац у иностранство!

А имали смо прилике и да се уверимо, како и по појединим Министарствима више чиновништво говори туђинским језиком са овом господом »директорима«, место да достојанствено одбију сваки разговор ван државног језика.!

СМАТРАМО ДА НИГДЕ, НИ У ЈЕДНОЈ ЗЕМЉИ ОВО НЕ БИ МОГЛО БИТИ! И ВЕРУЈЕМО, ДА СМО ЗА ОВО САМИ КРИВИ!

Апелујемо и на надлежне и на пословни свет да заузму став према овим странцима, који тако демонстративно игноришу и наш језик и све нас! За десет и петнајест година могао се научити језик оне државе и онога народа,

насеља. Као и у Бору и овде су странци имали своју школу, цркву и тд.⁵²

У »Трговинском гласнику« августа 1923. године пише да у Србији има један број странаца инжењера, механичара, машиниста, ткача, млинара и др., и да је »позната жалосна чињеница да у Борском руднику има 70 чиновника, механичара и пословођа Француза, 30 Италијана и само један Србин (чиновник). Ово се чиновништво мора што пре заменити домаћим.«^{52а}

Посебно је био велики број квалификованих и неквалификованих радника странаца, као и намештеника у крајевима Југославије, који су до 1918. били у саставу Аустро-Угарске. Исти случај је био 1923. године и са предузећима која су још била под сенквестром. Начелник Министарства трговине и индустрије Миливоје Савић је упозорио 1923. године Министарство правде да међу тим странцима има »свакојакних и таквих елемената који уопште не воле нашу државу који су њени непријатељи и као такви на сваком корану ометају њен правилан развитак и напредак«. По Савићу је најважније било то што је Министарство трговине и индустрије имало сазнање »да се у извесним индустријским предузећима увлаче било као намештеници, било као радници официри и ислужени војници бивше Аустро-Угарске монархије и то у провидном циљу, а све на штету наше земље као и наших људи, којима су врата за тражење службе при истим предузећима просто затворена«.⁵³

Изузетно се 1919—1922. године осећао прилив стране радне снаге, као и канцеларијског и помоћног особља у овим крајевима. У Министарству трговине и индустрије се сматрало да број квалификоване и неквалификоване стране радне снаге, треба свести на минимум. Као канцеларијско и помоћно особље странци су тих година просто »поплавили« бирое фабрика у овим областима, тј. нашим крајевима бивше Аустро-Угарске«. Не треба нам индустрија која је условљена повећањем анационалног духа у већини градова преко Саве и Дунава, где је тај дух јак још«, каже се у једном документу Министарства трговине и индустрије од 16. октобра 1925. године.⁵⁴

Сматрало се да је и за Србију веома важно да се школује што више »наших људи за машинске браваре, машинисте, као и за млинаре«.⁵⁵

⁵² С. Ђуровић, Утицај Чехословачке на развој прерађивачке индустрије у Србији (чланак у штампи у часопису Историјског института у Београду).

^{52а} Особље у индустрији народне одбране, Трговински гласник, 9. VIII. 1923, бр. 177, год. XXXIII.

О странцима у индустрији Србије вид. и др П. Милосављевић, Положај радничке класе Србије 1918—1929, Београд 1972, 24.

⁵³ АЈ, МТИ, ИЗО, ф. 36, Ј 96, V № 4796, 26. III. 1923, Министарству правде (одељење за сенквестар) Миливоје Савић.

⁵⁴ АЈ, МТИ, ИЗО, Р. п, ф. 2, Ј 6, V № 16414, 16. X. 1925, Документ Министарства трговине и индустрије од 16. X. 1925. год.

⁵⁵ Трговински гласник, бр. 105, год. XXXI, 10. мај 1921. год.

Велики број наших радника и чиновника у дрвној индустрији Босне и Херцеговине, Славоније, Словеније и Војводине су странци: Аустријанци, Немци, Руси.⁵⁶

Кад је реч о Русима радило се углавном о избеглицама после октобарске револуције, које су нашле уточиште у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца под посебним покровитељством династије. Ове избеглице су основале и разне савезе. Тако је Савез руских инжењера у Краљевини СХС имао почетком 20-тих година 238 инжењера, од тога 44 машинских, 17 рударских, 3 електротехничка. Остало су били стручњаци за путеве, грађевинарство и војна питања.⁵⁷ О запослењу руских избеглица-официра разне струке бринула је Централна управа Савеза руских официра у Држави СХС. Она је у тражењу запослења наилазила, међутим, на потпору државних органа. Тако Индустријска комора у Београду препоручује 1920. године Удружењу нишких индустријалаца да »при попуњавању управљених места има у виду и ово писмо и да запослите колико можете, руске официре, да би им дали прилику да се радом издржавају«.⁵⁸

У исто време, две године касније, Министарство трговине и индустрије упућује свим индустријским предузећима окружницу од 8. августа 1923. године у којој се наређује да се сви чиновници и намештеници-странци, који нису од прене потребе, замене домаћим.⁵⁹

У септембру 1925. године одржана је у Министарству социјалне политике конференција заинтересованих, као и представника Министарства спољних послова, Министарства шума и руда, Министарства трговине и индустрије, Министарства унутрашњих дела, Централне индустријских корпорација, Централног секретаријата радничких комора, Трговачке коморе и Занатлијске коморе у циљу ревизије постојећег »Правилника о упошљавању страних радника у нашој држави« (одштампан у додатку »Службених новина« бр. 166 од 23. јула 1924. год.).⁶⁰

Међутим, овај проблем није био ни мало једноставан. Због решавања проблема оно дозвола за рад страних радника и стручњака 1924. године многа предузећа су према тврђењу Централне индустријских корпорација дошла у озбиљну кризу, јер им је претила обустава рада и отпуштање целонупног радништва. Молбе су решаване, наиме, са толико закашњења да је у већини случајева већ за време лежања молбе код Министарства истекло пола времена одобреног рока за боравак у земљи. Отпуштање квалификованих страних радника и стручњака проузроковало је обуставу рада це-

⁵⁶ АЈ, МТИ, ИЗО, Индустријске гране — II (6) (Стругаре и пилање), ф. 9, Ј 31.

⁵⁷ Русини инжењери у Краљевини СХС, Алманах Краљевине СХС (1921—1923), I — 10, 239.

⁵⁸ Историјски архив, Ниш, УНИ, К I. пред. 1—188, инв. бр. 63, № 197, год. 1920, лист 1.

⁵⁹ АЈ, МТИ, ИЗО, Р. п, ф. 2, Ј 6, V № 612, 11. I. 1924.

⁶⁰ АЈ, МТИ, ИЗО, Р. п., ф. 2, Ј 6, V № 14745, 12. IX. 1925. и Р. п., II/у, ф. 13, Ј 8.

лих фабрика, као и у појединим индустријским гранама, што је опет изазвало и отпуштање домаће радне снаге, и повећање незапослености домаћих радника.⁶¹

Посебан проблем су били захтеви страног капитала који је као противуслугу за своје учешће у индустријализацији Југославије тражио гаранције у виду запошљавања своје стручне радне снаге, тј. стране, као и руковођење производњом од стране својих стручњака у које је имао поверења.⁶² Југославија која није имала довољно сопственог капитала, била је присиљена да за индустријализацију земље тражи помоћ од страног капитала, а тиме и да пристане на његове услове. Шта је то значило, и какве је то имало последице, сложене и дубоке, најбоље показује случај развоја Борског рударско-индустријског комбината. Но исти случај је са многим другим, нарочито новим индустријама у Југославији.⁶³

Године 1927. Министарство трговине и индустрије ће подузети анције код општина да се у буџету унесу потпоре за школовање фабричких радника у фабрикама у иностранству. Сви ови проблеми, међутим, истраживачки тек стоје пред нашом историјском нау-

⁶¹ АЈ, МТИ, ИЗО, Р. п, ф. 2, Ј 6, ЦИК, прилог I, з/у, бр. 3213, 20. јул 1925, Извештај ЦИК министру социјалне политике Милану Симоновићу.

⁶² АЈ, МТИ, ИЗО, Р. п, ф. 2, Ј 6, бр. 2268/IV од 4. марта 1925, Саопштење министра социјалне политике министру трговине и индустрије.

⁶³ Фабрика рубља и одеће а. д. Београд је 14. августа 1925. поднела захтев за довођење девет страних радника, чему се противила Радничка комора. Образлажући свој захтев фабрика је навела да је због мањина капитала била затворена неколико година после завршетка рата. Но ова појава је општа, тј. мањина капитала је «ран рана» свих југословенских индустријских предузећа. У томе није могла да помогне ни држава, па је фабрика тражила помоћ страног капитала за подизање индустрије која до тада није постојала у Југославији, тј. конфенције.

«Радничка комора се буни против довођења девет специјалних радника, не водећи рачуна, да ће тих девет радника дати посла другим радницима домаћим, и то за њих 300 (триста) на броју», — каже се у образложењу, и наставља: «Не мисли се ни о томе ано се убије домаћа индустрија, која је тек у првим почецима, да ће ти исти домаћи радници морати остављати земљу и тражити рада у иностранству, јер ће се и надаље увозити конфенционарна роба, која је један од битних услова опстанка појединаца, а нарочито радника.

Данас је и лаику познато да капитал уз погодности, које нам пружа трани протуслуге, без обзира коме се пружа он, било то приватнима или држави. Када он ставља услове држави није чудо да он трани да тај посао, за који ни стручне организације нису у стању да даду са гаранцијом спремне раднике, руководе стручни радници, који имају за собом дугу прансу, у које тај капитал има поверења.

Не само да живимо у уображењу, које би нас могло довести до пропасти, да ми имамо за индустрију — женску конфенцију и израду гумених производа, које до данас нису ни постојале, стручних радника, који би могли руководити послом. Ми доводимо танве раднике који ће нас учити и који ће нас научити.

Код великих рејнијских трошкова и висоне намотне стопе које на жалост и данас индустрија плаћа, ми не смемо да правимо експерименте са домаћим радницима, него морамо да принемо на посао и ми и домаћи радници под руководством опробаних сила, страних радника». — АЈ, МТИ, ИЗО, Индустријске гране IX, ф. 26, Ј 64, Фабрика рубља и одеће а. д. Београд Инспенцији рада 14. августа 1925. године.

ном. Ми смо само покушали да их проблемски отворимо овом приликом.

V. Износећи претходне анализе имали смо циљ да укажемо са колико озбиљности треба узети у обзир изнете чињенице када се синтетизују и сагледавају јачина и развој радничког покрета, посебно услови у којима је деловао и развијао се. Владајућа, доста агресивна, а у свести и науци заостала из прошлих времена «аграристичка идеологија» о развоју Југославије између два светска рата не дозвољава да се сагледају стварне историјске позиције југословенског друштва 1918—1941. године, према томе ни стварне, реалне историјске основе развоја радничког покрета и сазревања услова за револуционарну ситуацију у земљи. Исто тако је несагледив и стварни историјски развој народа и народности Југославије у двадесетом веку, у поменутом периоду. Неким запутим путевима деловања на свест научника «аграристичка идеологија» иде дотле да се у већини синтеза појављује артикулација да је и Југославија пример да се социјалистичка револуција појавила у заосталој аграрној земљи, што је у супротности са Марксом. Мислимо да је време да се прекине са шемама и шаблонима у историографији. Историјска ситуација Краљевине Југославије између два светска рата и њене радничке класе је специфична, и део је аутохтоности југословенског пута у социјализам. Између два светска рата Југославија није била високо развијена индустријска земља, није била ни средње развијена, али није била ни «типична аграрна земља». Осим тога, као што смо навели, у неким деловима је преовладала индустријска производња, а у другима пак пољопривреда, па се према томе ништа не може шематизовати као општа појава. Ударна моћ радничког покрета и његова дубина на одређеним тачкама југословенског историјског простора у периоду 1918—1941. године, према томе, има своје реалне историјске основе у заоштрениости класних односа и експлоатације радничке класе у условима капиталистичке производње и капиталистичког тржишта радне снаге. Како стварна историјска ситуација тимочног рударско-индустријског региона у периоду између два рата у потпуности руши све конструкције и шеме тзв. «аграристичке идеологије» у схватању развоја Југославије 1918—1941. год., она је за научно истраживање веома значајна.

**ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ У СИНДИКАЛНОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ
1918—1929. ГОДИНЕ**

Име Петра Радовановића нераздвојно је везано за историју радничког покрета источне Србије. Али не само тог дела земље. Слободно се може рећи да је он спадао у ред најистакнутијих активиста радничког покрета целе Србије.

Своју синдикалну активност започео је у организацији рударских радника у Сењском руднику (чији је члан постао 1905. године) и читавог живота остао веран рударским радницима. Као »рудар са Тимока«, како је сам себе називао, искрено и предано се борио за побољшање економског и политичког положаја рударских и других радника. Управо та његова упорна и пожртвована борба за интересе радничке класе и донела му је признање пролетаријата целе североисточне Србије. Изабран је за члана Радничке коморе у тимочком округу. То му је омогућило да се још шире и активније ангажује у радничкој борби и боље упозна са путевима и методима класне борбе.

Петар Радовановић је с малим прекидима, скоро шест и по година провео на фронту. Учествовао је у првом и другом балканском и првом светском рату. Као сведок вишегодишњег клада по бојиштима широм Балканског полуострва, искрено је осуђивао рат као средство за решавање међудржавних спорова. У свом Дневнику из 1912—1916. записао је: »Невини људи су се морали клати за рачун капиталистичких и династичких интереса«.¹ После надчовечанских напора приликом повлачења преко Црне Горе и Албаније и опоравка на Крфу, Петар Радовановић се са остацима српске

¹ Петар Радовановић, Петар Милосављевић, Прилог Дневник Петра Радовановића из периода балканских ратова, Зајечар-Бор, 1968, 59; ИА ЦК СХЈ, МГ-2244, Петар Радовановић, рудар из Злата, Нотес за писање разних података и историје ратних мојих догађаја из 1912, 1913, 1914, 1915. и 1916. године, а у рату са Турцима, Бугарима, Арнаутима и Аустријанцима и поново напад Бугара на Србе.

војске средином 1916. нашао на Солунском фронту. Овде се брзо обрео у јуришном воду у коме се најбрже и најлакше гинуло. Све је то лоше утицало на његову борбену али правичну и хуману природу те 23. јуна 1917. пише Милану Поповићу, предратном социјалисти и учитељу у свом селу Злоту, да се осећа »доста заморен ратним тешкоћама«.²

Налазећи се такоређи непрекидно на положају, Петар није имао довољно могућности да се обавести о светским збивањима. Из истих разлога није могао да развије неку значајнију политичку активност у својој околини. Међутим, никако није губио интерес за социјалистичке идеје и за своје класне и партијске другове. Сачувани су његови дописи поменутом учитељу Милану Поповићу у Солун, Драгиши Лапчевићу у окупирани Београд и Драгославу Максимовићу у Париз.

Током 1917. године обновљена српска Радничка комора у Паризу више пута је тражила од Министарства народне привреде да Петар Радовановић буде ослобођен војне дужности и као њен члан дође у Париз. Међутим, министар војни није дозволио демобилизацију, те је Петар остао на Солунском фронту до његовог пробоја.³ Спречен да директно учествује у раду Радничке коморе, он јој је ипак помагао. Сакуљао је адресе породица војника-радника и рудара из североисточне Србије и слао их Комори у Париз, да би им ова упућивала новчану помоћ у окупирану Србију.⁴

Петар Радовановић је показивао интересовање за све врсте делатности српских социјалиста у Солуну и у Француској. У првој половини 1918. сазнао је да у Паризу излази лист »Будућност«, јер су га неки социјалисти на фронту добијали па је и сам затражио да му се лист шаље.⁵ Међутим, није га могао добити јер је он у то време био већ забрањен за Солунски фронт. Необавештен довољно о свему није био у стању да се увек правилно оријентише, да сагледа прави карактер првог светског рата и излаз из њега. Зато је разумљиво што је у јуну 1917. писао да ће крајем првог светског рата »правда тријумфовати«, »а ми смо срећни што се налазимо усред слободних светских демократија, које су најбоља гаранција за слободу и развитак будућег друштва. Сваки ће сан о превласти и хегемонији над светом у души бити уништен«.⁶

Победа октобарске социјалистичке револуције у Русији довела је до радикалне промене у схватањима Петра Радовановића. Више није полагао никакву наду у западну демократију, већ је излаз видео на другој страни. У писму Драгославу Максимовићу у Париз он каже: »Што се политичког питања тиче, морамо умукнути и ћутати. Али, опет могу рећи само то да се човек чуди у ком се вену

² Преписка српских социјалиста у тону првог светског рата (приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић), Београд 1979, 166. (у даљем тексту: Преписка српских социјалиста).

³ Исто, 230.

⁴ ИА ЦК СХЈ, МГ-2244.

⁵ Српски социјалистички покрет за време првог светског рата (Материјале прикупио Михаило Тодоровић), Београд 1958, 92.

⁶ Исто.

сада налази. И како ће се у овом вртлогу одредити?! Уосталом, само (...) олуја са севера може очистити ово данашње ђубре. Тек ће тада ведро чела људски геније корачати слободно на цивилизацији и ослободити се данашњих варвара.»⁷

По повратку у Србију 1918. године Петар Радовановић се повезао са старим члановима Партије и синдикала и понесен догађајима из Совјетске Русије прионуо је на свакодневни рад у покрету. Његова активност била је у првом реду везана за Савез рударских радника. Вршио је дужност и председника и секретара и благајнина Савеза рударских радника и био члан Радничке коморе за област источне Србије.⁸

У рудницима Србије није било довољно ни пре ни после рата искусних партијских и синдикалних руководиоца. Организације рударских радника у Србији биле су младе и малобројне, што је са своје стране утицало да се није формирао довољан број руководећег кадра. Поред тога услови за вођење класне борбе били су тешки. Према рударским рудницима примењивани су посебни законски прописи (службени ред на рудницима) према коме су радницима ускраћивана права организације и борбе уопште.

Рударска производња у Србији после рата се споро обнављала јер су услови за рад рудника били у много чему тежи, него за осталу привреду, како због великог разарања рудника, тако и због оштећења саобраћаја и саме природе рударске производње која не трпи дуге прекиде.⁹ Демобилизација рударских радника извршена је од јануара до септембра 1919. Међутим, рударски радници нису добијали пуну слободу кретања и запослења, већ су упућивани у руднике у којима су радили и пре рата. Ово је пружало многобројне могућности злоупотребе од стране приватних власника рудника и полицијских органа. У случајевима тарифних покрета или штрајка демобилисани рудари са ових рудника оптуживани су војним властима, а ове су их у извесним случајевима позивале на војну везбу. На тај начин је рударским рудницима запосленим у приватним рудницима онемогућавана класна борба, њихове наднице су биле ниже од надница рударских радника у државним предузећима, и самим тим степен експлоатације ових радника био је већи.¹⁰

Петар Радовановић је демобилисан међу првим рударима. Године 1919. имао је 37 година живота. Као искусан функционер одмах је приступио раду на обнављању партијских и синдикалних организација. Једно краткотрајно време деловао је у Злоту, а затим је прешао у Зајечар где је формирао управу Савеза рударских радника.¹¹

⁷ Исто.

⁸ «Радничке новине», бр. 222, 19. септембар 1919; ИА ЦК СКЈ, МГ-1818, Сећање Јове Радовановића.

⁹ Мирослав Николић, Класна борба рудара Србије и Војводине 1919—1929, Зборник радова, Штрајнови рудара Србије, Београд 1967, 196. (у даљем тексту: М. Николић, н. н.).

¹⁰ Извештај Радничке коморе 1914—1920, Београд 1920, 30—33; «Радничке новине», бр. 81, 6. IV 1920, «Ослобођавање» рударских радника.

¹¹ П. Милосављевић, Петар Радовановић, 33; ИА ЦК СКЈ, МГ-1818.

Управа Савеза рударских радника са седиштем у Зајечару, налазила је на разноврсне тешкоће у настојању да обнови или формира нове рударске организације. Иако је Зајечар био одобрен за седиште рударске централе, као место одакле се лакше могу одржавати везе са рудницима и пружати непосредна помоћ рударима приликом обнављања организација и вођења акција, ипак су те везе лоше функционисале, у првом реду због разорености саобраћаја. Управа Савеза рударских радника постепено се осипала и због притиска који је на њу вршила полиција, тако да су почетком септембра 1919. у њој остала само 2 члана, председник Петар Радовановић и благајник Марко Лазић, док су остали напустили и Савез и Зајечар. Да би се створили неопходни услови за нормално функционисање Савеза, морала је да буде попуњена управа Савеза новим члановима. То је и учињено 8. септембра 1919, тако што су у привремену управу ушли најактивнији чланови Месног синдикалног већа из Зајечара, који по занимању нису били рудари.¹²

Као члан управе Савеза рударских радника Петар Радовановић је обилазио руднике, пружао помоћ у стварању организација, подстицао раднике на тарифне покрете, вођење штрајкова и утицао на буђење класне свести уопште. Захваљујући таквом раду постепено су обнављане старе и створане нове синдикалне организације рударских радника.

Почетком маја 1919. основан је подбор рударских радника у Сисевцу — Врчић. Организација се још није била довољно учврстила, а већ је у јуну поднела захтев управи рудника да се повећају рударске наднице, да се регулише радно време и побољшају остали услови рада. Управа рудника је одбила сваки разговор са представницима радничке организације и оптужила их је полицији као «бунтовнике». Одмах затим отпустила их је с посла и уз помоћ полиције протерала из рудника, надајући се да ће тим мерама утицати да радници напусте организацију.¹³ Међутим, у томе није успела. На захтев самих радника у Сисевцу је 12. септембра 1919. одржана конференција на којој је председник управе Савеза рударских радника — Петар Радовановић, поднео реферат о положају рударских радника и потреби синдикалне организације.¹⁴ Том приликом је изабрана и управа подбора.

Прву обуставу рада после рата извели су рудари Равне Рене и Сењског рудника 1. маја 1919. године. Прослава је била врло импозантна. Управа подбора је у Равној Реци образовала поворку, која се кретала на Сењском руднику кличући Првом мају дану међународне солидарности, Трећој интернационали и Комунистичној партији. У поворци је било око 1.000 манифестаната. У Сењском руднику су их чекали окупљени рударски радници и ту је одржан

¹² Нова привремена управа Савеза рударских радника овано се конституисала: председник Петар Радовановић, секретар Франьо Копарец, благајник Марко Лазић и чланови: Михаило Јовановић, Сима Јанчић и Ђорђе Цветковић. («Радничке новине», 19. IX 1919).

¹³ М. Николић, н. н., 190.

¹⁴ «Радничке новине», 19. IX 1919.

заједнички збор на коме је говорио рударски радник Петар Радовановић о значају празника Првог маја и будућности радничке класе.¹⁵

Домаћи власници рудника као и стране компаније пратиле су активност рударских радника и узалудно покушавале да онемогуће сваку организовану борбу као и формирање синдикалних организација по рудницима. При томе су уживали пуну подршку државних органа власти. Брутална насиља на рударским радницима била су продужетак праксе из предратног периода засноване на Уредби о службеном реду на рудницима. Циљ им је и сада био да спрече организовану борбу рудара. Најдаље се у овом погледу отишло у Борском руднику. Овде су представници француске компаније, у чијим се рукама налазио рудник, још у јануару 1919. године отпустили са посла све раднике за које су знали да су до рата били социјалисти или синдикално организовани. Радничким функционерима је једноставно физички онемогућавано да ступе у контакт са рударским радницима. Многи рудници су чувани као »тврђаве«.¹⁶

Међутим, ни отпуштања са посла, ни претње полицијом, нису били у стању да одврате раднике од организоване борбе, они су је само одлагали. На препоруку Централне управе Савеза рударских радника и Месног синдикалног већа у Зајечару, у Бору је најпре била створена илегална синдикална организација, мада је деловање Централног радничког синдикалног већа било дозвољено и сасвим легално. У писму Марна Лазића и Петра Радовановића упућеног Драгиши Лапчевићу јуна 1919. године поводом формирања синдикалног пододбора у Бору, наводи се следеће: »То је било овако, ја и друг Петар Радовановић споразумно направимо план да друг Пера уђе у Бор тајно и опипа пулс и припреми терен за препад. То је и учињено помоћу другова из Злота. Друг Пера неопажан уђе по мрану у Бор и отпочне рад 19. маја у 11 сати ноћу. Затече га полиција код једног друга баш када су другови почели да дају за упис и улоге, и том приликом отерају друга Перу комесару, али друг Петар превари комесара (...) велећи му да овде у Бору постоје два пододбора: металски и рударски већ 18 дана и да је он дошао да изврши с њима обрачун«.¹⁷

Тек када је организација била окупила већину радника, видели смо на који начин, сазван је за 26. мај 1919. јавни раднички збор. На збору су били готово сви радници Бора. Референти су били Петар Радовановић и Марко Лазић, а говорили су о тешком положају радничке класе, посебно рударских радника наглашавајући оданост радничкој солидарности и Комунистичкој партији. На крају збора извршено је јавно и формално оснивање пододбора рударских радника Борског рудника и избор управе пододбора.¹⁸

¹⁵ М. Николић, н. н, 189.

¹⁶ Архив Србије, Збирна Драгише Лапчевића — Писмо Марна Лазића и Петра Радовановића — Драгиши Лапчевићу, дон. бр. 1231.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Николић Мирослав, н. н, 192; П. Милосављевић, Петар Радовановић..., 35; Милица Миленковић, Синдикални покрет у Србији 1918—1920, Београд 1971,

Када није успела да спречи стварање јане синдикалне организације, дирекција Борског рудника је покушала накнадно да је ослаби и растури. Ускоро по формирању пододбора поднети су захтеви дирекцији да повећа радничке наднице и скрати радно време са 10 на 8 часова. Дирекција се није силом супротставила захтевима радника, већ је прибегла лукавству. Понудила им је осмочасовно радно време и додатан на скупљу, али под условом да напусте синдикалну организацију. Покушај је пропао, јер су радници остали уз своју организацију. Ни претња да ће организовани радници бити упућени у војне команде, није постигла жељени ефекат, те је дирекција рудника била принуђена да прихвати тарифне захтеве рудара и почетком јула 1919. повећа наднице, а радно време скрати на 8 часова. То је учврстило синдикалну организацију и подигло јој углед у очима радника¹⁹

Како је већина рудара становала у својим селима, рад на њиховом класном просвећивању и организовању био је и тиме отежан. Власници рудника су чинили све како би деморалисали раднике и сломили њихову организацију. Због свега тога рад на обнављању организација у многим рудницима морао се вршити више пута. У руднику Боговина на пример одржана је 22. јула 1919. општа конференција свих рударских радника, на којој је формиран пододбор Савеза. Како се рад овог пододбора слабо осећао то је управа Савеза рударских радника почетком октобра 1919. године упутила у рудник Боговину Петра Радовановића. После свестраног испитивања прилика, Радовановић је 7. октобра одржао са радницима 3 конференције, указао им на њихов бедан положај као последицу недостатка организације и помогао у оживљавању рада пододбора. Власник рудника се није помирио са постојањем рударске организације, па је употребљивао сва расположива средства како би је растурио. На његову интервенцију неки рудари су ухапшени, а други упућени у војне команде, али синдикална организација није потпуно сломљена.²⁰

У Брзој Паланци је 14. септембра 1919. одржана конференција и основан нови пододбор Савеза рударских радника.²¹

У јесен 1919. године формиран су пододбори рударских радника у рудницима »Српски Балкан« код Зајечара и »Вина« код Њњажевца. У руднику »Баре«, који је отворен 1919. радници су покушали више пута да формирају организацију, али их је власник рудника увек осујећивао у томе. Он је успевао да преко својих агената сазна за најагилније раднике који су радили на стварању пододбора и да их отпусти са посла.²² У септембру 1919. формиран

124; »Радничке новине«, 11. и 18 VI 1919, Покрет и организовање рудара у Бору.

¹⁹ »Радничке новине«, бр. 143, 18. VI 1919.

²⁰ М. Николић, н. н, 200—201; М. Миленковић, н. д, 125.

²¹ »Радничке новине«, 26. IX 1919; Топлица Станковић, наводи у својим сећањима да је овај пододбор имао 150—200 чланова. (Архив Института за раднички покрет Србије, МГ-ОК Зајечар).

²² М. Николић, н. н, 201.

је пододбор рударских радника и у аленсиначним рудницима. И овде су послодавци покушавали да разбију радничку синдикалну организацију, отпуштањем њених најактивнијих чланова, али у томе нису успели.²²

Постојећи пододбори рударских радника у Равној Реци и Сењском руднику активно су радили у другој половини 1919. Почетком септембра 1919. Петар Радовановић је одржао збор у Равној Реци на коме су били присутни и рудари Сењског рудника. Његово излагање је имало за циљ да укانه на значај организације за класну борбу, као и на значај ширења мреже рударских организација. На крају збора је изабрана нова управа пододбора и одређени стални повереници за сва рударска насеља.²⁴

Управа Савеза рударских радника Србије успела је до краја 1919. да разграна и омасови своје синдикалне организације. Појачана организациона активност крајем године управо је претходила савезном конгресу. Конгрес Савеза рударских радника Србије одржан је 1. фебруара 1920. године у Зајечару. На њему је било присутно само 11 делегата, који су представљали 7 пододбора и 1148 синдикално организованих радника. Уочи конгреса збили су се неочекивани догађаји. Тога дана полиција је ухапсила целу управу Савеза, али не као централну управу Савеза рударских радника, већ као чланове Месног синдикалног већа, које је руководило штрајком железничара на прузи Параћин—Зајечар и Њажевац—Прахово. Мада је референтима било немогуће да поднесу извештаје, делегати су ипак одлучили да се, због важности задатана који су стајали пред Савезом — конгрес ипак одржи. Пре почетка рада делегати су изразили протест против поступка полиције, а затим су приступили расправљању о агитацији и организацији. Дискусија је указивала на тешкоће у раду са рударима о којима је већ напред било речи. Да би се те тешкоће колико-толико отклониле, одлучено је да се одреде стални агитатори који ће обилазити руднике и помагати синдикалним одборима у раду. Конгрес је одлучио да се убудуће управа Савеза бира искључиво из редова рударских радника и да се седиште Савеза премести у Београд. Премештање седишта централе у Београд није било само последица побољшања саобраћаја и жеље да се тешње сарађује са ЦРСВ, већ израз тежње да се вођство рударских радника обезбеди од сталних прогона и хапшења, чему је било изложено у Зајечару.²⁵

Имајући у виду потребу финансијског јачања Савеза нарочито његовог борбеног фонда »ради предстојећих великих борби«, конгрес је одлучио да се од 1. марта повећају члански улози рудара.²⁶ На крају је изабрана нова управа Савеза рударских радника у коју су и поред наведене одлуке Конгреса, ипак ушли чланови који нису по професији били рудари.²⁷

²² »Радничке новине«, 28. IX 1920.

²⁴ »Радничке новине«, 16. IX 1920.

²⁵ »Радничке новине«, 7. III 1920, Са конгреса рудара у Србији.

²⁶ Исто.

²⁷ У нову управу Савеза рударских радника изабрани су: Светозар Јовановић, Аца Вучићевић, Јанко Петановић, Живко Ђуришић, Витомир Милетић, Јо-

Интересантно је да Петар Радовановић није био изабран у управу Савеза рударских радника Србије. То се може објаснити тиме што је ускоро предстојао Конгрес рудара Југославије (који је одржан 23. маја 1920. године у Славонском Броду), којом приликом је Петар Радовановић изабран у Централну управу Савеза рударских радника Југославије.²⁸

Током 1920. године настављен је рад на оснивању нових синдикалних организација рударских радника у Србији. Марта 1920. основани су пододбори у Мајданпеку и Кленовнику.²⁹ Средином октобра 1920. Петар Радовановић одржао је конференцију са рударским радницима у руднику »Звездан« и тиме помогао у формирању синдикалног пододбора и избору његове управе.³⁰ Постојеће синдикалне организације рударских радника настале у току 1919. и 1920. године настојале су да се учврсте, да омасове своје чланство, воде акције и непрекидно кроз борбу и релативно мирне периоде раде на комунистичном васпитању својих чланова.

За рударске раднике револуционарног периода 1919—1920. године карактеристично је да су непренидно развијали своју самосвест и веру у сопствене снаге, припремајући се за »одсудне« догађаје. Измењен начин мишљења рударских радника нарочито пада у очи када се упореди са предратним стањем. Код рудара је развијано уверење да буржоаске странке не могу решити радничке проблеме, већ то може учинити једино сам пролетаријат сопственом снагом. Због тога рудари веома активно учествују у политичком животу својих места, иступајући организовано на страни КПЈ. Њихова активност је нарочито ојачала у периоду изборне борбе, прво за општинске управе, а затим за Уставотворну скупштину. Рудари су успели да преузму неке општинске управе у своје руке и да дају велики број гласова посланичким листама КПЈ у скупштинским изборима.

Захваљујући упорности рудара и помоћи њиховог вођства, пре свих Петра Радовановића, Савез рударских радника Србије израстао је до краја 1920. године, упркос свим поменутих тешкоћама, у један од најјачих синдикалних савеза у Србији. Он је у Србији имао крајем 1920. године 16 пододбора, готово у сваком месту у коме се копала нека руда или вадио угаљ.

Успешан рад Савеза рударских радника као и читавог револуционарног покрета прекинут је Обзном. Одмах по објављивању Обзнане (30. децембра 1920), полиција је отпочела са масовним хапшењима комуниста и радника. Нарочито великом притиску ружима били су изложени рударски радници у Србији, над којима је »терор (...) био неограничен«. Члану Радничке коморе, Петру Ра-

ван Жунић; у Надзорни одбор: Радисав Јанаћковић, Драгиша Стефановић и Милан Нинолић (»Радничке новине«, 11. II 1920).

²⁸ »Радничке новине«, бр. 139, 140, 10. и 11. VI 1920, Конгрес уједињења рудара Југославије.

²⁹ »Радничке новине«, 8. III и 7. IV 1920.

³⁰ »Радничке новине«, 22. X 1920.

довановићу, забрањен је приступ међу рударе и протеран је из неколико рудника.³¹

Терор режима и послодаваца није попустио ни после дозволе рада синдиката (21. маја 1921). Под посебним притиском и даље су били рударски радници. Петра Радовановића полиција је и почетком маја протерала у место рођења и забранила му да долази у руднике. Већ почетком јула 1921. године бољевачки срески начелник казнио је Радовановића са месец дана затвора зато што је био познат као истакнути комунистички агитатор и радив на отварању организација рударских радника.³² У време доношења Закона о заштити државе (1. август 1921) Петар Радовановић се такође налази у затвору, а и касније је више пута затваран. По његовој личној изјави провео је од 1919. до 1926. године 2 године у затвору. На основу расположиве грађе најчешће, нисмо могли да утврдимо тачно време када је то било.³³

Када је био спречен да непосредно контактира са рударским радницима, Радовановић је деловао преко синдикалне штампе. Он пише о тешком положају рударских радника и упућује их на организовану борбу у заједници са осталим рударским радницима Југославије окупљеним око ЦРСВЈ. Истовремено им указује на опасност од цепања револуционарног синдикалног покрета на чему су у то време радили центрумашки окупљени око Главног радничког савеза.³⁴

Као члан Радничке коморе Петар Радовановић покушава да заштити рударске раднике и приликом штрајна у руднику »Ртањ« 10. маја 1921. године. Он се пријавио среском начелнику у Бољевцу и тражио одобрење за одлазак на Ртањ да би посредовао у спору рудара и послодаваца. Међутим, органи власти су му наредили да одмах напусти Бољевац, иначе ће бити ухапшен.³⁵ Петар Радовановић је и у каснијем периоду интервенисао у својству члана Радничке коморе штитећи права радника, иако фактички није био њен члан. Он је вршио дужност члана Радничке коморе до краја 1923. године када је именована нова привремена управа. Том приликом за тимочки округ у Радничкој комори именован је Првул Првуловић уместо Петра Радовановића.³⁶

³¹ »Раднички лист«, Загреб, бр. 4, 7. IV 1921.

³² »Раднички синдикати«, бр. 8, 16. VII 1921, Насиље над синдикатима.

³³ ИА ЦК СКЈ, МГ-1818; »Организовани радник«, бр. 34, 22. IV 1926;

³⁴ Милица Миленковић, Синдикални покрет у Србији 1921—1929, Београд 1979, 64; »Раднички синдикати«, бр. 6, 9. VII 1921, Положај рударских радника у источној Србији, Петар Радовановић.

³⁵ Милица Миленковић, Синдикални покрет у Србији 1921—1929, ... 206; »Социјалистичке радничке новине«, бр. 97, 14. V 1921, Штрајк рудара у руднику »Ртањ«.

³⁶ Према решењу министра социјалне политике од 26. децембра 1923, која је ступила на снагу 3. јануара 1924. године, стална Радничка комора у Београду, основана по одредби Закона о радњама, претворена је у Привремену радничку комору у смислу прописа Закона о заштити радника. У привремену управу ове коморе за тимочки округ предложен је Првул Првуловић. Такође ни приликом избора друге сталне Радничке коморе у Београду 18. априла 1926. године Петар Радовановић није предложен за члана Радничке коморе, те у наведеном перио-

Када су основани Независни синдикати (крајем 1921) Петар Радовановић је постао обласни секретар Савеза рударских радника за источну Србију.³⁷ После стварања Уједињеног радничког синдикалног савеза и брисања Независних синдиката из евиденције Радничке коморе поново је појачан притисак режима против свега борбеног у радничком покрету. Полиција је прогонила и онемогућавала рад не само најистакнутијих функционера Независних синдиката у Београду, већ и у другим местима у унутрашњости Србије. Она се није обазирала на уставна начела, није поштовала одредбе закона о зборовима и удружењима и није поштовала Закон о заштити радника, већ их је безобзирно газила. Под изговором да су Независни синдикати »комунистички«, полиција их је затварала, онемогућавала рад и конфисковала имовину. Ни овога пута није мимоиђен Петар Радовановић. Када је почетком априла 1926. Петар Радовановић покушао да одржи збор у Равној Реци био је спречен. Збор је забрањен, а он је позван у Среско начелство у Бољевцу где је физички малтретиран, да би му на крају било саопштено да је интерниран у своје село и да не сме отићи ни на приватни пољски рад без претходног пријављивања месној жандармеријској станици.³⁸

Петар Радовановић се није одрицао својих убеђења ни у време када је раднички покрет Југославије био у најдубљој кризи. По својим схватањима није припадао ни левој ни десној струји, већ је сматрао да француске борбе треба ликвидирати и раднички покрет оспособити за револуционарну улогу која му је намењена. Као такав изабран је за делегата рударских радника за IV конгрес Црвене синдикалне интернационале у Москви (одржан од 17. марта до 3. априла 1928. године) и Конгрес рудара СССР-а. У име југословенске делегације на Конгресу ЦСИ Петар Радовановић је поднео извештај о стању синдикалног покрета у Југославији.³⁹ Као синдикални функционер учествовао је и на партијском саветовању Комисије Коминтерне (састављене од представника леве и десне франције и делегата три најјаче партијске организације: Београд, Загреб и Сплит) у циљу ликвидације француских борби у КПЈ. Својим ставовима допринео је доношењу познатог Отвореног писма о чему ће бити посебне речи.

О исправности ставова Петра Радовановића и његовом целокупном раду говори и чињеница што је на IV конгресу КПЈ (Дрезден 1928.) Петар Радовановић изабран за члана ЦК КПЈ. То је било велико признање радничком борцу који је имао најприсније везе са радничком класом и био њен најнепосреднији представник.

Неуморног агитатора нису могли да спрече ни полицијске препреке ни временске непогоде, ни прогони, ни затварања. Недеља-

ду није био њен члан, али је упркос томе деловао у том својству. (Извештај Београдске Радничке коморе 1921—1926, Београд 1927, стр. 101—108).

³⁷ ИА ЦК СКЈ, МГ-1818.

³⁸ »Организовани радник«, бр. 31, 22. IV 1926, Писмо Петра Радовановића. О обести државних органа; Милица Миленковић, Синдикални покрет у Србији 1921—1929, 271.

³⁹ ИА ЦК СКЈ, Збирка Црвене синдикалне интернационале, 153.

ма је пешачио са збора на збор, од Бора до Злата, Подгорца, Боговине, Бољевца и других руднина, одржавао сјајне митинге, конференције и зборове, после чега су ницале нове организације и ширили се нови покрети — анције. Због тога је Петар Радовановић уживао велику популарност у свом крају, а и данас његово име остаје као светао пример револуционара и борца.

Ђорђе Стаменковић

**ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ И ЊЕГОВ РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАД У
СВОЈСТВУ ЧЛАНА ОБЛАСНОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА
НИШКУ ОБЛАСТ**

«... Могу вас уверити да српски пролетаријат није васпитаван ни за опортунистичке, ни за националистичке анције и да ће остати веран револуционарној и интернационалној тактици. Он ће корачати руку под руку с међународним револуционарним пролетаријатом и ускоро ће основати своја радничка већа и своју социјалистичну републику и тако ће се прикључити велиној комунистичној интернационалној републици совјета. На тој основи мислим да имам право овде да изјавим да ће се српски пролетаријат са одушевљењем прикључити, пролетерској интернационали...»

То што сам већ ренао за српски пролетаријат, могу да поновим за сиромашне сељане Босне и Херцеговине. На исти начин радничка класа осталих југословенских земаља почиње да се ослобађа отровног опортунистичног утицаја аустријске социјал-демонратије и прикључиће се пролетаријату Србије, Босне и Херцеговине.»
МОСКВА, 3. марта 1919.

Из извештаја и интервјуа који је Илија Милкић дао приликом боравка на I конгресу комунистичке интернационале у Москви.

Пажљивим прегледом објављених радова и необјављених извора није се могло доћи до посебно одвојених, сређених извора (докумената) о месту и доприносу П. Радовановића, раду Обласног комитета КПЈ за нишку област. Међутим, оно што је чињеница, што је неоспорно, то је да је П. Радовановић дао свој посебан допринос јачању обласне организације илегалне (КПЈ) и легалне (НРПЈ) на територији нишке области.

Радећи на расветљавању улоге П. Радовановића као члана обласног комитета КПЈ за нишку област служио сам се стенографским белешкама са састанка историјске групе за прикупљање података о историји радничког покрета у Србији за подручје Ниша, његове ближе и даље околине. Нарочито су била од значаја казивања Светозара Јовановића Тозе, радника Железничке радионице у Нишу, члана КПЈ од 1919. године који је живео и радио у Зајечару и

сарађивао са П. Радовановићем. Од значаја су и бројна сећања Ж. Пећарског, члана Обласног секретаријата илегалне КПЈ за нишну област. Служио сам се и бројним објављеним радовима на ову тему и чланцима из радничке штампе, предизборне кампање и осталих гласила која је издавала илегална организација КПЈ. У разним објављеним и необјављеним материјалима често се само спомиње име П. Радовановића, али је и то довољно као мало зрно истине за расветљавање његове велике улоге.

Дати реконструкцију живота, рада и борбе П. Радовановића као члана Обласног комитета КПЈ за нишну област врло је тешко. Издвојених материјала нема. Претпоставља се да су сагорели у великом пожару нишког Радничког дома од 1. децембра 1928. године у којем се чувала и архивсна грађа тела и органа КПЈ. Оно што није пропало у поменутом пожару сигурно је касније запленила полиција у познатим рацијама по завођењу монархо-фашистичке диктатуре 1929. године.

Па ипак у фрагментарној сачуваној грађи и објављеним радовима види се грандиозни лик П. Радовановића, доследног борца, комунисте и пролетера који је изникло из радничке класе Србије и остао веран интернационалној борби пролетаријата, своме народу и КПЈ а све у циљу остваривања идеала научног социјализма.

У датом раду или скромном покушају аутор је себи поставио два основна задатка: прво, делимично реконструисати стање организације КПЈ у периоду од 1923—1928. године и друго, размотрити допринос П. Радовановића јачању Обласне организације КПЈ, његов допринос деловању Партије у периоду илегалног рада.

Као члан КПЈ П. Радовановић још 1919. године успоставио је везе са неким комунистима Ниша. Те везе, безмало, нису прекидане читаву једну деценију (1919—1929). Већ 1919. године у Зајечару је радио Светозар Јовановић Тоза, сарађивао је са Фрањом Копарцем, Пером Радовановићем, Николом Гранжаном и осталима члановима КПЈ у Зајечару. Тада је јануара 1920. избио велики и познати штрајк железничара на тимочким пругама (познат по оптужби и намерама штрајкача да преузму власт, формирају Зајечарску комуно па због тога и назив за штрајкаче да су били »Бољшевици на Тимоку«). У време трајања штрајка П. Радовановић допутовао је у Ниш, упознао је »нишке другове« са штрајком, говорио као о једном »од најорганизованијих штрајкова у Србији« о чему су нам оставили драгоцене податке С. Јовановић Тоза и Ж. Пећарски, чланови КПЈ из Ниша.¹ Жина Пећарски наводи: »Један од руководиоца штрајка био је и Пера Радовановић, социјалистички борац од 1901. године, Пелагићевац.«² Оцењујући његов рад у периоду постојања српске социјалдемократије, данле рад у периоду пре избијања првог светског рата Ж. Пећарски наводи нена своја лична сећања о

¹ Види: Стенографске белешке са састанка историјске групе за писање историје радничког покрета у Србији. Стр. 100. Ниш, период до 1921. године. Називања Светозара Јовановића Тозе.

² Према упутствима »Социјал-демократе« Зајечарски радници су још 30. јула 1895. године формирали »Раднички фонд« и изабрали управу.

неслагању Петра Радовановића са Централном партијском управом ССДП и Главним радничким савезом, да је долазило до извесних сукоба и да је П. Радовановић био оптуживан за неки »самостални« иступ. Отуда је, наводи даље Ж. Пећарски, П. Радовановић дуго био форсиран као члан синдиката а у редове КПЈ примљен је 1919. године. »Био је најпопуларнији човек од Грамаде до Зајечара и од Зајечара до Ћуприје. Био је човек из народа, јак, био је добар говорник и организатор. Умро је у најсиромашнијем стању и такорећи заборављен« — наводи у својим сећањима Ж. Пећарски.³ Међутим, Драгомир Пејић демантовао је мишљење Ж. Пећарског да је између П. Радовановића с једне стране и Централне партијске управе ССДП, с друге стране, до 1914. долазило до било којих сукоба или осуде због »анархистичког« иступа. Напротив Д. Пејић наводи »да се на састанцима партијског већа никада о њему (П. Радовановићу, прим. Ђ. С.) није говорило лоше«.⁴

По завршеном првом светском рату друштвено-економске прилике биле су врло тешке. Ситуација револуционарна. Масе су биле незадовољне. Против тешких последица империјалистичког рата организоване су бројне демонстрације, осуђивана буржоазија за бројна нерешена социјална и друга питања. Осећао се утицај октобарске социјалистичке револуције. У оваквој ситуацији отпочеле су припреме за скупштинске изборе новостворене државе Краљевине СХС. У срезу заглавском кандидатску листу изабран је и те основана КПЈ. На листи КПЈ за тимочки округ, 1920. године кандидат је био Михајло Тодоровић, секретар Радничке коморе из Београда. Његови заменици били су познати чланови КПЈ П. Радовановић, рудар из Злота, С. Марновић, пушкар из Књажевца, и Видоје Милијић, земљорадник из Орешца. Највећи број гласова добила је листа КПЈ и на основу добијене већине изабран је Михајло Тодоровић, као први комунистички посланик овог краја.⁵

Избори од 1920. године били су нена врста школе и провере вредности П. Радовановића као кандидата који је уживао поверење радних људи па га је касније Обласни комитет КПЈ за нишну област скоро редовно предлагао као кандидата на наредним скупштинским изборима.

Нишкој илегалној организацији КПЈ било је познато да се зајечарски пролетаријат бори за рад КПЈ у новим, тежим, илегалним условима. Већ јануара 1923. године у Београду је одржана оснивачка конференција Независне радничке партије Југославије (НРПЈ). Убрзо је у Нишу основан Обласни секретаријат НРПЈ (по неким: Подсекретаријат партије за источну Србију) надлежан за нишну и тимочку област, дакле за шире подручје југоисточне Србије па и за Сврљиг, Књажевац, Зајечар, Борски рудник, Сокобању и Алексицац. У члану 12. Статута НРПЈ било је предвиђено да »Ради организације, опште агитације и акције Партије, целокупна друштвена те-

³ Називање Ж. Пећарског. Наведене стенографске белешке.

⁴ Исто, стр. 101.

⁵ Милић Д. »Горње Зунице«, Хроника, стр. 23—24, Нови Сад, 1966. год.

риторија ће бити подељена на извешан број области према партијским потребама. Поделу на области врши Земаљско веће.⁶

На основу наведеног члана у Нишу је формиран Обласни секретаријат НРПЈ. Чланови секретаријата: Жина Пецарски, Душан Димитријевић Шаца, Драгиша Никетић, Светозар Јовановић Тоза, сви из Ниша; Петар Радовановић, из Борског рудника и други. За секретара Секретаријата НРПЈ нишне области изабран је Војислав Јанкићевић Воја, функционер месног синдикалног већа из Ниша. Обласни секретаријат закључио је да се приступи формирању месних организација НРПЈ. Спроведећи овај закључак, у сарадњи са комунистима источне Србије, П. Радовановић дао је свој посебни допринос формирању НРПЈ у Зајечару и важи као оснивач ове Партије у источној Србији.⁷

Организационо сређивање НРПЈ на територији нишне области успешно је извршено. Нова партија се ослањала на комунисте, проверене кадрове, навиннуте већ на рад у илегалним условима. На ове кадрове ослањала се и партија у Зајечару, Бору и другим местима Тимочке крајине.

У вези расписаних скупштинских избора за 18. март 1923. године Земаљско веће НРПЈ истакло је кандидатске листе у Србији за следеће округе: НИШКИ, ВАЉЕВСКИ, ПИРОТСКИ, МОРАВСКИ, ПОДРИЋСКИ, ТИМОЧКИ, РУДНИЧКИ и за град БЕОГРАД.⁸ За изборни срез Зајечар, изборног округа тимочног носиоца кандидатске листе НРПЈ био је Михајло Тодоровић, проф. из Београда, (на листи је стајало »пређ. секретар Радничке коморе«), а за сресног кандидата бољевачког и зајечарског среза кандидован је Петар Ј. Радовановић, рударски радник из Злата, за његова заменика именован је Маринко Ђ. Живковић, возовођа у пензији.⁹

Уочи избора у Књажевцу, Зајечару, Бору и другим местима растуране су предизборне плакате НРПЈ. У једној од њих наводило се: »Другови сељаци, радници, жељезничари, чиновници, инвалиди, занатлије, поштари, писари и сви ви који патите под данашњом скупом и бедом, изађите на биралиште и гласајте за ваше другове.

Свесно без полића, паклића и цванцина, гласајте против реакције, против Закона о заштити државе, против офанзиве послодавца, против нових крвопролића.

Гласајте за мир са Совјетском Русијом, за Независну радничку партију Југославије.¹⁰

Пошто је кандидатска листа НРПЈ у Зајечару фебруара 1923. године оверена код надлежног суда, Михајло Тодоровић допутовао је у Ниш 25. фебруара 1923. године. За разлику од Зајечарске ор-

⁶ Историјски архив ЦК КПЈ, Том II, стр. 285, Београд, 1950.

⁷ Сећања Ж. Пецарског. Стр. 257. Наведене стенографске белешке.

⁸ »Радник«, бр. 16 од 18. II 1923. године; бр. 17 од 21. II 1923. године. На територији Тимочке области било је 9 срезова. Велики жупан био је Петар Благојевић.

⁹ »Службене новине Краљевине СХС«, 8. март 1923. године. Београд. Кандидатска листа бр. 4503 оверена од Зајечарског првостепеног суда 21. II 1921. године.

¹⁰ Милић Д. Наведено дело. Стр. 27.

ганизације НРПЈ, која је била јединствена у прихватању кандидата за носиоца листе коју је предложило Земаљско веће НРПЈ, у Нишу је ситуација била другојачија. Према неким изворима носиоца кандидатске листе НРПЈ за Ниш требао је бити Ђуро Ђановић.¹¹ Међутим, Нишлије су се правдале »да је предлог насно стигао«. Није прихваћен предлог Земаљског већа НРПЈ већ је за носиоца листе кандидован Павле Стојковић, књиговођа из Куманова, раније председник Нишке комунистичке општине 1920/21. године.¹² Нејединство нишне илегалне организације КПЈ по питању истицања кандидата за носиоца листе НРПЈ било је уочено и од М. Тодоровића и П. Радовановића. На радничкој конференцији, данле састанку у сали једне кафане, пошто је полиција забранила зборове НРПЈ на отвореном простору, у Нишу је 25. фебруара 1923. године говорио М. Тодоровић у склопу предизборне кампање. После њега говорио је В. Јанкићевић, секретар Обласног комитета НРПЈ за нишну област. Указао је на погромашки терор полиције на читавој територији области, говорио о бројним нападима на радничке зборове са напоменом да се отуда »до сада и није могла утврдити кандидатска листа за посланичке изборе«. ¹³ Извештавајући о конференцији и говору обласног секретара НРПЈ »Нишки гласник« од 28. фебруара 1923. године, писао је између осталог: »Г. Јанкићевић потом скреће пажњу на тешку борбу коју пролетаријат има да издржи у изградњи свог политичког покрета и у изборној борби, констатујући узгред и беспрекорни ред збора и дисциплину канве нема ни код једне буржоаске партије.«

Посланички избори у Нишу и Зајечару 18. марта 1923. године спроведени су у знању терора над радничком класом и њеном авангардом илегалном организацијом КПЈ. Независна радничка партија Југославије није добила потребан број гласова. На парламентарним изборима у округу тимочног кандидатска листа НРПЈ, са носиоцем Михајлом Тодоровићем и замеником Петром Ј. Радовановићем, добила је по срезовима следећи број гласова:

1. Срез БОЉЕВАЧКИ	76 гласова
2. Срез ЗАГЛАВСКИ	125 гласова
3. Срез ЗАЈЕЧАРСКИ	92 гласа
4. Срез ТИМОЧКИ	12 гласа

Према томе листа НРПЈ на територији тимочног округа добила је 305 гласова или свега 1,1% од уписаних бирача.¹⁴ На изборима су највећи број гласова добили кандидати Радикалне странке (Крста Љ. Милетић, Милан Р. Степановић и Сима Јовановић).¹⁵

¹¹ Називање Ж. Пецарског и В. Јанкићевића. Наведене стенографске белешке.

¹² »Службене новине Краљевине СХС«, 1. марта 1923. године. Бр. 47 Београд. »Нишки гласник«, 23. II 1923. Ниш.

¹³ »Нишки гласник«, 28. II 1923. године. Ниш.

¹⁴ Статистина избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 18. марта 1923. године. Израдио др Лаза Костић. Стр. 61, Београд 1924. године.

¹⁵ Исто. Стр.165—166.

Трећа земаљска конференција КПЈ (Београд, децембар 1923. године) у присуству и делегата нишке области размотрила је ситуацију у вези учешћа организације НРПЈ на парламентарним и општинским изборима, па је закључила да су »парламентарни избори у марту ове године показали колико је безобзиран терор режима према Партији, који је њој онемогућио да одржи у Београду и другим местима ма и један збор. Због тога, у првом реду, Партија у овим изборима није могла показати довољан утицај на масе. Само најсвеснији део пролетаријата варошког и сеоског остао је и у овим изборима непоколебљиви уз Партију...»¹⁶ Ова оцена се у потпуности односила и на стање у тимочном округу.

Према извештају Душана Димитријевића Шаце, делегата на III конгресу КПЈ у Бечу (маја 1926. године) и члана Обласног комитета КПЈ за Нишку област, у делокругу рада Нишког обласног комитета, поред организације у Нишу, налазиле су се и месне илегалне организације, групе или појединци у Сврљигу, Њанжевцу, Зајечару, Борском руднику, Злоту, Неготину, Белој Паланци, Пироту, Цариброду (данас: Димитровграду), Прокупљу, Лесковцу, Врању, Алексинцу, Сокобањи и Параћину.¹⁷ Најбројнија организација КПЈ била је Нишка. Бројала је 65 чланова.¹⁸ Међутим, састав и руковођење Обласним комитетом КПЈ за нишку област мења се већ идуће 1927. године. Средином поменуте године у Ниш се вратио Милош Марковић који је преузео функцију секретара Обласног комитета КПЈ за нишку област. Повео је борбу за консолидацију Партије, ликвидацију француских борби и борбу за јединство радничке класе. Ојачао је улогу обласног комитета. Чланови: Светозар Јовановић Тоза, Лазар Дедијер, Душан Димитријевић Шаца, Благоје Николић, Коста Стаменковић, Петар Радовановић, Васа Крстић, Душан Нешић и Милован Вученић.¹⁹ У наведеном саставу Обласни комитет успео је да на територији југоисточне Србије формира једну комплетну, бројну, дисциплиновану, идејно јакну и борбену партијску организацију која је била друга по значају и бројности у Србији.

Познато је да је једно од најјачих упоришта антифранцуских борби 1927/28. године била Загребачка организација КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом. С правом можемо рећи да је ову борбу у Србији прихватио Милош Марковић, односно Обласни комитет КПЈ за Нишку област, који се претворио у центар антифранцуске борбе у Србији. Против штетног, разарајућег утицаја, француских борби, против непринципијелних размимоилажења иступао је борбено и револуционарно и Петар Радовановић у својству члана

¹⁶ Историјски архив ЦК КПЈ. Том II. Стр. 63, Београд, 1950. Резултате избора објавио је нишки »Привредни лист« од 22. марта 1923. године који је излазио у Нишу.

¹⁷ Јовановић др Надежда. »Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928«. Стр. 259. Токови Револуције, Зборник историјских радова. Књига III, Београд 1958. године.

¹⁸ Јовановић др Н. Наведено дело, стр. 269. Међутим, у својим називањима В. Јанкићевић наводи податак да је тада у Нишу било 110 чланова КПЈ.

¹⁹ Јовановић др Н. Наведено дело, стр. 271.

Обласног комитета. У његовој личности М. Марковић имао је веројатно суборца у борби за заједничке циљеве.

Илегалне организације КПЈ обновљене су у Зајечару, Њанжевцу, Бору, Великом Извору, Шљивару, Злоту, Подгорцу и другим местима. Помоћ овим организацијама редовно је пружао П. Радовановић.

Избори за Народну скупштину били су расписани за 11. септембар 1927. године. Обласни комитет илегалне организације КПЈ за Нишку област примио је директиву Политбироа ЦК КПЈ да Партија изађе на изборе под легалним називом »НЕЗАВИСНИ РАДНИЦИ«. Директиву о изласку на изборе пренео је П. Радовановић. Под називом »НЕЗАВИСНИ РАДНИЦИ« усвојена је кандидатска листа за изборни округ тимочки. Носилац листе: Петар Ј. Радовановић, рудар из Злота. На његовој листи срески кандидати били су: за изборни срез бољевачки — ЈОВАН БОГДАНОВИЋ, земљорадник из Подгорца; замењеник — ЈОВАН ЈАН ЈАКАН, рударски радник из Злота; за изборни срез заглавски — СРЕТЕН С. МАРКОВИЋ, пушкар из Њанжевца; за изборни срез зајечарски — ДУШАН ТОДОРОВИЋ, ливац из Зајечара; замењеник — ДРАГУТИН Јанка ПЕТРИШИЋ, рудар из Злота; за изборни срез тимочки — СРЕТЕН С. МАРКОВИЋ, пушкар из Њанжевца, замењеник — РАДОМИР ВЕЉКОВИЋ, техничар из Њанжевца.²⁰ Листа Независних радника (носилац Петар Ј. Радовановић) добила је по срезовима, следећи број гласова:

1. Срез БОЉЕВАЧКИ	119 гласова
2. Срез ЗАГЛАВСКИ	120 гласова
3. Срез ЗАЈЕЧАРСКИ	93 гласа
4. Срез ТИМОЧКИ	25 гласова

На читавој територији округа тимочног листа Независних радника, односно илегалне КПЈ, добила је 357 гласова.²¹

На пленуму ЦК КПЈ (од 27. новембра до 3. децембра 1927. године, Београд) Милош Марковић критиковао је рад Политбироа у вези спроведене КАМПАЊЕ за скупштинске изборе. Као помоћ Обласном комитету био је упућен М. Каљевић за кога је рад у Партији, нако је ренао М. Марковић, био »ШПАНСКА СЕЛА«. Дошао је у седиште области и није донео никакво упутства, ставове или директиве. Није знао, на пример, ко ће и под којим условима бити носилац кандидатске листе за изборни округ нишки. То је унело забуну код једног дела чланова Обласног комитета. Суочен са овом ситуацијом и критиком на терену М. Каљевић је отпочео на своју руку да предлаже кандидате. Међутим, када су чланови Обласног комитета увидели да он не познаје »праве људе«, супроставили су му се противпредлозима. Комунисти са терена предложили су афирмисане, проверене борце и чланове илегалне КПЈ који су уживали поверење своје средине. Политбиро је поништио

²⁰ Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. септембра 1927. године. Стр. 298, Наведени рад.

²¹ Исто. Табеларни преглед. Стр. 88.

кандидатуре предложених и наметнуо нишкој илегалној организацији за носиоца листе Буду Милутиновића. За овај предлог били су категорични др Сима Марновић и Рајко Јовановић. Процене са њим нису биле тачне, добио је свега 250 гласова а Партија изгубила у очима маса.²²

Пошто је Обласни комитет КПЈ анализирао револуционарну активност П. Радовановића и његову оданост ствари радничке класе, његову борбеност и одлучност у борби против франција а за јединство КПЈ, донета је одлука да, заједно са Душаном Димитријевићем Шацом, представља Обласну организацију КПЈ нишке области на III конгресу КПЈ у Бечу.²³

После повратка са III конгреса КПЈ П. Радовановић отпочео је још интензивнији рад на организационом јачању КПЈ и Независних синдината. Повремено је долазио у Ниш, а редовно обилазио Зајечар, Злот, Борски рудник и друга места. Радио је на формирању илегалних ћелија КПЈ. Због илегалних услова рада немогуће је установити где је све формирао партијске организације. Неоспорно је, међутим, да су у Бору и Зајечару постојале бројне и јаке ћелије КПЈ. Према извештају који је Д. Димитријевић Шаца поднео III конгресу КПЈ у Бечу у Бору је ћелија КПЈ бројала осам а у Зајечару 12 чланова. Ово потврђује и С. Јовановић Тоза, који је био члан Обласног комитета.

У циљу организационог сређивања организације КПЈ у источној Србији Пера Радовановић, као члан Обласног комитета, ангажовао се на организацији партијског саветовања зајечарских комуниста, које је одржано јула 1927. године. Присутствовало је близу тридесет делегата из Зајечара, Бора, Злота, Ртња, Бољевца, Брстовца, Великог Извора и других места.²⁴ Уважавајући специфичност привредног развоја источне Србије («СРПСКИ РУР») са бројним рудницама и рударима који су чинили већину радничке класе, на саветовању је изабран Базенски комитет КПЈ. Секретар — Грга Јанкес. Чланови: Пера Радовановић и још четири радника.

П. Радовановић није водио борбу само за организационо учвршћивање већ и борбу за масе, за прилажење радничкој класи, за увлачење индустријских, железничких и варошких радника у КПЈ и Независне синдикате. »Врло интелигентан, масовик, врло популаран у народу, изразити радничко-сељачки трибун, сјајан говорник, везује масе за себе, срећен, логичан!« — сећао се Г. Јанкес Пера Радовановића из времена заједничке борбе у радничком покрету Србије а у већ поменутом раду.

²² Јовановић др. Н. »Милош Марновић«. Стр. 53. Издање »Глас«, год. 1976. Београд.

²³ Јовановић др. Н. У већ наведеном раду »Организационо стање и унутар-партијски развој КПЈ у Србији 1926—1928«, стр. 260, пише: »Пошто је III конгресу КПЈ од стране нишке обласне организације присуствовао и Пера Радовановић, вероватно је и он био члан Обласног комитета«. Није јасно због чега аутор ставља под сумњу чланство П. Радовановића у Обласни комитет нада је оно потврђено бројним изјавама савременика догађаја и другим изворима.

²⁴ Јанкес Г. Запис илегалца, Београд, 1960. година.

У делегацији југословенских комуниста који су 1928. године боравили у Москви, поред осталих, налазили су се и Петар Радовановић из Бора, Жика Пецарски и Лазар Дедијер, из Ниша. Представљали су делегате Обласне организације КПЈ за нишку област. Партијска организација Зајечара, Бора и Злота била је позната по антифранкцијској расположености. Петар Радовановић био је истакнути представник радничке групе. Чланови КПЈ дошли су у Москву да обаве два задатка: једни да присуствују саветовању које је организовала Коминтерна у вези унутрашњег стања у КПЈ, а други да присуствују IV конгресу Профитерне (Синдијалне интернационале). »Пера Радовановић је 1928. године био у Москви као гост — делегат Савеза рудара на Конгресу Савеза совјетских рудара!« — наводи Жика Пецарски.²⁵ На IV конгресу Профитерне реферат је поднео П. Радовановић.

На иницијативу VIII загребачке конференције КПЈ, Јосипа Броза Тита и дела револуционарног вођства КПЈ донето је 13. априла 1928. године на саветовању у Москви познато Отворено писмо. Чланство КПЈ позвано је у директну и отворену борбу против леве и десне фракције. Суспендовано је раније руководство КПЈ и изабрано ново у које је ушао и Ж. Пецарски. Из Москве су упућени чланови КПЈ ради спровођења у живот Отвореног писма. Већ јуна 1928. године у Ниш је стигао Ж. Пецарски. Састао се са М. Марковићем, секретаром Обласног комитета. У то време стални члан Обласног комитета је и даље П. Радовановић. Отворено писмо је, путем поверљивог курира, било достављено свим организацијама КПЈ а Ж. Пецарски наводи у својим сећањима да је једно било шифровано на име П. Радовановића, рудара из Злота, са задатком да га спроведе и растура у Зајечару, Неготину и Прахову.

Седница Обласног комитета (секретаријата) КПЈ за нишку област одржана је у Нишу 19. јуна 1928. године. Том приликом донето је неколико одлука у вези са Отвореним писмом. Једна је била од посебне важности: руководство Обласне организације КПЈ поздравило је Писмо и обавезало се да ће предузети све мере да се оно спроведе у живот. Чланови Обласног секретаријата у Нишу изјаснили су се за хитно сазивање IV конгреса како би се докрајчиле франкцијске борбе у КПЈ. После јунског састанка Обласног секретаријата у Нишу је почетком септембра 1928. године организована позната и значајна Обласна конференција КПЈ. Конференцији је присуствовао Ђура Ђаковић и бројни делегати. Из источне Србије присуствовали су П. Радовановић и Г. Јанкес.²⁶ Конференција је прихватила отворено писмо, осудила франкцијске борбе. Убрзо је оживео партијски рад, рад СКОЈ-а и успешно су деловали Независни синдинати.

Према неким тврђењима Нишка обласна конференција КПЈ наставила је рад у Београду. Одређени савременици догађаја назива-

²⁵ Казивања Ж. Пецарског. Наведене стенографске белешке, стр. 101—102.

²⁶ Јовановић др. Н. »Милош Марновић«, стр. 81. Београд, 1976.

ју је проширеном покрајинском конференцијом којом је руководио Ђуро Ђаковић. Према наводима Ж. Пеџарског, П. Радовановић је на овој конференцији у почетку сматрао да главна опасност за Партију лежи у такозваној »десној групацији«, запостављајући по мало лево. Међутим, по саслушаном реферату Ђ. Ђаковића он је убрзо ревидирао свој став.²⁷ Независно од оцене да ли је то била проширена конференција, која је наставила рад започет у Нишу септембра 1928. године, једно је сигурно: 25. октобра 1928. године у Београду је одржана Покрајинска конференција КПЈ за Србију у вези унутрашњег стања у Партији.²⁸

»Пера Радовановић 1928. године долази на Покрајинску конференцију као делегат Зајечара и околине... То је човек који је и пре и после рата био стално полицијски прогањан и просто био »ТРН У ОКУ« буржоазији свога доба, особито после рата. Био је више без посла него што је радио и као такав је био изабран за члана Главног радничког савеза Србије још пре првог светског рата. Био је класни, идеолошки вођа штрајка на тимочким пругама 1920. године, он је био заговорник ЗАЈЕЧАРСКЕ КОМУНЕ. Код њега су налазили уточиште сви гоњени другови...«²⁹ — наводи у својим сећањима Ж. Пеџарски, један од његових сарадника.

Покрајинска конференција КПЈ за Србију поздравила је сазивање IV конгреса КПЈ »апелујући на истини да Партија поред болшевичких одлука даде и пролетерско руководство«³⁰

На IV конгресу КПЈ (6—9. новембра 1928. године у Дрездену) извршена је дефинитивна осуда франкционашких борби, прихваћени су ставови Осме загребачке месне конференције КПЈ и Јосипа Броза Тита. Поред осталих у ново руководство КПЈ изабрани су и делегати Обласног комитета КПЈ за нишку област, односно Покрајинске конференције за Србију Пера Радовановић и Жика Пеџарски. Избор за члана ЦК КПЈ било је велико и достојно признање Пери Радовановићу који се већ неколико деценија налазио у редовима прогресивног и револуционарног покрета.

На основу свега може се извући следећи закључак:

Петар Радовановић је био један од најистакнутијих и најборбенијих чланова Обласног комитета КПЈ за Нишку област у периоду између 1923. и 1929. године. Био је један од организатора пролетерских, класних битака на терену источне Србије.

²⁷ Види више о овоме у наведеном раду Јовановић др Н, »Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928.«

²⁸ Кулић др Д. »Од октобра до Сутјеске«. Монографија о Благоју Николију. Стр. 93—94, Лесковац, 1965. године.

²⁹ Називања Ж. Пеџарског. Стр. 101—102. Наведене стенографске белешке.

³⁰ Из резолуције Покрајинске конференције КПЈ за Србију. Према наведеном делу Кулић др Д. Стр. 94.

Раде Панајотовић

ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ — ДОПИСНИК РАДНИЧКЕ ШТАМПЕ

Економско стање у Зајечару и Тимочној крајини после ослобођења октобра 1918. године било је веома тешко. Зато се одмах приступило организацији власти и нормализовању живота.

Тада су се све грађанске политичке странке бориле да у власти имају своје људе како би сачували своје позиције и што лакше оствариле своје политичке и економске циљеве.

У то време долази до револуционарног врења у читавој земљи па и у Тимочној крајини. Тај период је испуњен штрајковима због веома тешког положаја радничке класе и сиромашног сељаштва и њихове експлоатације од незајамљиве буржоазије. То је последица првог светског рата и резултат утицаја и одјена велике октобарске социјалистичке револуције. То је истовремено и период у коме буржоазија, конституишући се, преузима енергичне мере против свега што је напредно и противу таласа револуционарне акције радничке класе.

Убрзо после ослобођења обновљен је рад партијских организација у свим местима где су постојале пре рата, па се и рад на теоретском и културно-просветном пољу са више система и плана осетио како међу члановима партије тако и међу синдикално организованим радницима.

Обновљена је претплата на »Радничке новине«. Оне су доносиле дописе из Зајечара и околине о делатности партијских и синдикалних организација, о културним манифестацијама и о борби радничке класе против ондашњег режима. Нарочито су запажени чланци Петра Радовановића, синдикалног функционера тимочких рудара. Првог марта 1920. г. поново је почела да излази »Једнаност«, орган жена социјалиста (комуниста) Југославије. Као и сви комунистички листови лист »Једнаност« је налазио на све већи пријем код радница. Према подацима у Зајечару и на Вршкој чуки

било је партијских организација 34, а број читалаца 30.¹ Било је претплатника и на »Будућност«, пролетерски дечји лист за науку и забаву.

Партијске организације делале су и по селима. Тај рад нарочито је оживео када је Извршни одбор Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) у свом писму упућеном месним организацијама СРПЈ(к) од 11. XI 1919. године, препоручујући партијским организацијама по селима, између осталог, истакао:

»Засновати читаонице и књижнице. Растурати што више новина, брошура и књига које данас имамо, а чим будемо у могућности ми ћемо штампати уз »Радничке новине« додатак за сељане, тако исто и брошуре и књиге специјално написане за сељане...«

Писмо се завршава овом препоруком градском пролетаријату:

»На посао, другови, пролетаризоване сеоске масе ченају нас раширених руку. Нена кроз најкраће време не остане ни најзабаченије село, тамо негде на Тари и Златибору, Хомољу и Руднику, Старој планини и Столовима у коме се неће видети наша штампа и литература, у коме се неће чути социјалистичка и комунистичка реч, у коме се неће видети наша штампа и литература, у коме се неће залепшати наша црвена застава, која има под собом да сакупи цео радни народ наше земље и по градовима и по селима и да га из царства беде преведе у царство благостања.«

Петар Радовановић, »секретар партијске организације рудара на Тимоку«, који се тада бавио поред партијског рада и културно-просветним, упутио је 25. јула 1920. г. преко »Радничких новина« писмо рударским радницима источне Србије којим их позива да помогну својим друговима по селима да се и они сврставају под црвеном заставом комунизма. Због интересантности и садржајности објављујемо га у целини:

»После овог петогодишњег ратовања осећа се неописана замореност у масама сеоског и радног народа уопште. Али када је рат завршен на бојном пољу, и када томе радном народу треба дати одмора, отпочиње нова драма у другом чину!

Капитализам, преко својих верних слугу свалио је цео ратни цех на леђа истога народа који је пропао и изнемогао. Финансијска криза и неспособност буржоазије поглавито погађа широку сеоску масу, која се из дана у дан пролетаризује.

Овако заморена и ратом упропаћена маса, под бичем капитализма оставља своје цветне ливаде, њиву и срушену кућицу и силом околности одлази у најам сеоским богаташима, у фабрике, а највише у руднике. Рудници источне Србије су преплављени најширим слојем сеоских радника. Ти бедници раде најтеже послове а за најмизернију награду и као такви, из незнања носе јарам бездушне експлоатације. Ти домаћи сеоски радници, без удобних и готово никаквих станова, у ритама, полуголи и сасвим боси раде

и задовољавају се овим скотским животом, не знајући за боље. Што се квалификација тиче, они се за кратко време оспособљавају и постају одлични радници. Као такви, они конкуришу осталим индустријским радницима, који апсолутно не могу опстати под данашњом скупоћом животних намирница.

Шта да се ради?

Код сталних рударских радника почиње да се осећа негодовање наспрам сеосних радника, јер мисле да су ови последњи криви за данашње несносно стање свих рударских радника на свим рудницима. Због тога их мрзе и неће да их примају у наше борбене организације, а када их приме они хоће да чине нарочите подвојености и расцеп, што по моме мишљењу не треба да се догађа у нашем покрету.

Другови рудари,

Пружимо братску руку тим широким сеоским масама, осветимо их! Упутимо их у разумевање нашег покрета помоћу зборовна, конференција, предавања и растурања комунистичке штампе. Стварајмо код њих симпатије према нашем покрету. Тако, и само тако можемо покренути акцију ширег стила, а и положај рудара ће се бар донекле поправити.

Најзад, не заборавимо да смо ми позвани да будемо истрајни на трновитој стази, да те масе обрадимо и да им откријемо од куда долази беда која их урнише. Тиме ћемо их довести на то да пречисте појмове и да се више не надају никаквом добру од труле зграде капитализма. Ано тако будемо радили, није далеко дан када ћемо све те раднике имати под црвеном заставом комунизма, када ћемо стрести окове који нас стежу. Правда ће тријумфовати!

Живела класна свест рудара!»

Све ово је подстанкло партијске организације у Тимочној крајини да развију још већу активност по селима. По казивању друга Живка Пајкића, рударског радника и пролетерског борца из Шљивара, и браће Првуловић из Прлите, најближих сарадника и пријатеља неимара модерног радничког покрета код Срба Димитрија Туцовића, и Петра Радовановића, најактивнији чланови Партије на челу са Петром Радовановићем, обилазили су пешице и најудаљенија села, носећи са собом радничку штампу, књиге, брошуре и остале материјале.² Такав је рад по селима заталасао сеоске масе у борби против ондашњих владајућих политичких странака. То се нарочито одразило на изборима за Уставотворну скупштину 8. новембра 1920. г. када је у великом броју села КПЈ однела победу.³

Када је крајем 1920. г. донета Обзнана, био је забрањен полетан и плодан културно-просветни рад.

Културно-просветни рад је нешто мало активнији 1923. г. На Другој земаљској конференцији КПЈ која је одржана у илегалности маја 1923., основана је Независна радничка партија Југославије и њен орган »Радник«. Тада је организован Савез радничке омладине

¹ »Једнаост« бр. 6, 16. јун 1920. г., Београд.

² Стенографске белешке. Историјски архив Зајечар.

³ Слободан Босиљчић: »Раднички покрет у Бору и онолици«.

Југославије који је издавао листове »Млади радник«, »Млада гарда« и »Исбра«. Ти листови су растурану у Зајечару и по селима и били су омиљена лектира. Но, полиција је забранила рад партијских организација јула 1924. г. И поред те забране, орган НРПЈ под именом »Оновани радник« излазио је до краја 1924. г. Према подацима, у Зајечару се растурало сто примерана »Онованог радника«. Петар Радовановић није сарађивао у њима већ радио на њиховим растурањима и популарисању.

Тек у »Организованом раднику« — главном органу Централног синдикалног одбора Југославије сарађивао је 1925. и 1926. г. Петар Радовановић, секретар рудара на Тимоку, потписивао се још као »црвени рудар са Тимока«. Ево неколико његових чланака:

1. »Прослава Првог маја у Зајечару« — где извештава да су 1. маја обуставили рад обућарски, опанчарски и кројачки радници, а остали радници делимично. На збору су поднесена два реферата: »О значају Првог маја« и »О интернационалном прегледу и положају радника у Југославији«. Увече је приређена забава која је била добро посећена.⁴

2. У чланку »Зајечар« јавља да је полиција почела насилно да растура раднички покрет. Нарочито су повели кампању против Коњарско-прерађивачких радника, истичући да се ту крије нена забрањена илегална комунистичка партија. Извршен је претрес код другова који су малтретирани, хапшени, а неки су протерани из Зајечара. Чланак се завршава констатацијом: »Другови се у својој борбености не могу ничим, па ни овим насиљем омести, већ ће их то још више очеличити за борбу и за жиливи и пожртвовани рад у синдикалној организацији«.⁵

3. У чланку »Величанствен збор Независних синдиката у Зајечару« говори о скупу свих радника који је одржан 24. марта 1926. г. У чланку је речено да је овај успех Независних синдиката утолико значајнији што је он постигнут упркос свеноликих провокација Јанка Петаковића, представника УРСОВ-аца. У циљу саботаже и провокација Петаковић је издао две плакате. На збору је говорено о положају радничке класе, значају организације, о изборима за Радничку комору, о новом таласу капиталистичке офанзиве у циљу општег погоршања радничке класе итд. Збор је закључен уз највеће расположење присутних радника за Независне синдикате што даје гаранцију да ће се синдикална организација у Зајечару развити и ојачати.⁶

4. У чланку »Коњарци — Зајечар« јавља да је на конференцији коњарско-прерађивачких радника 24. априла 1926. г. у Зајечару изабран акциони одбор који ће припремити скупштину за избор подбора.⁷

⁴ »Организовани радник«, број 33 од 10. VI 1925.

⁵ »Организовани радник«, број 46 од 5. VII 1925.

⁶ »Организовани радник«, број 25 од 1. IV 1926.

⁷ »Организовани радник«, број 26 од 4. IV 1926.

5. Петар Радовановић, неустрашиви и непоколебљиви пролетерски борац стално је био хапшен и прогањан и осетио обест државних органа. А када је опет настала ера хапшења и прогона у том крају, чије последице је осетио Петар Радовановић, он о томе пише и обавештава другове преко »Организованог радника«:

»9. ов. м. позват сам у Поглаварство среза бољевачког по достави полицијских власти из Сењских рудина. Поглавар среза позвао ме је у његову канцеларију и без икаквог саслушања напао ме је и почео опасно тући песницом по лицу, па најзад ударио ме је столицом у прса и ребра, опсовао ме и најбаналнијим изразима изгрдио (Марш у Русију, мајку ти комунистичку итд.).

Саопштио ми је да сам од данас интерниран, и да не смем отићи ни на мој приватни пољопривредни рад без пријаве код жандармеријске станице у своје место. Запретио ми је отворено да ће ме отерати у гроб, или у гору; јер, вели тако му је наређено. Ано ја нећу да бежим, он ће ме на то натерати! Ово је све учињено само зато што сам био код рудара у Равној Реци⁸ и покушао да одржим збор који нам је забрањен од тамошње полиције. Ова ме животиња неће уплашити ни овим његовим животињским поступцима да не радим на синдикалном организовању рудара што није једини разлог тог бруталног гоњења, а што би нам требало одобрити, јер то одобрава и устав чл. 33, као и Закон о заштити радника параграф 28.

Командир жандармеријске станице у мојем месту исто тако прети преко мојих пријатеља да ће ме он скоро средити. Све ово мене није изненадило, јер сам пуно уверен да када је год хтео и почео покрет рударских робова против бездушне експлоатације, тада су сви сопственици јаукунули у један глас и увек потражили помоћ верног им савезника полиције.

Ја сам иструлео у затвору већ две године због тога, а сада ће ми се исто тако слично па можда и горе десити, јер су сопственици рудника овог краја богови капитала, и све што они наређују мора тако бити.

Можда ћу ја и страдати, само зато што браним интересе наших радника, наших грађана, али никако због комунистичког или антидржавног рада, већ само зато што се искрено борим за боље услове за живот наших радника.

Нека ово упамте рударски радници овог краја да без њихове солидне и чврсте организације, као и без високе класне свести и крајњег пожртвовања не може се доћи до бољих услова за живот. И што ме они туку, пребијају и гоне па можда ћу платити животом, то није атан само лично надамном, већ над хиљадама њихових и њихових породица гладних живота.

⁸ Петар Радовановић говорио је 26. III 1926. год. рударима у Равној Реци о значају синдикалне организације и о положају рударских радника Југославије. Присуствовало је преко 400 радника. Полиција је Перу Радовановића после тога странарно спровела номесару полиције у Сењски рудник. («Организовани радник«, број 27 од 8. IV 1926. године).

Да живи Савез рударских радника! Да живи непомирљива класна борба гаравих рудара! Доле тиранија над голим животима тих бедника.»⁹

6. Петар Радовановић, као рударски и партијски радник, био је добро упознат са историјским развојем и приликама у рудницима угља у Тимочној крајини, а нарочито на Вршној чуки. У чланку »Положај рударских радника источне Србије« констатовао је да је Вршка чука била пре првог светског рата један од најбогатијих и најрентабилнијих рудника и да је огромно богатство вађено из земљине утробе. Рудник је експлоатисан од страног капитала од Белгијског друштва. Затим, да би читаоце упознао са приликама у руднику пре првог светског рата, каже:

»И пре рата као и данас рударским радницима био је забрањен уопште сваки збор и договор, читање радничке штампе, а нарочито им се бранило оснивање синдикалне организације кроз коју би се радници борили за своја економска права. Радници су онда били преоптерећени тешким радом и дугим радним даном од 12 до 16 сати дневно, канџавани за најмање ситнице. Управа рудника добивала је често похвале Друштва да јој ниједан рудник не даје толико ренте као што даје овај, што јој је давало повода да још бесније и више насрће на бедне радничке награде које су онда биле од 1,20 до 3 динара дневно.

Када је радницима додијало све ово долазећи у додир са варошким радницима решили су да реагују, тако августа месеца 1908. г. избије спонтани штрајк рудара. Иако је радничтво било класно несвесно и неупућено у борбу, ипак је солидарност била изврсна и радници су још одмах поставили услове за поправку свога положаја. Али се директор овога рудника уплашен и изненађен држањем радника обратио зајечарској полицији за помоћ која је одмах упутила један батаљон војске која је одмах похватала раднике и силом натерала на рад, вође радника похапсила и протерала са рудника, издавши им танво уверење да се нигде ти радници не могу да упосле, те тако тај је штрајк угушен на штету наших радника, а у корист белгијских капиталиста. Али, пословица вели: Притиснуто јаче све на више сначе. Радници револтирани противу гоњења њихових другова мислили су такође како се могу Дирекцији рудника осветити због гоњења њихових другова и због незаконитог гушења прошлог штрајка.

Тано они преко зиме јануара 1909. г. поново објаве штрајк. Сви радници учествовали су у овом штрајку који је био много жилавији и отпорнији. Узалуд је полиција кидисала са намером да штрајк угуши, али је трајао месец дана. Због тврдоглавости Дирекције раднички услови нису испуњени и поред одличног држања радника. Штрајк је завршен на њихову штету, али и на штету самог Друштва због тога што је рудник на више места био срушен од толиког нерада. Када је Друштво увидело да је рудник оштећен за време ових штрајкова толико много, а користило се много шпијуна и власти

који су радили на гушењу штрајка на штету самих радника, који су били заиста заслужили да добију боље услове за живот јер су они створили то богатство, онда Друштво смени све чиновнике као и самог директора.

Постављањем нове дирекције дадоше нов подстрек радницима за рад, повратише отпуштене раднике, дозволише радничку организацију која је једино постојала само на том руднику. Дирекција ако је што имала она је само са радничким представницима то решавала, награде су биле најбоље у Србији од 5 до 8 динара за осам сати радног времена, давао се акорд по споразуму управе Пододбора Дирекције. Сконцентрисале су се на овоме руднику најспособније рударске снаге. Рудник је богато напредовао, започео је са зидањем најмодернијих станова, измерено је било да се просече један поткоп као главна артерија која би спојила рудник са железничком станицом »Влашки дол« испред Вршне чуке — по дужини 2 км, али је ово и много другог остало недовршено јер су настали ратови . . .«

7. После анектирања Тимочке крајине 1915. г. од стране Бугара, окупаторска власт организовала је експлоатацију овог рудника све до ослобођења Зајечара и околине 19. октобра 1918. г. Бугари су приликом напуштања града и околине однели све што су могли понети. Рудник Вршну чуку су демолирали и упропастили за производњу. После ослобођења вратио се стари директор с намером да рудник обнови, али од стране предузећа нису биле предузете никакве ефикасне мере па је са обновом ишло споро. Ево шта Пера Радовановић у свом чланку каже:

»Радника сада има око 40 са наградом од 16 до 35 динара. Продукција је око 10 тона. Станови су праве јазбине и склоне све паду, без шпорета и фуруне итд. На самом једном собичку такве врсте сами су радници наместили једну фуруницу и истакли чунак кроз дувар напоље. 20. јануара о. г. радници су били наложили исту фуруницу угљем, а споља је дувао јак ветар и те ноћи угушио је дим од угља два дивна младића, и то Станка Вујановића и Андрију Николића оба из Малајнице, округ крајински. Они су радили за 20 динара дневно, а нашли смрт у овим рушевинама.

Плата је веома неуредна, јер се нема пара, огромна количина угља лежи на лагеру од преко 30.000 тона. Опасност по радничке животе је велика. 20. X 1925. г. отначило се вагонче и отсенло ногу од колена Јовану С. Јовановићу из Прлите, Зајечар, плата му је била 35 динара дневно.

Услед тога што нема довољно дрва за подупирање прети опасност да се сруши цео брег и све затрпа. 31. XII прошле године срушио се брег и угрува Јована С. Јовановића. Остао је жив, али потпуно неспособан за ма какав рад.

Старим радницима који су провели цео век на овом руднику не даје се уредно инвалидска потпора, иако је образована сада нека Братинска благајна у Зајечару која обухвата неколико рудника, а којима је девета брига за ове беднике. У прошлој години умрли су од глади без потпоре иако су имали право на њу Јозеф

⁹ »Организовани радник«, број 31 од 22. IV 1926. године.

Ресник и Јохан Чатор. Овакво неуредно издавање потпоре приписује се у грех некоме Душану Јовановићу индустријалцу који је као председник те благајне вршио своје послове тим парама, а није издавао тим радницима на време. Ето тако се радници убијају и малтретирају.«¹⁰

8. И у чланку »Положај рударских радника у источној Србији« истиче се да положај радника по овим рудницима није на висини. Нарочито се осврће на тежак рад у Бору где ради око 5.000 радника, а наднице се крећу између 18 до 35 динара. У том руднику несрећни случајеви су врло чести, услед претераног рада у фабрици и руднику, а о свему томе нико ништа не износи у јавност.¹¹

9. У чланку »Са рудника источне Србије« говори о положају рударских радника у руднику угља у селу Звездану, власништву Тимочке зајечарске банке. У руднику је било запослено око 70 радника, дневно се вади око 20 тона угља, наднице се крећу од 18 до 40 динара, а радно време је 12 часова. Раднички станови су нездравии, праве гробнице. Шахте су необезбеђене, па се могу сваког часа срушити и уништити 30 до 40 радника. Дрва за подупираче нема, па су она необезбеђена. Ваздух је у потнопима загушљив и штетан по здравље радника. Нема вентилације — сем на једном месту. Радницима се, поред осталих одбитака, одбија 7% пореза од наднице.¹²

10. »Јанко Петаковић у Зајечару« је допис о том поверенику Радничке коморе за област тимочку и о његовом покушају да се по његовом диктату створе синдикалне организације што је изазвало реаговање радничке класе.¹³

11. Петар Радовановић примио је часопис »Раднички покрет« за месец јул 1926. г. који је излазио у Сарајеву. Кад га је пажљиво прочитао и проучио није могао да се сложи са његовим писањем. Зато је упутио уреднику часописа писмо, у коме је рекао да се не слаже са њиховим писањем из следећих разлога:

»Социјализму који ви исповедате одзвонило је још у почетку светског рата, а да су Шјдеман — Носле и остала компанија објавили мир пролетаријату са калибром топова 42. Њих је врло добро допунио г. Алберт Тома, који данас заузима велик положај у истом циљу.

После свега тога вашем социјализму је одзвонило.

Ви велите да су за братоубилачку борбу међу радницима криви левичари, који добивају директиву из Москве. Зашто се стидите да признате да сте интересе пролетаријата жртвовали својим положајима на којима седите без његове воље. Зашто не признате да су вам ти положаји милији него јединство радничке класе. Жестоко се варате ано мислите да ће се неки завести вашим писањем. Ми

из низине осећамо страховите ударце, које нам задаје капитализам, нога ви помажете.

Ви бисте хтели, што но каже пословица: Да су сви вуци сити и овце на броју. Али ми видимо како капиталистички курјаци ждери сваким даном толине наше другове.

Ваши чиновници постављени су овамо декретом владајућих и као танки не усуђују се да устану у заштиту рудара, који сваког дана гину и упропашћавају своје животе као никада до сада. Ја сам свестан зашто они то неће, не могу и не смеју, јер не би ни минут остали на положајима где су.

До јединства између вас и нас неће доћи дотле дон ви богато награђени заузимате положаје у радничким институцијама, а прави пролетерски борци труну по тамницама. Понушајте и ви, заложите се истински за интересе пролетаријата и до јединства ће брзо доћи.

Све дотле ја нећу примати ваш часопис.

10. VIII 1926. Злот.«¹⁴

Тако се Петар Радовановић, неустрашиви пролетерски борац, и путем писања борио за права радничке класе.

¹⁰ »Организовани радник«, број 37 од 16. V 1926. године.

¹¹ »Организовани радник«, број 29 од 15. IV 1926. године.

¹² »Организовани радник«, број 56 од 26. VII 1926. године.

¹³ »Организовани радник«, број 27 од 28. VII 1926. године.

¹⁴ »Организовани радник«, број 66 од 26. VIII 1926. године.

ЖИВОТ И РАД ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА ОД 1929. ДО 1944. ГОДИНЕ

О животу и раду Петра Радовановића у времену од увођења шестојануарске диктатуре до завршетка другог светског рата, односно до успостављања нове народне власти, расположиви историјски извори веома су оскудни, па је то био и главни разлог што до сада о овом периоду није било ширих радова.

Малобројни писани извори, углавном посредни, само су се делимично односили на овај период, а ни раније забележена сећања савременика нису била довољна за озбиљнију историјску обраду овог проблема, нарочито ако би се при том имала у виду и потреба да се паралелно објасне и друштвене прилике у којима је Радовановић тада живео.

Тек су допунска истраживања нових архивских фондова и нанадни записи истраживача, дали нешто више података и омогућили да се боље разуме политична улога и стварни револуционарни допринос Петра Радовановића у последњем периоду његовог живота и рада.¹

Расположиви подаци показују да је Петар Радовановић, непосредно пре увођења шестојануарске диктатуре, био веома ангажован у политичкој активности КПЈ и Независних синдиката. Пре увођења диктатуре деловање КПЈ, СКОЈ-а и Синдиката одвијало се у отежаним илегалним условима. Међутим, без обзира на све те забране и репресивне мере полиције и ренима, на овом подручју су (1927. и 1928. године) радили Базенски партијски комитет, као и руководство Независних синдиката.²

¹ Допунска историјска истраживања организована су поводом обележавања стогодишњице рођења Петра Радовановића 1982. године.

² Петар Радовановић био је тада члан Басенског руководства КПЈ у Зајечару и члан обласне синдикалне управе (Грга Јанез, Записи илегалца, Рад, Београд 1960, стр. 23—45).

Партијски, скојевски и синдикални активисти одржавали су везе са обновљеним чланством у више места источне Србије, користећи при том разне легалне форме рада. Поред свих тешкоћа у том раду веома је значајан био њихов утицај на ондашњи друштвени и политички живот ове средине. И пододбори Савеза радника и намештеника на чијем се формирању од 1926. године ангажовао Петар Радовановић,³ били су танође утицајни на политички живот, нарочито у рударским центрима Тимочке крајине.

Међутим, са увођењем шестојануарске диктатуре (1929.) и мерама режима које су касније уследиле, онемогућено је било какво политичко организовање и деловање Партије и СКОЈ-а. Танође је забрањен и рад Независних синдиката. Касније, уместо класних синдикалних организација, формиран су режимски »Општи раднички савези« и подружнице Савеза рударских радника, као чисто професионалне организације, »које неће деловати у политичком правцу« и са члановима управе који су »по учињеном дугогодишњем искуству потпуно исправни и поуздани«.⁴

После хапшења и суђења многобројних чланова ЦК КПЈ и СКОЈ-а уследила су хапшења и у Тимочној крајини.⁵ Репресалије режима онемогућавале су везу међу преосталим члановима забрањене КПЈ. Полиција је пратила и Радовановићево кретање који се управо вратио из СССР-а, вршећи и повремене преметачине у његовој кући.⁶

Шестојануарска диктатура задала је тежак ударац тек обновљеној партијској организацији и читавом радничком покрету у овом крају. У условима терора и репресалија режима, Петар Радовановић је боравио највише у Злоту, бавио се пољопривредом и задругарством,⁷ а са својим сарадницима држао је ретке илегалне састанке.⁸ Популаризација задругарства имала је за њега и политички смисао, јер је задругарство било уперено против монопола сеоских дућанџија, шпекуланата и зеленаша, који су уз помоћ корумпиране локалне власти експлоатисали ондашње сеоско становништво.

Функцију у задружној управи Петар Радовановић је користио за везу са околним сељацима. Своје раније сараднике налазио је сада и у брестовачкој, кривељској и рготској задрузи. Задруга у

³ Белешна Живојина Ступаревића, секретара Среског комитета СКОЈ-а у Бору о разговорима вођеним са Петром Радовановићем 5. III 1946. године (фотокопија белешке у поседу аутора).

⁴ Извештај Француске компаније Испостави среза зајечарског, пов. бр. 1613 од 27. VII 1937. (Музеј у Бору, к. IV док. 16 и 61).

⁵ Априла 1929. године ухапшени су у Зајечару Манојло Ђорђевић, Миливоје Феликс, Јован Крстић и Иван Ивановић, а августа исте године и Богосав Влаовић. Секретар Басенског комитета КПЈ, Грга Јанез, прешао је тада у Загреб где је ухапшен танође априла 1929. год. (С. Босиљчић, Раднички покрет у Бору, Бор 1975, стр. 77).

⁶ Изјава Љубице Драгијевић дата аутору рада октобра 1982. године.

⁷ Јован Радовановић у својим сећањима тврди да је 1929. године био ухапшен и Петар Радовановић (фонд мемоарске грађе Музеја у Бору).

⁸ Исто.

Злоту наша се у тим годинама у великим тешкоћама и дуговима, па је он тада био заузет и обнављањем њеног рада.⁹

После увођења диктатуре, у одсуству веза са обласним и вишим руководством КПЈ, партијски и скојевски активисти и сарадници транжили су од Петра Радовановића помоћ и савете за рад. Међутим, непренидно праћен од стране полиције, заузет обавезама на селу, он није увек био у стању да се томе одазове, а свестан стварних прилика и свог положаја био је у томе поненад и уздржљив.¹⁰

И фракционашна борба, која се уочи диктатуре водила у руководећим органима Партије и у Окружном комитету, утицала је на његов даљи однос према политичком раду. Он је био против франционашних борби, али је био потпуно збуњен деловањем појединих чланова Окружног комитета, који су почетном 1927. године долазили не само да пруже помоћ партијској организацији, већ да придобијају за ову или за ону групу.¹¹ У својим каснијим сећањима он о томе каже: »Многи су пали под утицајем и били су опортунисти и троцнисти. То је било 1928. године«.¹²

После повратка са Вршке чуке, где је био запослен као надзорник подземних радова, Петар Радовановић наредних година прелази у новоотворени рудник Злаће, где до почетка 1937. године ради као рударски надзорник код енглеске фирме »Zlot Majns LTD«. То је било време обнављања парламентаризма, али не и слободног деловања комуниста, која је полиција и даље хапсила и прогонила. Антивисти КПЈ и СКОЈ-а успостављали су и у илегалним условима везе са ранијим члановима ових организација. На овом подручју, нарочито у Бору било је веома тешко успостављати такве везе, јер је полиција пратила кретање нових људи. Благоје Нешновић, који је као лекар 1936. године по партијској линији био упућен у Бор, отишао је убрзо у Шпанију, а контакти са Петром Радовановићем били су тада ретки и веома ризични.

Ни у време велике буне околних сељана 1935. године, због штете коју је отровни борски дим причињавао усевима и осталој вегетацији овог краја, није било лако успоставити везу и утицај КПЈ на учеснике ове буне и њен ток. На челу буне налазили су се Станоје Миљковић и Илија Думитрашковић из Брестовца, чланови КПЈ. Пошто су се против борсне компаније побунили и злотски сељаци, они су у то време долазили у Злот и посећивали Петра Радовановића. Али, Петар у овој буни није непосредно учествовао. Он је још од раније био упознат са узроцима ове буне, јер је од дима био оштећен и део имања злотских сељана. Пошто је радио

⁹ Изјава Љубице Драгијевић и Јована Карабашевића из Злота дата аутору октобра 1982. године.

¹⁰ Када су Петра Радовановића на Вршкој чуки, где је неко време био запослен (од 31. III 1932. до 30. IV 1933.) у два маха посетиле групе напредних омладинаца из Зајечара, он им је говорио само о општим приликама у свету и о свом боравку у СССР-у а не и о политичким приликама и задацима у земљи. (Изјава Миленка Стојановића, дата аутору рада 1982. године).

¹¹ Грга Јанкез, ц. р. стр. 42.

¹² Живојин Ступаревић, цит. белешне.

у другом руднику он није могао да се најнепосредније укључи у организовање буне и акције побуњеника. Пратећи ток ове буне он је, међутим, уочио да су у њој дошли до изражања различити интереси, да су се испољиле две струје.¹³ Због тога у овој буни није било јединствених циљева и акција. Те струје у својим каснијим сећањима Радовановић оцењује као буржоаске,¹⁴ односно као деструктивне. Међутим, без обзира на то, он се са буном и њеним циљевима слагао, јер је она била уперена против стране експлоатације, која није мимоишла ни сеосно становништво.

Акције побуњених сељана 1935. године, међутим, снажно су одјекнуле у ондашњој јавности. За побуну против Француске компаније Борског рудника, у којој је учествовало преко 4.000 људи, сазнала је и управа оближњег енглеског рудника Злаће у коме је тада радио и Петар Радовановић.¹⁵ Она је схватила и прави смисао те побуне и снагу њених носилаца, па је то вероватно и утицало на ову управу да убрзо после ове буне осигура своје предузеће против нереда изазваних »грађанском побуном, грађанским ратом, револуцијом или од стране штрајкача искључених радника или других лица, која учествују у радничким нередима или лица која поступају за рачун или у вези са каквом политичком организацијом«.¹⁶

У време буне било је и у Злоту политичког организовања и немира у вези са акцијама комуниста и других организација у току петмајских избора, у којима је као заменик посланичног кандидата (на листи опозиције), др Ивко Ђоловића учествовао и Петар Радовановић. На предизборном скупу жандарми су међу бираче убацили провонатора и изазвали неред, а онда растурили збор.¹⁷

Услови за гласање на овим изборима били су врло лоши. Провокације и страх од терора били су утицајни и на резултате избора. За листу опозиције у целом срезу зајечарском гласало је 200, а у Злоту само 14 бирача.¹⁸

Последице политичке агитације вођене за време буне сељана и избора 1935. године, осећале су се и касније, па је окружни начелник из Зајечара морао да појача мере безбедности, како не би дошло до нових немира. Тајни агенти Управе Борског рудника сазнали су, почетном 1936. године, да се припрема и окупљање радника позваних из околних рудника Ресаве и Сењског рудника, а незадовољних радника било је у то време и у другим рудницима (у Боговини и Ртњу оченивао се и штрајк). Међу антивистима »но-

¹³ Н. Ступаревић, цит. белешне.

¹⁴ Исто.

¹⁵ О побуни сељана у Бору издато је и званично саопштење (Музеј у Бору, кут. 3. док. 35 — препис).

¹⁶ Гарантно писмо бр. 19 од 7. VIII 1935. године којим се рудник Злаће осигурава против рата, нерада и грађанских побуна код друштва Royal Exshange Assurance (Музеј у Бору, кут. 5, 1935 — 1941.).

¹⁷ Р. Јовановић, Хроника села Злота (Историјски архив у Зајечару — рукопис, стр. 53).

¹⁸ Исто.

мунистичким агитаторима« из ове околине опет се помиње Радовановићев сарадник из Брестовца, Станоје Миљковић.¹⁹

Да би се онемогућиле нове акције сељана и радника, поред осталих мера, поновљен је и захтев министру унутрашњих послова (Жорошцу) да се из ове средине протерају познати политички активисти.²⁰ Међутим, политичка кретања, која су од стране званичних власти окарактерисана као комунистичка, настављена су и после ових мера. Та кретања осећала су се и на ширем подручју Тимочке крајине. У селима око Бора политичка активност била је и даље уперена против Француског друштва Борског рудника. Французи су такво деловање на селу настојали да спрече убацујући тамо своје људе и сараднике полиције. Ситуација је била утолико гора што је, поред Тимочке крајине веома несигурно стање било и на подручју Ресаве и Сења, па се страховало од нових, још већих радничких немира.²¹

Страховања су се повећала када се у овом крају сазнало да је око 1.800 радника Трепче ступило у штрајк. Да би спречила сличне покушаје на Ртњу, управа овог рудника отпустила је и протерала неколико радника — организатора штрајка. У исто време ова управа је доставила имена тих радника и директору Борског рудника, на ко ни тамо не би могли бити примљени на посао, јер власници рудника су већ схватили да »рударска предузећа морају, колико год је то могуће, да се узајамно помажу у борби против радничке комунистичке организације, која све опасније прети«.²²

Политичка ситуација у овом крају још више се заострила у време општинских избора 1936. године. У Злоту је тада, поред владиних кандидата (странке ЈРЗ), опет истанута листа Удружене опозиције, на којој је за председника кандидован Петар Радовановић. Ангажовањем комуниста од укупно 888 гласова Радовановић је добио 368, па су на основу тога комунисти изабрали 4 одборника, који су се на седницама истицали својим позитивним предлозима.²³

Иако није изабран за председника, број добијених гласова и 4 одборничка места у скупштини био је ипак велики успех за злотске комунисте и за Петра Радовановића. Углед који је он у то време имао у народу, као и његово раније политичко искуство, могли су бити веома опасни за ондашњи режим и за управе околних рудника, па су због тога заједнички настојали да га на свани начин отклоне.

¹⁹ Писмо директора Борског рудника генералном директору Француског друштва борских рудника, од 4. априла 1936. године (Архив Француске компаније у Бору, група XIX, кут. 3. св. 2).

²⁰ Исто.

²¹ Писмо директора рудника у Бору генералном директору ФДБР у Паризу, од 2. маја 1936. године (Исти архивски фонд).

²² Писмо генералног секретара Удружења рудара Југославије у Београду директору Борског рудника од 20. јуна 1936. године (Архив Француске компаније у Бору, Група XIX, кут. 3. св. 2).

²³ Р. Јовановић, ц. р. стр. 54.

Управа Борског рудника, која је тада сарађивала са оближњом енглеском фирмом »Zlot Majns LTD«, била је од раније упозната са политичким деловањем Петра Радовановића, како међу радницима злотског рудника Бешина, тако и међу радницима осталих околних рудника. Француска управа у Бору је због тога захтевала да се он отпусти из рудника Бешине и да се што пре ухапси. Тај задатак поверен је полицијском писару у Зајечару, а упућено је и писмо Удружењу власника рударских и металуршких предузећа у Београду, са молбом за интервенцију. Пошто се ради о једном од веома ретких сачуваних докумената, који се непосредно односи на Петра Радовановића и на његову активност у том периоду, цитираће мо га у целини:

»Ово писмо односи се на једног од комунистичких агитатора из борског региона, о коме вам нисмо писали у нашем последњем писму. Ради се о Петру Радовановићу из села Злота, који ради као надзорник код наших нових ортана из Злота.

То је стари комуниста за кога ће полицијски писар из Зајечара донети одлуку о прогонству, која је неопходна, као и за њему сличну личност из Слатине. Али, нажалост, Злот припада срезу Бољевац и наш полицијски писар ће морати да утиче на свог колегу из Бољевца, да би му указао на опасности које долазе и да га убеди да је акција неопходна. Али, није сигурно да ће успети. По свему судећи отићиће код свог колеге у понедељак и са њиме ће заједно обићи опасна жаришта у срезу бољевачком.

Петар Радовановић се кандидовао за председника општине у Злоту на последњим изборима. Није био изабран, али задњи председник општине у Злоту је слабић. То што Петар Радовановић врши велик утицај на Злот произилази из чињенице што је запослен као надзорник у злотским рудницима, те има под собом велики број радника. Следећи догађаји ће најбоље илустровати последице тог утицаја.

Пре неколико дана борска полиција је организовано покушала да похвата банду из Благојевог камена, која је дошла у Бор са намером да тамо настави са својим радом.

У Злоту се пронео глас да је у Бору дошло до нове буне и одамах су се становници Злота окупили да крену у Бор.

Молимо вас да изволите упознати г. Шеленса са том чињеницом. Ми ћемо бити слободни, да са наше стране затражимо од њега престанак да се одмах отпусти са посла поменути Петар Радовановић, што је у директном интересу рудника Бешине, а такође Злота и Бора. Ни једно индустријско предузеће не може да има интереса да дозволи да се у њему развијају слична жаришта комунистичке заразе.

Петар Радовановић је изгубио на изборима од својих радника,²⁴ што ће да доведе до опадања његовог утицаја. Отпуштањем

²⁴ Мањи број гласова на општинским изборима 1936. године Радовановић није добио због нерасположења радника, већ пре свега због притиска представника локалне власти и њене странке на бираче. Поред осталих мера, представници владине странке доводили су на изборе и потплаћене бираче.

са посла опашће његов утицај и на онај број радника који су радили под његовом директном контролом».²⁵

Уз помоћ полиције Петар Радовановић је оптужен да у кући крије пропагандни материјал и оружје, па је због тога ухапшен (6. јануара 1937. године) и спроведен у бољевачки затвор, где је провео више од 20 дана.²⁶

Читаво то време у затвору Петар Радовановић је био тучен и малтретиран. Да би изнудила признање о људима и везама са којима је сарађивао, полиција је у току саслушања користила најсуровије методе. Мучење и малтретирање у затвору оставили су трајне последице на његово здравље.²⁷

Али, ово хапшење није оставило трајне последице и на даље Радовановићево политично деловање. То деловање се само одвијало у другим, још тежим и сложенијим условима.

После одласка на робију друге групе партијских и скојевских активиста, у Тимочној крајини дошло је до нових хапшења чланова КПЈ и СКОЈ-а.²⁸ То је још више отежало политичку активност партијских организација у овом крају. Прекинуте су и везе са вишим партијским руководством, које се у то време налазило у иностранству. Те везе су још од раније биле ослабљене. Утицај привременог руководства КПЈ на живот и рад у партијским организацијама и руководством био је све до краја 1932. године веома слаб. Његове директиве стизале су до малог броја комуниста, јер су везе биле слабе и спорадичне.²⁹ Тек је две-три године касније дошло до оживљавања рада КПЈ и СКОЈ-а. Томе су свануко допринеле и промене у највишем партијском и скојевском руководству, као и промене у начину њиховог рада после Четврте земаљске конференције КПЈ (децембра 1934. године), а нарочито после Сплитског пленума (јула 1935. године).

Због великог броја рударских радника³⁰ постојала је потреба да се појача политичко деловање КПЈ на подручју Тимочке крајине,

²⁵ Писмо директора Борског рудника генералном секретару Удружења рударских предузећа у Београду, од 23. децембра 1936. године (као у нап. 19).

²⁶ Из рудника Бешине, који је држала енглесна фирма »Zlot Majns LTD«. Петар Радовановић је био отпуштен 5. јануара 1937. године. У документу о његовом отпуштању забележен је и датум његовог запослења у овом предузећу, 23. октобар 1935. године. (Писмо Управе рудника »Zlot Majns LTD« од 5. фебруара 1937. године, Музеј рударства и металургије у Бору, Фонд архивске грађе — нерегистровано).

²⁷ Према мишљењу др Петровског, бившег ланара из Злота, Петру Радовановићу је трајно оштећен вид због туче и малтретирања у бољевачком затвору (изјава Љубице Драгијевић дата аутору рада октобра 1982. године).

²⁸ После једне политичке провале у организацији КПЈ и СКОЈ-а у Београду, 1934. године, у Зајечару су ухапшени и Добривоје Радосављевић — Боби, секретар Универзитетског комитета СКОЈ-а у Београду и Миленко Стојановић (С. Босиљчић, ц. р. стр. 139).

²⁹ Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963, стр. 186.

³⁰ Према расположивим подацима у рудницима Тимочке крајине било је у то време оно 7.000 радника (А. Жинић, Индустрија и рударство до 1941. год. »Зајечар и околина«, Зајечар 1974. год. стр. 250—251; Штрајнови рудара Србије, колектив аутора, »Рад« Београд 1967. стр. 369—373).

али то у ондашњим условима није било лако остварљиво. И у документима Коминтерне из тога времена, односно у »Плану рада за Србију«, од 20. IX 1932. године, под тачком 9. стоји задатак да међу рударима треба »организовати групе РСО по рудницима и у подборима Савеза рудара УРС-а».³¹

Неколико година касније, обновљено партијско руководство КПЈ за Србију (1936. и 1937) озбиљније је пришло овом значајном задатку. Наиме, Обласни комитет КПЈ који је имао организације на територији Крагујевца, Краљева, Крушевца, Чачна, Ужица, Јагодине, Ђуприје, Параћина и неколико других места, одлучио је да пружи непосредну помоћ партијским организацијама у источној Србији. Испред Обласног комитета за тај задатак био је задужен Крсто Попиводе. После састанка одржаних почетком 1937. године, са члановима зајечарске организације КПЈ, он се, по препоруци Грге Јаннеза, упутио заједно са Илијом Думитрашковићем у Злот, са намером да се сретне са Петром Радовановићем. Радовановић је тада био на личној вези са секретаром зајечарске организације КПЈ и није присуствовао партијским састанцима.³² До сусрета, међутим, није дошло, јер се Радовановић још налазио у затвору. Неколико месеци касније (28. јуна 1937. године) Крсто Попиводе је поново дошао у Злот са истом намером, али ни овога пута до сусрета није дошло.³³ После изласка из затвора Петар Радовановић се углавном налазио на појати или на планини, јер је полиција пратила његово кретање, а већ је био познат и ондашњем Министарству унутрашњег дела... »као опасан комунистички организатор по рудницима који буни мирне раднике против власти и послодаваца и међу њима шири комунистичке идеје. Сматра се као вођа злотских комуниста».³⁴

Са оваквим карактеристикама после изласка из затвора Петар Радовановић се није могао вратити ни у рудник Злаће, а у суседној француској компанији Борског рудника он је још од раније био познат као комуниста и као организатор радничких штрајнова.

У Борском руднику управо су се тада због ниских надница заострили односи између радника и француске управе и претила је опасност да дође до штрајка. Незадовољство радника подржавала је у почетку и Стојадиновићева влада, налазећи у томе и неке своје интересе.

За притисак на Француску компанију ангажовани су и органи државне власти, а агитација за покретање штрајка поведена је преко вођства Југораса, које је било у вези са људима Стојадиновићеве странке.³⁵

³¹ С. Босиљчић, ц. р. стр. 78.

³² Петров брат, Јован Радовановић, био је члан ове организације КПЈ и редовно је долазио на састанке (изјава Миленка Стојановића, дата аутору рада октобра 1982. године).

³³ Изјава Крсте Попиводе, дата аутору рада октобра 1982. године.

³⁴ Акт Министарства унутрашњих дела, фонд архивске грађе Музеја у Бору (нерегистровано).

³⁵ Извештај француске компаније Борског рудника за 1938. пословну годину (архив Борског рудника).

Штрајк је објављен 25. августа 1938. године, и убрзо је обухватио све раднике Борског рудника. Петар Радовановић, обавештен о покретању штрајка, послао је у Бор своје људе, прикупивши у исто време и око 90 кг. жита за помоћ штрајкачима. Али, штрајкачки одбор није прихватио Радовановићеве људе, верујући у почетну југорасовом вођству и владиној подршци.³⁶ Међутим, убрзо је управа рудника постигла споразум са Стојадиновићевом владом, па су предузете мере да се штрајк обустави. Штрајк, је, под полицијским притиском завршен тек после месец дана, а спор је окончан враћањем на посао педесетак отпуштених радника и повећањем плата од само 2 динара дневно.

У својим сећањима о радничком штрајку Петар Радовановић посебно помиње и учешће Партије, што се поклапа и са њеним ондашњим настојањима да појача своју активност у овој радничкој средини. Управо због тога настојања и у Злот наредне године долазе чланови окружног и покрајинског партијског руководства. Поред Добривоја Радосављевића, Љубе Нешића и Јанка Мишковића, у посету Петру Радовановићу долазе, у јесен 1939. године, и чланови вишег партијског руководства Александар Ранковић и Ђуро Стругар, који су пре тога обишли и неколико других места у овом крају. Састанак чланова ЦК са Петром Радовановићем одржан је на појати Јована Пауновића, у подгорачком атару. Овом састанку присуствовали су и Јован Радовановић и Љуба Нешић, а затим је одржан и шири састанак са осталим члановима партије из Злота.³⁷ Љуба Нешић је и после овог састанка неколико пута био у Злоту ради учвршћења и омасовљења партијске организације.³⁸

У наредној, 1940. години, појачана је активност Партије и СКОЈ-а на овом терену. Деловање Партије појачано је и у Борском руднику где је организација обновљена још 1939. године.

Почетком 1940. године у источну Србију поново су кренули партијски активисти ради успостављања чвршће везе са обновљеним организацијама КПЈ. После обиласна организације у руднику угља Боговина, у Злот је, заједно са Љубом Нешићем, дошао и Светозар Вукмановић Темпо. Циљ је био да се преко Петра Радовановића успоставе везе са свим рудницима и да се у сваком од њих одрже састанци са групама рудара који ће се на тим састанцима окупити.

Али, на путу за Злот Љуба Нешић и Светозар Вукмановић, наишли су на жандармеријску патролу и били ухапшени, а затим спроведени у Бољевац, па због тога до планираног састанка није дошло.³⁹ Међутим, у току 1940. године, партијски активисти Окружног комитета су и даље посећивали Петра Радовановића. Он је консултован и око кандидовања и избора чланова Партије, односно

³⁶ Ж. Ступаревевић, цит. белешке.

³⁷ Р. Јовановић у Хроници Злота, на стр. 58. цитира о томе и изјаву Александра Ранковића.

³⁸ Изјава Љубице Драгијевић, дата аутору рада октобра 1982. године.

³⁹ Светозар Вукмановић Темпо, Илегални рад и формирање организација КПЈ и СКОЈ-а у Нишу и околини 1940. год., Нишки зборник, Ниш 1981. год. стр. 15—17.

око формирања партијских ћелија у Злоту, Боговини и Подгорцу.⁴⁰

У току даљег омасовљивања Партије и СКОЈ-а Петар Радовановић је давао Окружном комитету КПЈ податке о многим старим комунистима или симпатизерима и то на ширем подручју: у Брестовцу, Слатини, Метовници, Кривељу и још неким местима.⁴¹

Са окупацијом земље и почетном припреме за устанак појачана је политичка активност КПЈ. Иако већ тешко болестан, Петар Радовановић даје значајан допринос тој активности и припремама. »У овом рату пашће још неколико монархија« — говорио је он тих дана⁴² и својим саветима пружао драгоцену помоћ партијским активистима. Већ у првим данима окупације посећују га његови сарадници — чланови Партије,⁴³ а подробнија обавештења о припремама за устанак добио је и од чланова Окружног комитета КПЈ маја 1941. године.⁴⁴

Веза са Петром Радовановићем, одржава се и у првим данима устанка, када су његови многобројни сарадници постали борци партизанских одреда и партијски илегалци, ангажовани у борби против окупатора и његових сарадника.

Терор окупатора и његових сарадника у јесен 1941. године није мимоишао ни тешко болесног и изнемоглог Петра Радовановића. Када је окупатор октобра и новембра 1941. године спалио око 800 кућа у Злоту, међу првима изгорела је и кућа Петра Радовановића, а он је као комуниста приведен код немачког команданта Биргера. Пошто је био слеп и непокретан Немци га нису ликвидирали, али је његова појата била касније под њиховом сталном присмотром. Сарадници окупатора пратили су и кретање других људи око Петрове појате, а припремали су и честе провокације, како би га изазвали, а онда ликвидирали као и многе друге његове саборце. Али повода за то није било. Он је за провокаторе био не само слеп, већ и нем. До последњих дана Петар Радовановић је заједно са осталим члановима његова домаћинства и са околним сељацима тешко доживљавао све невоље окупације и терор његових сарадника.

Дане ослобођења земље и успостављања нове народне власти дочекао је Петар Радовановић радостан и с пуно оптимизма. Иако тешко болестан, интересовао се за све нове мере. Од људи који су се о њему старали тражио је да му читају штампу и да га оба-

⁴⁰ У току лета и јесени 1940. год. Петра Радовановића су посетили Љуба Нешић, Добривоје Радосављевић Боби и Јанко Симеонович (Јанко Симеонович, Једини излаз — борба, Развитац, бр. 6, 1981. стр. 38).

⁴¹ На предлог Петра Радовановића учлањују се у КПЈ Јован Добрић, Павле Цујић, Петар Грамић, Јован Мусаловић и Петар Јонановић, који су се 1941. год. ставили на чело НОП-а, а у пролеће 1943. године пали су као комунисти у борби против окупатора и његових сарадника. (Говор Јанка Симеоновича одржан у Бору, 6. августа 1981. године, поводом откривања споменика Петру Радовановићу — документација о споменицима НОР-а Општинског одбора СУБНОР-а Бор).

⁴² Изјава Лазара Илића дата аутору рада октобра 1982. године.

⁴³ Ј. Симеонович, цит. говор.

⁴⁴ Ј. Симеонович, Једини излаз — борба, Развитац, бр. 6, 1981. стр. 37—42.

вештавају о свим важним политичким догађајима,⁴⁵ али тешна болест га је убрзо потпуно савладала. Умро је 9. фебруара 1947. године.⁴⁶

Резимирајући досадашње излагање можемо слободно рећи да је, и поред многих нејасноћа и историјских празнина, и у овом периоду Радовановићевог живота веома видљив континуитет његове политичке активности и трајна повезаност те активности са целином радничког покрета. Иако повремено неусаглашена са деловањем других чланова КПЈ, његова политичка акција никада није одступала од основне партијске линије и њених главних циљева. Напротив, идејно и политички осмишљена, ослоњена на велико револуционарно искуство и прилагођена реалним условима, свака његова акција је и у овом периоду доприносила остварењу тих циљева и била драгоцену за укупну револуционарну борбу. Величину његовог револуционарног доприноса и његову стварну улогу требало би, међутим, и даље истраживати, нашта несумњиво већ досадашњи резултати обавезују.

Миљивој Татић

ИДЕЈНО-ТЕОРИЈСКИ ДОМЕТИ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ДЕЛА ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА

У богатој галерији херојских ликова наше револуционарне радничко-класне прошлости име Петра Радовановића издваја се својим оштрим моралним профилем и симболиком усправног рударског трибуна који је борбом и свешћу уздигао рударску јаму, као радно-историјски простор, до социјалистичког принципа са којим се може превладати бесмисао, беда и тиранија експлоатације човека по човеку.

Петар Радовановић припада оном језгру Српске социјалдемократске партије које је расло и јачало као прва генерација организованих класних снага у Србији, и које ће на црти принципа доследности, по примеру њиховог »омиљеног друга«^{*} Димитрија Туцовића, сагорети у огњу борби до последње снаге живота. Радовановић је од ретких из ове генерације којима је припала историјска дужност да непоколебљиво држе фронт класне борбе скоро четири деценије. Он је, ношен антејским односом са борбом потлачених маса, превалио дуг револуционарни пут од првих почетана организованог радничког бунта у Сењском руднику, па кроз крваве борбе и терор, усправан и непоколебљив, он се четрдесет година часно борио и успио у својем рударском окну поставити и учврстити ону архимедовску тачку која се по Лењиновој симболици показала јединим извором и упориштем оне организоване радничке силе која може срушити и преобразити свет класног ropства и свеопште људске беде.

Нада се данас из перспектива социјалистичке самоуправе, трезвено и аналитички, уз припомоћ архивских извора, посматра тај четрдесетогодишњи ток радничког покрета, то ужарено гротло класних судара, од првих организованих почетана, па равно све до прага победе, познаћемо сву бестијалност терора буржоаских сила,

^{*} Према Ратном дневнику П. Радовановића.

⁴⁵ Изјава Милана Драгијевића дата аутору рада октобра 1982.

⁴⁶ Овај датум уписан је у матичној књизи умрлих за 1947. год. на стр. 37. тен. бр. 9. Књига се налази у месној канцеларији у Злоту.

и насупрот њему паклену беду у свету рада из којег се устрајно издижу борбене колоне и шири пламен класне свести што осветљава хоризонте и уједињује према социјалистичкој будућности. У том историјском вртлогу Петар Радовановић ће својим рударско-класним компасом издржати у самој матици борбе и својим племенитим ликом уздићи се до принципа по коме можемо поуздано пратити падове и успоне, десна и лева скретања у нашем радничком покрету.

Када данас знамо како је из тог покрета радикално-либерални дух однео блиставог литерату Јована Скерлића или синдикалистичка ускост утицајног интелектуалца Милорада Поповића, како се око крупних питања колебао искусни социјалистички бард Драгиша Лапчевић, како је на балканском простору посустала енергија Лењиновог сарадника и саборца Илије Милкића и угасила се неповратно као метеорска прашина после Обзване и крваве државно-полицијске офанзиве која неће престајати до социјалистичке победе; додамо ли томе и оне примере идејно-класног издајства које се као у случају др Живка Топаловића и његовог помоћника Александра Павловића, вођа Социјалистичке партије и виђених активиста Српске социјалне демократије, завршило у Равногорској четничкој идеологији и ратно-злочиначкој пракси намеће нам се још оштрије потреба да анализирамо идејно-теоријске основе и класну свест по којима је Петар Радовановић остао усправан и непоколебљив револуционар гледајући из свог рударског окна радничко-класним критеријем, развијајући на том рударском принципу такав револуционарни ангажман који му је с правом донео епитет радничког трибуна у Лењинином смислу.

Зато ће бити достатна само она анализа његовог идејно-теоријског профила која полази од марксистичке анализе друштвеног бића радничко-класне борбе, која, стремећи својој теоријској суштини, обликује свест најнапреднијих својих бораца и уздиже их до марксистичког сазнања. Радовановић је стицао теоријска сазнања кроз свакодневну борбу и праксу. Та школа је често скупо стајала, али су зато њене поуке бивале темељне и трајне. Када, на пример, указује на неуспели штрајк од 28. јула 1907. године у Борском руднику, он ће показати да је значај овог штрајка у стицању сазнања да се овакав облик радничке борбе не може добро припремити и успешно извести без добре организације.¹ Он, такође, праксом увиђа законитост по којој радничке тековине освојене у штрајкачкој борби зависе од организоване снаге радника да на освојеном нивоу држе равнотежу према власничким класним снагама. Резултати класних преговора пропорционално изражавају однос снага у самим преговорима и изражавају се по мери и снази организованих радника: како би организација синдината попуштала и слабила, тако би се тековине класне борбе губиле, престајале би бити важеће.

Унажимо примерице на шири политички значај штрајка рударских радника у Сењу, у чијем је одбору већ деловао млади «лау-

¹ »Радничке новине«, број 94, 11. 8. 1907.

фер« Петар Радовановић. Према оцени »Радничких новина« овај штрајк је, уз покушаје оспоравања управе и »благонаклоную помоћ Министарства грађевина и још наклоњенију Железничку дирекцију«, успео потврдити »право удруживања« радника, »једно најдрагоценије уставно право за радничку класу Србије од особитог интереса и важности«.² У чланку се, такође, истиче значај парламентарне акције коју је поводом Сењског штрајка водио социјалистички посланик др Михаило Илић и која је допринела »да се народним представницима и Скупштини створи јасан појам о последицама, којима води сваки дивљачки напад на права радничке класе«, те да се »образује анкетна комисија за извиђај злоупотреба на руднику, као и жеље побуњеничких радника«.³ То је била практична лекција и њена идејна поука о значају парламентарне борбе као метода и тактике радничког покрета, коју ће Петар Радовановић потпуно акцептирати и у њеном духу активно учествовати у изборним акцијама Српске социјал-демократске партије.

Политичком образовању и акционом оспособљавању кадрова ССДП је поклањала прворазредну пажњу. То је, поред питања организационог развоја, увек било једно од најважнијих питања и задатака од програмских опредељења до свакодневне борбе. Истичући стално практичан значај Марксове максиме да ослобођење радничке класе мора бити њено сопствено дело,⁴ у ССДП је указивано на свест као материјални фактор те ослободилачке борбе и примарни услов њеног прогреса. Као што »Раднички покрет постаје озбиљан тек онда кад у њему учествују радници и када га они носе на својим леђима«, тако он може бити ослободилачки тек ако је »циљ свесних радника«.⁵

Са првим корацима организованог рада Српска социјал-демократска партија је задатак оспособљавања класе поставила на најшире основе, без секташења и затварања у партијске или синдикалне кругове. Основни субјект борбе јесте радничка класа, чији најборбенији и најсвеснији део представљају радници организовани у своју политичку партију и синдикате, те се с правом у ССДП много »полаже на способности радника«, на »потребу да сами радници знају све што им је потребно за практичан рад«, јер су они »фактор који утиче на целокупан рад партије«.⁶

Иако је цео раднички покрет усмерен да уз свакодневну борбу стално ради на агитацији и ширењу социјалистичких идеја, да образује и оспособљава радне масе, у ССДП се врло рано устаљују и социјалистичке радничке школе, као чвршћи, организованији и систематични облици политичког образовања. Прву такву школу већ 1903. године основао је Радован Драговић и њу је успешно завршило око 15 радника. Већ наредне, 1904. године, поред Радничке соци-

² Види »Радничке новине«, број 74, 17. 12. 1903.

³ »Радничке новине«, број 34, 16. 10. 1905.

⁴ Види чланак »Радничке школе« у »Радничким новинама«, број 81 од 6. 10. 1904.

⁵ »Радничке новине«, број 81, 6. 10. 1904.

⁶ »Радничке новине«, број 81, 6. 10. 1904.

јалистичке школе у Београду, у чијем раду се ангажују највредније снаге уз Драговића, Туцовића и Лапчевића, ованве школе су радиле у Крагујевцу, Светозареву, Шапцу. Свакодневне практично-политичке потребе и захтеви за ширењем и кадровским јачањем партијске организације поставља задатке на пољу политичког образовања, јер за то, како је истицано, није довољна само практична синдикална борба која је, додуше, по својој природи блиска свакодневним радничким потребама, интересима, проблемима и захтевима. Уз то је неопходна и »необично снажна агитација, потребно је високо политичко образовање радника, па да се уздигну над уским схватањима дневне користи и обзирања само на своју личност, па да могу појмити да интереси његови леже у интересу његове класе, да дизање радничке класе, дизање је његово».⁷

У сунобу са анархо-либералима ССДП је изградила чврсте марксистичке темеље о питањима односа класе, њене идејно-политичке авангарде и синдиката. Политично организовање није само себи циљ нити њему треба подчинити синдикалну борбу, већ је оно управо темељ јачања класне снаге синдикално организованих радника, израз потребе, »да се у синдикату социјалистички ради«. »Политична борба Социјал-демократије даје синдикату ону револуционарну енергију и јасно схватање његовог крајњег циља»,⁸ те је политички интерес и самог синдикалног покрета неодојив од рада на снажењу партије, којој је ширење свести, социјалистичких идеја и знања основна претпоставка.

Вероватно је кроз радничку школу или неки други облик политичког систематичног образовања прошао и млади Петар Радовановић, јер га већ на почетку његовог деловања у радничком покрету сусрећемо као идејно-политички оформљеног борца, који се брзо афирмише као непоколебљив у својим схватањима, зрео и истрајан организатор, који на себе преузима задатке ширења социјалистичких идеја међу радницима и сељацима, организовање покрета и усмеравање његово према вредностима и критеријумима истинске класне борбе.

Дело Петра Радовановића у својој целини није само живо сведочанство пионирске епохе радничког покрета у нашој земљи, већ је по својој идејној снази и порукама трајна баштина наше радничко-класне оријентације на ослобођењу рада и успостављању оне светско-историјске збиље што најзад изналази своју равнотежу у орбити око стожера »сунца рада«, по формули Карла Маркса. Зато оно не спада у прошлост, већ у наш сувремени марксистички корпус, који је на постулату Марксове синтагме о асоцијацији слободних произвођача активирао своје сопствене материјалне снаге, које по свести, друштвеном положају и улози, по својој фронтној повезаности и стваралачкој потенцији, отворености за нова сазнања и критичком усмерењу, могу трајно одржавати на нашем тлу револуционарни курс оне изворне програмске инспирације СКЈ, којој ништа што је створено толико не импонује и није толико свето да

⁷ »Радничке новине«, број 1, 16. 10. 1905.

⁸ Исто.

не би могло бити надмашено још слободнијим; још људскијим, још бољим.

Тај програмски сиже садржи најдоследнију критику самозадовољства постигнутим и захтева од револуције стално стваралаштво као еминентно револуционарни чин који је једини у стању да се акционим немиром брани од етабирилујућег западања у практицизам и опирући се на своје свесно повесно биће прибира и развија снаге за трансцендирајуће пројекте и замисли. У том циљу су нужна све шира марксистичка истраживања и анциолошка пропитивања историје нашег радничког покрета у коме појава и дело рударског радника Петра Радовановића представља врело инспирације и светао пример, сведочанство о судару људског генија са барбарством отуђених сила на путу у слободну цивилизацију, како би ренао сам »секретар рудара са Тимока«, размишљајући о светско-повесном значају Октобарске револуције у правом амбијенту балканског ратног вихора 1918. године.

На питање о идејним утицајима на формирање Петра Радовановић, тешко би се могло одговорити уобичајеном катедралском методологијом и анализама литературе коју је читао или предавања које је слушао у сусретима са најеминентнијим главама Социјалистичког покрета у Србији.

Иако се може поуздано констатовати снажан Туцовићев утицај на Радовановићев идејни пофил, ипак се, бар на једном питању, може уочити изузетност Радовановићевог идеолошког формирања, које у свом аутентичном процесу и дијалектичком склопу носи критичку вредносну димензију као битну одредницу својег радничко-класног бића. Овде имамо на уму однос ССДП према аграрном сељачком питању око којег се колебала и њена најумнија глава, Димитрије Туцовић. Њен званични став о сељацима као конзервативном и реакционом елементу од чијег утицаја треба сачувати покрет индустријских радника, уствари представља догматски пресађену шему из западноевропске социјалдемократије, коју је Драгиша Лапчевић издигао до битног теоријског принципа. Позивајући се на истргнуте цитате из Манифеста Комунистичке партије и познатог дела Карла Кауцког о аграрном питању, главни идејни протагониста секташког односа према србијанском селу имао је у томе све до 1910. године, тј. до Осмог конгреса ССДП готово неподељену подршку свих водећих личности социјалдемократског покрета у Србији. И када је ово питање покренуто у партијским дискусијама, оно је увек третирано у смислу изборне агитације на селу, са практицистичким мотивима и дилемом о учешћу или неучешћу у окупним изборима.

Међутим, српско је село, са дубоко укореним појмовима о социјализму на живим традицијама Светозара Марковића, Мите Џенића и нарочито Васе Пелагића и самониклим својим социјалистичким организацијама, вршило сталан притисак на ССДП у правцу ширења социјалдемократског покрета и на селу и ослобођења вођства ове партије од секташтва и догматизма у овом питању.

Тако се и десило да је принципијелна дискусија о односу ССДП према сељаштву отворена са маргина организованог радничког покрета, конкретно чланком »Аграрно питање«, чији аутор Сава Музикравић није био члан ССДП, а чланак је објављен у »Социјалисту« од 1. јуна 1908. г. Музикравић однос према сељаштву исправно поставља као питање перспектива радничког покрета и политичког окупљања свих радних маса које су под ударом експлоатације. Иако је дискусија о овом питању вођена у гласилу опозиционе групе Веље Стојановића, она је ипак допринела постепеном ослобађању партије од догматског модела сељачког питања, механички преузетог из теоријског опуса Друге Интернационале.

Међутим, треба истаћи да је велики утицај на формирање правилног става ССДП према селу извршио управо Петар Радовановић, и то не толико својом дискусијом на VII и VIII конгресу Партије, већ пре свега вредностима праксе коју је развијао у Злоту и другим рударским селима. Њега је прантична борба терала на оној Лењинској формули класног радничко-сељачког савеза, која ће се у Титовој епохи развити до фундаменталног принципа о фронту радних маса на коме је могуће извојевати политичку револуцију и усмерити социјални преображај на слободној асоцијацији удружених радника, скицираној у Марксовим научним закључцима као могући облик стварне људске заједнице.

Зато је искуство класног савеза у Злоту и тимочким селима од великог значаја и актуелности и у нашем времену. Та пракса, којој је Петар Радовановић био моторна снага, изнашла је, упркос секташењу вођства Партије, тачну марксистичку формулу односа радничке класе према сељаштву, која је, без теоријске артикулације, успела да се снагом својих прантичних резултата потврди и узвиси до једино прихватљивих ставова који су у резолуцији Осмог конгреса ССДП, 1910. године, напокон добили општепартијско признање.

Социјалистички покрет на селу кретао се до тада стихијски, често губио под утицајем различитих идејних схватања и струја, сводио на повремену изборну агитацију и парламентарну подршку, праћен сумњом од идејних представника ССДП као ситно-сопственичка конзервативна стихија која прети радничком покрету.

Нарактеристичан је у том погледу пример Савеза занатлијских и сеоских радника, који је још 1894. године у селу Дубони, недалеко од Младеновца, основао социјалистички трибун Васа Пелагић, са циљем »да међу својима гаји нове идеје и буди свест о солидарности њихових интереса са интересима варошног пролетаријата«. Ово друштво се уписало у историју радничког покрета и по томе што је 1895. године први пут у србијанском селу организовало и спровело прославу Првог маја.

Међутим, услед идејног секташења ССДП према селу, после видних успеха у десетогодишњем раду, овај Савез у селу Дубони подлегао је анархистичком утицају, одвојио се од Главног радничког савеза и убрзо угасио, нестало са историјске сцене.

⁹ Види »Ново време«, број 1, 10. 1. 1903, Београд.

У злотском примеру, који заслужује посебну студију, имамо оваплоћену идеју класног савеза и праксу у којој заједно делују рудари и сељаци и која, имуна од идејних скретања, уздиже сеоски пролетаријат и све радне масе до радничко-класне позиције. Уместо страха пред сеоском стихијом и сељачно-занатлијским социјализмом, под вођством рудара успоставља се интересно акционо јединство свих експлоатисаних радних слојева.

Злотски покрет се развијао на темељима Марксових закључака о универзалном ослободилачком позиву рада у историјској борби са капиталом и политичкој формули те борбе која пледира за окупљањем у јединствен фронт свих радних слојева, без обзира на трнутне интересе, идејна схватања и погледе на свет.

Сеоском пролетаријату, исто као индустријском, рударском итд. потребан је класни савез који упућује и уједињује ове радне масе у јединствен покрет на историјском превладавању света капитала.

Злотски пример, у којем се оцртава водећа улога Петра Радовановића, по својим унутрашњим тенденцијама, наговештава пут на развоју идеја и праксе фронта радног народа, у чијим се темељима, да парафразирамо Хегела, збива филозофија самоослобођења рада. Зато је село Злот примило из дијалектичког склопа те радничко-сељачке борбе у садржај своје етимологије једновремено знане животне беде радних људи овог краја, али се, по социјалистичком радничко-сељачком савезу и борби уписало крупним словима на мапу револуционарног покрета у нашим просторима.

Неоспорна је заслуга П. Радовановића и Злотске партијске организације што су коначно у ССДП победили марксистички принципи о класном савезу радника и сељана и ослободили се за политичку анцију велики социјалистички потенцијали које је носило србијанско село тога времена.

Било је довољно да се отклоне идејне дилеме секташтва и догматизам, па да се на основу резолуције Осмог конгреса огромни социјалистички потенцијали села брзо нађу организовани у ССДП. Само за годину дана тј. до IX конгреса Партије 1911. године створена је 51 сеоска организација са 2.899 чланова, готово колико и у току осам година од оснивања ССДП у градовима, где је тада било укупно 2.899 организованих радника у 48 организација.

Међутим, после првог светског рата јединствена новостворена Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) — СРП(к), односно КПЈ, поново ће пасти по питању класног савеза са сеоским пролетаријатом у воде секташтва и подозрења према »конзервативном и реакционарном сељачком елементу«, да би се под утицајем Коминтерне тек на четвртом, Дрезденском конгресу 1928. извукла из грешке, и објавила курс изградње савеза радника и сељана; 1935. године на Сплитском пленуму формулисала премисе за стварање народног фронта слободе, а тек у оружаном борби 1941—1945. год. остварила у пракси истински народноослободилачки фронт радног народа, чије су идејне основе иновирание и развијене у концепту Социјалистичког савеза радног народа као фронта социјалистичког са-

моуправљања данас, демократског савеза радних људи и грађана и свих организованих снага социјалистичке свести.

Петар Радовановић се у новоформираној КПЈ, као активни учесник њених највиших форума, поново сусрео са старим сенташким идејама о селу, али немамо довољно података о његовом ангажовању на ослобађању партије од ових идејних предрасуда. Тек верујемо да није случајно што избор Петра Радовановића у ЦК, као највише руководеће тело КПЈ, на Дрезденском конгресу коиндицира са резолуцијом овог Конгреса о политици према селу и позитивном односу према идеји радничко-сељачког савеза.

Радничка штампа је у радничком покрету Србије почетком овог века играла значајну идејну и практично-политичку улогу. Она је, уз агитациону библиотеку ССДП, политичке школе, зборове и предавања, на широком фронту ширила социјалистичке идеје и доприносила развоју класне свести. Према непотпуним подацима из 1911. године од укупног броја организованих радника, радничку штампу, теоријске часописе и другу социјалистичку литературу читало је 56—84%, а нарочито »Радничке новине« и листове »Радник« и »Једнакост«, а нешто мање теоријски часопис »Борбу«.¹⁰

Штампа је живела са покретом и од покрета добијала животну снагу, била је неодојиви део фронта пролетерске борбе и битни чинилац, израз стања свести и снаге у покрету, али и креатор јавног мњења које је играло активну улогу у усмеравању борбе. У таквој радничкој штампи долазиле су до широког изражаја и до могућности утицаја најпрогресивније снаге покрета, које су уствари представљале њен стваралачки потенцијал. До тог нивоа и улоге својим идејним и теоријским способностима уздигао се и Петар Радовановић.

Сарадња Петра Радовановића у радничкој штампи јесте константан чинилац његовог укупног ангажовања у нашем радничком покрету. Нажалост, та истрајна журналистичка борба, до које се уздигао овај рударски радник, само је делимично истрањивана, најчешће узгредно, без дубљих анализа и оцена. Његов новинарски опус није велики, али је стваран из нужде и практичних пореба радничке борбе у тимочном региону. Због тога је управо прожет идејним садржајем од судбинског значаја и бремених вредности које ће остати трајно сведочанство безобзирне експлоатације и обрачуна режимских сила са младим покретом рудара и сељака на Тимоњу. По дубини и општости беде, по оштрини класног судара, по бестијалности сила репресије, али, такође, и по свести о суверености рада из које допире глас Петра Радовановића у јавност и по којој се врши критика крвавог и безумног стања, а уздиже идеја социјализма као принципа којим се једино може извршити негација таквог поретка ствари, новинарско дело »секретара рудара са Тимоња«, својим ситним прилозима твори једну импозантну целину, која се, без претеривања, може поредити са сликом о положају рударског пролетаријата у Енглеској, коју нам је у својој младалачкој студији из 1845. године оставио Фридрих Енгелс. У њој Енгелс емпиријским

истраживањем и документационим материјалом указује на експлоатацију као универзални облик дехуманизације и деградације рада и људског бића. Њена основа је економско изабљивање које се законито шири у облику образовне, моралне и политичке беде. Рударски радници се слично тимочном случају регрутују са села, они чак и »живе по селима, у забаченим пределима, и кад врше свој тешки рад, о њима се не брине нико сем полиције«. Зато пропадају здравствено и морално, а несретни случајеви од експлозије гасова, рушења потпора и других узрона, гутају годишње на хиљаде људских живота. Једина нада и упориште који остају рудару за биолошки опстанак јесте њихово организовано повезивање и борба. За нас је значајно да Енгелс о могућностима и резултатима те борбе пружа позитивна сведочанства.

Међутим, у поређењу са Енгелсовим радом, слика Петра Радовановића о тимочким рудницима ретуширана је личним доживљајем и писана по сопственој кожи, драматичније и црње, са више људског саучешћа, пријемчивости за бол и патњу, јетко и гневно и уз то тананије за све фонове мрачне рударске судбине која се збива и тна по оним законима вредности и размене у чијим релацијама, по формули самог Радовановића, рударски живот вреди мање од колца подупирача. Та вредносна формула није произвољна, него је заснована на свакодневним погибијама у тимочким рудницима, канве, по узроцима, учестаности и обиму, Енгелс није описао нити срећао. Ту су они несрећни случајеви који су се поуздано могли онемогућити бољим обезбеђивањем рударских јама са довољно чврстим дрвеним подупирачима, чије је уграђивање власницима рудника било скупље од људских живота. Са тог вредносног становишта сведочанства Петра Радовановића о приликама у тимочким рудницима представљају, вероватно, најдрагоценије прилоге у целокупној литератури по којој можемо судити о положају рударских радника у систему светске капиталистичке експлоатације.

Радовановићев новинарски опус није литерарна дескрипција дантеовске маште о пакленим пожарима, нити анкетни увиђај о неправдама у међусобним берзанским односима рада и капитала, већ више од тога, тачан и поуздан дијагностик класног положаја и борбе, брита критика и позив на мобилизацију свих људских умних и моралних потенцијала.

У том опусу, што се ниже кроз деценије борбе и у коме је сваки напис бунвално кап људске крви, непоновљиво су, по дубинама негације људских елементарних права, оцртане мрачне рударске јаме у којима се збива једновремено драма рударског живота и успон капиталистичке моћи. Најчешће само кратке вести, цртице, а ређе осврти и коментари »секретара рудара са Тимоња«, у »Радничким новинама« или касније у »Организованом раднику«, а вероватно и у другим партијским и синдикалним листовима, имале су огромну борбену снагу. То је, пре свега, дуг низ година једини пробој у јавност из обруча изолације тимочких рудара под безочном диктатуром жан-

¹⁰ Види: др П. Милосављевић: »Петар Радовановић«, Зајечар, 1968, стр. 27.

¹¹ К. Маркс, Ф. Енгелс: »Сабрана дела«, том 4, стр. 293

дармеријско-власничке завере, којој је батинање радника, насилно утеривање профита, отимачина и гажење свих права, па и права на удруживање и бунт, дугогодишњом праксом и подршком државних власти уздигнуто на ниво правног поретка у рудницима источне Србије.

Према студији Ф. Енгелса, који је у сваком случају настојао људски пристрасно да прикаже несрећу енглеских радника, јасно је уочљива субјективна димензија у постојима формирања односа рад — капитал, по којој се ти односи заснивају на признатом праву радника да се организују, да штрајују и другим облицима «договарања» учествују у регулисању тих односа и обликују их према моћима својих организација, дакле, као неки субјективни чинилац у сопственој несрећи и беди. Ослањајући се на позитивна искуства, своју слободољубивост и на «танке људе као што су Робертс и повереници Савеза»¹² рудари Енглеске су успевали да појединачне случајеве суспензије својих права на организовање и борбу, жигошу пред целом енглеском јавношћу, радничком и парламентарном.¹³

У поређењу са тим, ситуација у тимочким рудницима, правно заснована на средњовековном духу рударског закона из 1866. године и Службеном реду у рудницима, представља уствари правно санкционисање безакоња и власнично-полицијске самовоље која не допушта у овом ревиру чак ни слободу кретања рударским радницима. И сам Петар Радовановић најдубље је искусио прогањања, затворе и зlostављања, а редовно је радио и борио се под присмотром, претњама полиције и управитеља рудника. То су услови једног покрета какви још нису описани у светској публицистици. Свако удруживање, сусрет са друговима, подстицање на штрајк или само обилажење рударских насеља третира се као незаконито деловање, као деликт и прекршај реда, па по тој логици подлеже одмазди. У тим околностима треба појмити револуционарни значај Радовановићевог оглашавања у рударској јавности, која је својом штампом егзистирала као једини могући облик солидарности са рударима на Тимоку, а истовремено као једина тачка ослонаца о коју се могао опирати борбени покрет и лична биолошка судбина рударског трибуна Петра Радовановића. Тај делувијални амбијент архајске беде и глади може се данас још само дојмити у тешким призорима снажне Кунове мапе¹⁴, која је, уз Радовановићеве новинарске вести и белешке, остала једини интелектуални протест и сведочанство из тога времена и простора. Зато би било природно по логици радничко-класне борбе, а нужно због сваког будућег студија тимочке рударске ревира под капиталистичким системом, да се уз обновљено издање Кунове мапе саберу и комплетирају новинарске поруке и фанта «секретара рудара на Тимоку». Тај издавачки пројекат треба сматрати уједно потребом и дугом и он би сигурно дао најпотресније странице исписа-

¹² К. М., Ф. Енгелс: «Сабрана дела», том 4, стр. 299

¹³ У накнадној белешци из 1887. Енгелс са задовољством истиче да «у овом моменту, 1886., 6 представника рудара из угљенокопа седи у Доњем дому», Исто, стр. 299

¹⁴ Дрворези Ђорђа Андрејевића Куна из Борског рудника «Крваво злато» настали 1939. године

не борбом рударских радника, достојне да својом снагом, тачношћу и моментима који су непознати у европској историји, отворе ново поглавље о рударском пролетаријату у пројекту што га је млади Фридрих Енгелс проводио средином прошлог века под називом «Положај радничке класе у Енглеској».

СТИЦАЊЕ ЗНАЊА И ПОЛИТИЧКО ОСПОСОБЉАВАЊЕ НИЈЕ ЗА ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА БИЛО НЕКАКВА ПРИПРЕМНИ РАД КОЈИ СТВАРА ЈЕДНОМ ЗАУВЕК ДАТЕ СПОСОБНОСТИ, КОНАЧНЕ ФОРМУЛЕ И ДОГМЕ ЗА ОРИЈЕНТАЦИЈУ И АКТИВНОСТ У СВАКОЈ ПРИЛИЦИ. ИДЕЈНО-ПОЛИТИЧКО ОБРАЗОВАЊЕ ОН СХВАТА КАО НЕЖИВИ ДЕО, УСЛОВ И РЕЗУЛТАТ КЛАСНЕ БОРБЕ, КОЈИ ИМА СВОЈУ ВРЕДНОСТ ПРЕ СВЕГА КАО МАТЕРИЈАЛНИ ЧИНИЛАЦ, ПОКРЕТАЧ И ИНСПИРАТОР БОРБЕ. ПО ЊЕГОВОМ АГИТАЦИОНОМ АНГАЖОВАЊУ, БРЗИНИ ЗА РАСТУРАЊЕ ШТАМПА И УОПШТЕ СОЦИЈАЛИСТИЧНЕ ЛИТЕРАТУРЕ, МОЖЕ СЕ ЗАКЉУЧИТИ ДА ЈЕ ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ ПОЛИТИЧКОМ ОБРАЗОВАЊУ РАДНИЧКИХ МАСА ПРИДАВАО ИЗУЗЕТАН ЗНАЧАЈ, ОД ЖИВОТНОГ ИНТЕРЕСА ЗА ДУГОРОЧНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ РАДНИЧНОГ ПОКРЕТА. СНАГА ЗЛОТСКЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ, КОЈА ЈЕ ВРШИЛА ШИРОК УТИЦАЈ У СРПСКОЈ СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТСКОЈ ЈАВНОСТИ И ПОКРЕТУ, ВОДИ ПОРЕКЛО И ЗАСНИВА СЕ НА СИСТЕМАТСКОМ ОБРАЗОВНО-АГИТАЦИОНОМ РАДУ КОЈИ СЕ ВЕЋ 1907. ФОРМИРА У ЗЛОТУ КАО »ПРОПАГАНДНИ РАДНИЧКИ ОДБОР« КОЈЕМ РАДОВАНОВИЋ ЈАСНО ОПРЕДЕЉУЈЕ ЗАДАТАК »ДА РАСТУРА СОЦИЈАЛИСТИЧКУ ШТАМПУ, И УНОСИ У НАЈШИРЕ СЛОЈЕВЕ РАДНИКА И СЕЉАНА ИДЕЈЕ НАУЧНОГ СОЦИЈАЛИЗМА«. ¹⁵ ФОРМУЛАЦИЈА О УНОШЕЊУ ИДЕЈА НАУЧНОГ СОЦИЈАЛИЗМА, КАКО СТОЈИ У ПРАВИЛИМА ОВОГ ОДБОРА И КОЈИ ЈЕ ПИСАО П. РАДОВАНОВИЋ, ИДЕНТИЧНА ЈЕ ЛЕЊИНОВИМ СХВАТАЊИМА О УЗДИЗАЊУ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ ИЗ КЛАСЕ ПО СЕБИ У КЛАСУ ЗА СЕБЕ, ДАКЛЕ, О ЗАДАЦИМА СУБЈЕКТИВНОГ АВАНГАРДНОГ ФАКТОРА У ПРОЦЕСИМА ФОРМИРАЊА КЛАСНЕ СВЕСТИ, КАО САМОСВЕСТИ, СВЕСНОГ БИЋА КЛАСЕ. ИАКО ЈЕ МАЛО ВЕРОВАТНО ДА ЈЕ РАДОВАНОВИЋ У ТО ВРЕМЕ ИМАО ПРИЛИКА ДА ЧИТА ЛЕЊИНОВЕ РАДОВЕ, ОН ЈЕ, УЧЕЋИ У ИСТИНСКОЈ КЛАСНОЈ ПРАКСИ, СХВАТИО ЊЕНЕ ПОТРЕБЕ, УНУТРАШЊЕ ЗАКОНИТОСТИ И ИМАО СПОСОБНОСТИ ДА ИХ ЈАСНО ИЗРАЗИ. ИСТА ФОРМУЛАЦИЈА НАМ ДОКУМЕНТУЈЕ ВЕЋ ПОТПУНО ФОРМИРАНЕ МАРКСИСТИЧКЕ ПОГЛЕДЕ П. РАДОВАНОВИЋА О ОДНОСУ ПРЕМА СЕЉАЧКОМ ПИТАЊУ, КОЈЕ ЋЕ ДУГО ЈОШ ОСТАТИ КАМЕН СПОТИЦАЊА ЗВАНИЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ССДП. РАДОВАНОВИЋ, ДАКЛЕ, ЈОШ 1907. ФОРМУЛИШЕ ДА РАДНИЧКИ ПРОПАГАНДНИ ОДБОР ИМА »РАСТУРАТИ СОЦИЈАЛИСТИЧКУ ШТАМПУ« И »УНОСИТИ ИДЕЈЕ НАУЧНОГ СОЦИЈАЛИЗМА« У »НАЈШИРЕ СЛОЈЕВЕ РАДНИКА И СЕЉАКА«. НА ОСНОВУ КЛАСНОГ САВЕЗА, ВЕЋ У ПРОПАГАНДНОМ ОДБОРУ СЕ РАЗВИЈА ПРАКСА РАДНИЧНО-СЕЉАЧНОГ ФРОНТА У ЗЛОТУ, КОЈА ЋЕ БРЗО ЕВОЛУИРАТИ ДО СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЧИТАОНИЦЕ, А ВЕЋ 11. ЈУНА 1909. ГОДИНЕ И ДО МЕСНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ СОЦИЈАЛ-ДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ, НА ЧИЈЕМ СЕ ЧЕЛУ НАЛАЗИ ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ.

ИДЕЈУ ЈЕДИНСТВЕНОГ ФРОНТА РАДНИХ МАСА, ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ ЈЕ ПРИМЕЊИВАО У СВАКОЈ ПРИЛИЦИ, КАДА ЈЕ ОРГАНИЗАЦИОНЕ РАЗЛИКЕ, РАЗЛИКЕ У ПОГЛЕДИМА О КОНКРЕТНОМ ПРОБЛЕМУ, НА ПИТАЊА АКЦИЈЕ И ТАКТИКЕ, ПА И ИДЕЈНА СРЕТАЊА, ФРАНЦИОНАШТВО И ОПОРТУНИЗАМ, ТРЕБАЛО ПОДРЕДИТИ ЈЕДИНСТВУ РАДНИЧКЕ АКЦИЈЕ. ДОЋИ ДО ЈЕДИНСТВЕНЕ АКЦИЈЕ ЗНАЧИЛО ЈЕ ДОВЕСТИ ПОКРЕТ НА ОНАЈ ТЕРЕН ГДЕ ЈЕ МОГУЋЕ ПРАКТИЧНО

¹⁵ Према: др П. Милосављевић: «П. Радовановић», Зајечар — Бор, 1968, стр. 27

расчишћавање свих дилема, и ефинасан удар по фракционаштву и сваком другом разбијању радничко-класних снага.

Читав његов реферат на конгресу Профинтерне (Москва, 1928. година) представља у ствари широко засновано залагање за пре- владавање разједињеног синдикалног покрета у Југославији уз **тактику јединственог фронта**.¹⁶ Видећи у реформистичној синдикалној бирократији препреку за стварање јединства у синдикату, Радовановић основни задатак Независних синдиката види у »појачавању тактике јединственог фактора« и »пребацавању тежишта акције у масе, стварањем органа у предузећима и по местима за спровођење револуционарне тактике синдикалног јединства«.

У свом критичком осврту на »основне недостатке и грешке независних синдиката« он истиче да је »Тактика јединственог фронта спроведена неколико година већином преговорима врхова револуционарне и реформистичке централе, место да се појачава рад у масама«, те закључује да је »таква погрешна тактика довела до појаве ликвидорства«. У том циљу он критикује »урућени централизам«, који »није водио довољно рачуна о потребама појединих покрајина, тј. области, специјалним социјално-економским и националним особеностима појединих покрајина, области, места и пре свега о најважнијим гранама привреде«. Завршавајући своју општу и конструктивну критику залагањем за такав јединствени фронт одоздо, П. Радовановић закључује да **Садашња ситуација** (подвукао П. Р.) независних синдиката упркос свих слабости не даје оправдања никаквом песимизму«.

Од значаја је скренути пажњу на чињеницу да је са истом критичком свешћу о јачању тактике јединственог фронта као облика »увлачења најширих слојева у класну борбу«, Петар Радовановић имао смелости да са конгресне говорнице оповргава незасноване критике и »погрешна твђења о нашим независним синдикатима у штампаном Извештају Исполкома за године 1924—1927.«. Радовановићева критика упућена Извршном комитету Црвене синдикалне интернационале има за нас принципијелан значај. Она је, пре свега, са позиција јединственог фронта критичко обарање оних погрешних оцена и ставова о Независним синдикатима Југославије, којима је циљ био, пре свега, демонстрирање непогрешивости међународног синдикалног центра, уздизање његовог ауторитета и антиципација прансе подређивања националних радничких покрета јединственој централној и њеним једнообразним шемама. С друге стране, својом критиком Радовановић је заговарао сарадњу у радничком покрету на бази равноправности, уважавања специфичних историјских и других прилика и одговорности сваког покрета пред сопственим народом и радничком класом. Са далекосежним импликацијама, он је уствари поставио принципијелно питање о стварном садржају интернационалне солидарности и одговорио на њега у духу марксизма и актуелних ставова СКЈ данас.

¹⁶ Види: »Реферат Петра Радовановића на IV конгресу Профинтерне«, Архив ЦК СКЈ — Профинтерна 169.

Због тога је критичко иступање Петра Радовановића према извршном органу Профинтерне од принципијелног историјског значаја. Он је прво аргументима показао да Профинтерна »погрешно назива сепаратизмом« однос према проблему цеховске идеологије ситнијих занатских радника која »слаби позиције независних синдиката«. Дакле, препрека до јединствене синдикалне акције у Југославији исправно је оценио Радовановић није била у сепаратизму револуционарних синдиката, како то види Профинтерна; већ у одсуству ширег утицаја фронта одоздо и потреби слабљења синдикалних врхова који су се експонирали као носиоци цеховске идеологије.

Затим Радовановић указује на нетачне чињенице којима се тежило умањити резултате синдикалног покрета у Југославији и тиме поставити објективно нужном тезу о јачању водеће улоге руководећег синдикалног центра. Радовановић је побијао нетачне тврдње о федеративном становишту независних синдиката Југославије, о слабој раширености ових синдиката и на крају је »одлучно демантовао тврдњу« о захтевима синдикалних функционера из Загреба да се пренесе централа синдикалног покрета у Загреб и створи властити хрватски синдикални покрет. По том је Радовановић указао на ауторитарни, а не другарски карактер критика које је из Профинтерне и »учинио напомену« да је »Независном синдикату, још потпуно неизграђеном, често потребна најактивнија помоћ Профинтерне«, међутим та помоћ, према речима самог Радовановића »изостајала је баш онда када је најпотребнија била«.

Тиме је Радовановић заокружио своје схватање сарадње у међународном радничком покрету и својом критиком указао на једну погрешну праксу којом се жели успоставити доминација једног модела, којој је ауторитарна критика само саставни део идеолошког арсенала, а стварна сарадња и солидарна помоћ потпуно одсутне. У том смислу Радовановићева критика Исполкома Профинтерне, изречена на њеном конгресу 1920. године и данас је актуелна са становишта изградње нових односа равноправности и сарадње у међународном радничком покрету.

Живећи у радничком покрету пуним бићем свесног радничког борца, идејно-теоријски портрет Петра Радовановића формиран је еминентно под снажним утицајем најздравијих тенденција прантичног рада. Његова идејно-теоријска свест, анализирана по Марксовом принципу, дакле, не по оном што нена свест о себи мисли да јесте, већ по оном што она стварно тј. објективно по свом друштвеном бићу значи, и није друго него збиљски свесно биће оног здравог радничког амбијента и покрета који је на нашем револуционарном путу давао непоколебљиве борце, по кључним питањима и граничним тачкама идејне диференцијације они су истрајавали непоколебљиво на револуционарној радничко-класној позицији.

На тој линији можемо пратити упорно деловање Петра Радовановића од првог задатка у штрајкачком одбору Сењског рудника до широког ангажовања на стварању народно-фронтовског покрета и ликвидирању фракционашне борбе у предратној КПЈ.

У време док учени Милорад Поповић својим синдикалистичким тезама прети расцепом у тек оформљеном радничком покрету Ср-

бије, а Јован Скерлић му се придружује са реформистично-либералним концептом сарадње са грађанским партијама, млади рудар Петар Радовановић предано ради на формирању пододбора рударских радника по тимочком крају, држи зборове, даје радничко-сељачном покрету и немирима социјалистични правац, припрема формирање месних партијских организација и на бази те анције долази до спознаје да су синдикалистично-реформистичне тезе уперене против јединства радничке акције, која се организује у синдикате и партијску идејну авангарду по јединственом циљу и идеологији, те да подвајање ових организација значи фантички разбијање јединственог бића радничке класе.

Израстао у тој пранси, Радовановић ће дубоко спознати да јединство радничког покрета и његову снагу обезбеђују изнад свега два битна момента: идејно-политичка изграђеност и организационо устројство. Он је непосредно увидео да сваки од ових момената даје материјалну снагу радничком покрету, те је под тим основним постулатима деловао цео свој живот. Због тога је од универзалног значаја његова порука друговима рударима Тимочке крајине:

»Ја се не могу свуда вашем позиву одазивати ... треба разумети да снага није у личности, но она лежи у целини. Зато вам могу и поново казати да је наш спас од експлоатације у организацији (под. М. Т.). Јер само тиме можемо створити једну снагу ... читајте, агитујте и организујте се.«¹⁷

¹⁷ »Рударске новине«, бр. 75, 1910. године, ? ? ?

Др Добросав Бјелетић

ОСВРТ НА УЛОГУ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА У ПОЛИТИЧКОМ ОРГАНИЗОВАЊУ И АНГАЖОВАЊУ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ТИМОЧКОМ РЕГИОНУ

»Оно политично не може се механички одвојити од организационог«

Лењин

Личност и дело Петра Радовановића представља развојни лук који спаја најмање три глобалне фазе организовања, борбе и историје радничког покрета у југословенским и балканским просторима. Он се јавља у време појаве радничке класе и њеног класног осветљавања, израстајући од првих економско-културних, класнополитичких, социјално-борбених организација у виду српске социјалдемократске партије до њеног прерастања у класно свесну комунистичку авангарду. Својим животом санжма четири деценије тегобног рударског рада и више од 40 година несустале класне борбе за људски прогрес и победу радничких идеја.

Петар Радовановић је као и Радован Драговић, Димитрије Туцовић, Душан Поповић, Милан Поповић, Илија Милкић самоникла појава и личност поникла у крилу радничког покрета. Он се формирао у средишту револуционарног процеса, који се остварује »на пољу производње, у фабрици, где односи имају вид односа између tlačитеља и потлаченог ... где постоји власт над животом и смрти радника ... Тамо где је радник ништа а хоће да постане све« ... (А. Грамши); личност која је расла, развијала се и стваралачки потврђивала, доспевши до значајних домета свесно организоване пролетерске политичке борбе. Израстао је у епохи која је тражила велике прегаоце и неуморнике, који ће својом умном визијом, животно делећи судбину социјалистичке идеје коју заступа и надасве непосредним делом транжити и проналазити нова исходишта за један хуманији свет рада и људског достојанства.

Раднички покрет, чији је Петар Радовановић аутентични израз, стварао се и развијао у стегама и под притиском страног капитала

¹ А. Ирамши: Изабрана дела, Култура, Београд, 1959. год. стр. 177.

ла, домаће експлоататорске буржоазије, под војнополицајском чизмом и у драматичној атмосфери ратних страдања и погибљности. Петар Радовановић је стасао и развијао се првенствено у оквиру борбе радничког покрета тимочког краја, док је његов друг по оружју, идеји и завичајности Илија Милнић израстао у оквиру ширег радничког покрета Треће комунистичке интернационале. У овом крају радничка класа и њен револуционарни покрет јавили су се врло рано, условљени првенствено продором страног капитала и његовим великим интересом за експлоатацију богатства тимочког краја. Суровост, бруталност која је поспешивана својевремено спрегама вишеструких сила, страног и домаћег капитала, војне и политичке власти и др. описао је Д. Туцовић: »Напитализам крчи себи пута у примитивној Србији под заштитом ножа и олова жандармерије. Држава убија своје грађане, да би задовољила туђе капитале.«²

Попут других места у Србији, као што су Београд, Ужице, Крагујевац, Лесковац, где су настајале прве радничке организације и у тимочком крају (Мајданпен, Неготин, Зајечар, Бор, Књажевац, Злот³) рано настаје акционо динамичан раднички покрет.

На овом простору силно су се судариле, с једне стране похота стране и домаће буржоазије за брзим богаћењем и експлоатацијом рудног блага и радничког живог рада, и, с друге стране, беда и сиротиња пауперизованог сељаштва из кога се рађа челична радничка класа.

Почетком XX века развија се капиталистичка експлоатација уз још увек присутне остатке феудалних и примитивно еснафских продукционих односа, динамизирала су се економско-социјална и класно-политична кретања на селу. Србија је почетком овог века била претежно ситнобуржоасна земља, у којој економски развитан није уклонио многе препреке »за правилну, чисту и непосредну борбу између рада и капитала.« (Д. Туцовић). Село је постепено увучено у све тонове капиталистичког развитка под притиском робноовчане привреде, у условима занаснеле првобитне акумулације капитала и снажне социјалне диференцијације сеосних маса које се све више укључују у оштре политичке сукобе између пролетаријата и буржоазије. Овај процес је био нарочито јак, интензиван у завичају Петра Радовановића и то због изразито грубог антинародног решавања аграрних и социјалних односа, као и због присуства полуфеудалне експлоатације и тешког зеленашког, пореског јарма и притисана.⁴

² Д. Туцовић: Сабрана дела, књига 9.

³ У извештају Д. Туцовића на VIII конгресу Српске социјалдемократске партије, одржаном од 19—21. јула у Београду, пише да је у Злоту 1910. године било 117 »партијских чланова« од укупно 2.200 чланова у целој Србији. Злотска организација је тада била по броју чланова трећа у Србији, одмах иза Београда и Ниша. У Извештају за IX конгрес (од 2—3. јуна 1911. се види да је Злотска организација по броју чланова и даље била на трећем месту и вероватно је због тога сврставана у ред градских организација. Страхиња Поповић: Тимочна крајина у сабраним делима Д. Туцовића, Развитак, Зајечар бр. 3/1181.

⁴ Слично стање је било и на ширем подручју Србије, а нарочито у њеном јужноморавском делу што недвосмислено показује и студија Сергија Димитријевића: О историји радничког покрета, — Сергије Димитријевић, Споменација педесетогодишњице Лесковца и онолине — 1903—1953, Лесковац 1954. године.

»Нао што капитализам по речима Комунистичког манифеста ствара своје гробаре — истиче на једном месту Д. Туцовић — тано и владавина буржоазије води неминовно уништењу ослонца у сеоским масама.«

Занимљива је панорама тимочких села коју тих година даје Д. Туцовић, истичући да на селима нема више оног чистог зрана што се надноси над Шумадијом и унишким крајем, »већ се вију густе облаци дима који се диже из шахта и фабричних ојана«.

»Нема више оне уобичајене идиличне сеоске тишине, већ се причује писак фабрике и локомотива, клопот железница, који указује да је продор индустријализације захватио и овај крај. Над се приближите још више становницима ових села, осећа се одмах да је новчана привреда, близина великих рудничких предузећа, рад у тим предузећима и трговина са њима — да су сви ти односи већ почели вршити дубоку промену у начину живота ових људи.«⁵

Продор индустријализације, капиталистичких односа означили су истовремено и продор социјалистичких схватања, стварање услова за ширење класне борбе, као и за опште покретање сеосних маса, које настоје »брзо да стигну до дијалектички крајњих последица класне борбе«. (А. Грамши).

Петар Радовановић је, живећи истовремено у радничкој и сеоској средини, још врло рано схватио историјску повезаност интереса радништва и сељаштва, као и чињеницу да они морају заједнички да носе терет бездушне експлоатације.⁶ То га је упућивало на нужност заједничког организационо-политичког деловања и отворене класне борбе за јединствене историјске циљеве. Радовановић је у ширем пољу револуционарне борбе видео огромне потенцијале у јединству радника и сеосних маса уз политичко ангажовање свих субјената који носе терет буржоасне експлоатације. Стваралачки је разумео да организовани радничко-сељачки покрет носи у себи дијалектику квалитативно нових промена, над се из стихијске борбе појединаца и мањих група улази у борбу за истинско економско и целовито социјално политичко ослобођење. У чувеном извештају о положају и организованости радничке класе у Југославији, коју је Петар Радовановић поднео на састанку Црвене синдикалне интернационале у Москви — уобличио је акционо политички програм своје класе који има дубоку животну, идејно-теоријску и класно-политичку заснованост. Била је то свестрана, са класног становишта, продубљена анализа стварних друштвених односа, непоштедна критика слабости у покрету и смело и аргументовано указивање на могуће правце револуционарног деловања. Ту је очигледно да он основне организационе и садржинске елементе изводи из анализе реалних друштвених односа класних снага и њихових специфичних обележја у таквим условима. Попут оног чланка пролетерског зова:

⁵ Д. Туцовић: У рударским селима на Тимоку, Сабрана дела, 6, Рад, Београд 1980. године стр. 251—252.

⁶ Види: Др Петар Милосављевић: Положај радничке класе Србије 1918—1929. године, Београд, 1972.

⁷ Архив ЦК СКЈ — Профинтерна дон. бр. 169. Извештај југословенске делегације на IV конгресу од 2. ЈВ 1928. године.

»Пролетери свих земаља уједините се«, у нашим оквирима звуче и програматске речи Петра Радовановића: **»Другови рудари, пружимо братску руку широким сеосним масама, упућујмо их у разумевање нашег покрета«**. Позив за пружање братске руке осмишљен је духом солидарности и потребе усних и нераскидивих веза, јер се само заједничким снагама, јединством социјалног блока снага револуције може надвладати заједнички класни непријатељ. Апел за упућивање сеосних маса у разумевање суштина радничког покрета има идејно-програмски и борбено-политички карактер, а носи истовремено и једну дубоко демократску поруку и концепцију. Да је борба за социјализам могућа уз пуно ангажовање широких радних маса и уз партијско вођство целине покрета.

Радовановић се обраћа светском синдикалном покрету са поруком о нужности преношења тежишта целокупне стратегије и тактике на »јединствени пут одоздо«, наоко он изворно и ванредно прецизно канне подразумевајући под тим потребу присних веза са самом базом, речено модерним политичким речником. Истовремено је тражио, и у томе се ангажовао, да се организациони политички облици заснују по месту рада и живота, или како је прецизније говорио: **»стварање органа у предузећима и по местима«**. У том духу свесрдно се ангажовао за брже ослобађање покрета од цеховског сенташтва и ситнобуржоаске идеологије и фракционаштва у коме је видео велико зло које опасно нарушава и разједа ткиво радничког покрета. Радовановић се упорно борио против сенташтва, фракционаштва и разних облика ревизионизма који радничком покрету отуђују оштрицу класне борбе и ограничавају револуционарну борбену перспективу. Радовановићев допринос јачању класног карактера партије на принципу демократског централизма, Лењинског — Титовог револуционарног курса био је перманентан. У периоду, када је нашој партији запретила фракционашка опасност, и не само она, Петар се интензивно борио за јединство југословенског револуционарног покрета, осуђујући протагонисте фракционаштва свих боја. Та његова активност, као што је познато, дошла је до пуног изражаја у реализацији закључака са саветовања у Москви и **»Отвореног писма«** КИ.⁸ У том смислу се истакао у јачању класног јединства у свим политички организованим облицима радничке класе и сиромашног сељаштва у југоисточној Србији и шире.

Занимљиво је да су Петар Радовановић и његов саборац и земљак Илија Милкић иначе значајно афирмисан у међународном радничком покрету, близак сарадник Лењина енергично исправљали оцене и ставове руководства Комунистичке и Синдикалне интернационале, Милкић је оповргао оцене Зиновјева, секретара Коминтерне о стању у нашој Комунистичкој партији као што је и Петар Радовановић непосредно оспорио једну од битних оцена стања синдикалног покрета у Југославији дату у извештају Профинтерне, што је несумњив израз снаге, његовог борбеног стваралачког духа и изнад свега радничког поштовања и изворности и специфич-

ности југословенског радничког покрета. Ови искусни револуционари су добро знали да када се грешу у анализи, грешу се и у политичком закључивању и револуционарном деловању.

Радовановићеву партијско-политичку активност карактерисали су живи и непосредни контакти са људима, потом делатно и стваралачко спајање базе и партијског вођства које је перманентно остваривао овај подједнако активни рудар у окну и активиста бројних класних форума и конгреса. У овом смислу илустративан је пример његов ангажовани однос према задацима Вуковарског конгреса, које настоји да најнепосредније оствари у својој средини. Он жури да обавести рударе Вршке чуке о раду и закључцима Конгреса и више од тога да заједно формирају своју борбену комунистичку организацију као први услов за успешно класно политичко деловање. На делу је остваривао лењински принцип активне борбе у свим условима и на сваком месту.

Треба истаћи да у завичају Петра Радовановића није било већег рударског предузећа без чврстог окружења полицијским снагама и жандармеријским одредима. У том погледу посебно се истицао борски рудник над којим се као неман била наднела читава жандармеријска касарна помно пратећи свани покрет радника. Колико се строго мотрило и сумњичаво гледало на сваког радника у тим погледима тешким условима, недвосмислено сведочи Туцовићев исказ: **»И два радника не могу се упитати за здравље а да их не прати око ових чувара робова ...«**. И Петар Радовановић је у многим својим говорима истицао специфичности услова у којима се води класна борба у Тимоку, Србији и Југославији. Тако он поред осталог у поменутом извештају констатује да су системи експлоатације у Србији у односу на међународни капитализам знатно грубљи и примитивнији, или како он дословце канне испољавају се у **»много грубљој балканизаној форми«**. Јер капитализам у Србији ствара својеврстан репресивни систем покорвања и тлачитељског држања под чизмом и у стези, јер ту се повезују кметови и зеленаши, ситна буржоазија и газде, убацују се полицијски агенти и шпијуни и сви заједно немилосрдно испијају крв радном народу; у њиховој су служби сва средства за изабљивање, мучно застрашивање и силовит економски притисак тако да човек радни постаје просто оруђе за увећавање профита. Поред осталог, то недвосмислено потврђује и Туцовићева оцена услова у којима се одвијао политички рад и агитација у рударским областима тимочног краја. Туцовић истиче да партијска агитација у рударским областима тимочног краја наилази на страховите отпоре и сметње **»удружених компанија, полиције и општинских органа, наши другови је врше посведневно, упорно и енергично«**. Туцовић мало даље, у чланку — малом извештају **»Обилажење рударских села«**, закључује да **»баш због тога што наши зајечарски другови морају да рачунају са притиском рударских компанија на рударске раднике и што свој рад морају да врше апостолским обилажењем села по села оно рудника, личним додиром са појединцима, тихо и нечујно«** ... Туцовић извештава да су за време његовог боравка у њиховој средини зајечарски другови Лазиф, Милановић и Петар

⁸ Слободан Босиљчић: Раднички покрет у Бору и околини (до 1941. год.), Бор, 1975. стр. 77—78.

Радовановић обишли Метовницу, Слатину, Брестовац, Бор, Оштрељ, Кривељ, Рготину и Трновац. Свуда је ситуација различита. — Негде се створе везе са једним, негде са више људи.⁹ Режим се свим репресивним средствима и мерама био окомио нарочито на политичке активисте из редова рударских радника. Над њима је терор »био неограничен. Члану радничке коморе Петру Радовановићу, забрањен је приступ међу рударе и протеран је из неколико рудника».¹⁰

Овом радничком првоборцу прва класнополитичка функција била је чланство у штрајкачком рударском одбору Сењског рудника (6. августа 1903), првом организовано вођеном штрајку у Србији којим почиње ера овог моћног економско-политичког облика и средстава борбе радничке класе. Његови другови по рударској лампи, класнополитичком опредељењу, одмах су запазили тог младог и врсног представника, који је у том првом борбеном подухвату наговестио све истинске квалитете будућег радничког трибуна, вође, идеолога и непосредног радничког борца. У њему се сједињује младалачко доба радничке класе и радничког покрета са дијалектиком његовог зрења, раста и развоја до гигантске личности радничког предводника. Деловао је са изузетном људском вољом и моралном снагом, личним примером и ауторитетом јамског радника, искреног социјалисте и револуционарног комунисте. Његов ауторитет и углед нису потицали из политичких функција које је вршио, већ из поштеног четрдесетогодишњег рударења и још више из упорне борбе за социјалистичке идеје и победу комунистичке револуције. Он је подизао углед, ниво и борбену моћ сваком облику радничког организовања у коме је учествовао. Дакле, он је на делу остваривао познати Лењинов став: »Да није само партија одговорна за деловање сваког члана, већ и да сваки члан треба да буде одговоран за своју партију, за њену акцију, за њен друштвени углед и успех«. Петар Радовановић је поседовао продубљено разумевање суштине класних супротности, класне борбе, пројектујући визију демократског самоуправљања радника на изворима аутентичне социјалистичке теорије. У самом животу је препознавао шта истински спаја сељаштво са радничком класом. Указивао је на њиховог заједничког класног противника, на сличне, истоветне методе и садржај експлоатације, на у суштини подједнако тежак друштвени положај ових друштвених класа, али истовремено у непосредној акцији, преко рударско штрајкачких подухвата, преко радничких друштава, зборовра радника и сељана, социјалистичке читаонице, заједничких прослава првог маја, програма и садржаја идејне и политичке пропаганде, синдикалних и партијских организација, деловања у међународном радничком покрету, налазио је путеве за остваривање класнополитичког идентитета радника и сељана. Петар је инсистирао на савезништву радника и сељана, на њиховом заједничком социјалистичком органи-

⁹ Д. Туцовић: »Обиланење рударских села«; Сабрана дела 6, Рад, Београд, 1980., стр. 238—239.

¹⁰ Др Милица Миленковић: Синдикални покрет у Србији 1921—1929., Институт за историју радничког покрета, Београд, 1979., стр. 48—49.

зовању и политичком деловању. Борио се против сенташтва сване врсте и заједно са својим саборцем Миланом Поповићем и Злотском организацијом у целини дао је снажан подстицај руководству Српске социјалдемократске партије да својим програмом, статутом и свакодневном активносту посвети већу пажњу сељачком питању. У томе је нарочито наишао на разумевање код Д. Туцовића. Туцовићу је укупна активност злотске организације помогла да брже превазиђе сенташење унутар руководства у односу на село и сеоски пролетаријат и његово ангажовање у организованом раду партије. Туцовић није случајно баш у Књажевцу на конференцији ССАП јасно прецизирао свој став о односу пролетаризоване сеоске масе и градског пролетаријата. Ту он каже: »интерес сеосних маса, нарочито пролетаризованих истоветан је са интересима радничке класе у вароши. И када буржоаске партије тврде да сеоским масама нема места у социјалној демократији, онда им треба одговорити да и на селу има радних маса које, иако имају својине, ипак живе од продаје своје радне снаге и које ће ускоро бити оно што су најамни радници у вароши.«¹¹ Занимљиво је да се у напису Д. Туцовића »Социјализам продире« источна половина Србије и села у томе крају помињу као легло рударских радника. »Ти су крајеви пролетаризовани — истиче Туцовић — читава села су готово сами рударски радници. Тако је једно велико село Злот, у коме су становници рудари од заната, те се нао танви упошљавају у свим рудницама у Србији.

У те крајеве — закључује Туцовић — социјализам је почео продирати последњих година. У Злоту се он укоренио. Ни највећа насиља фузионашке полиције и општине, ни обилне, ни клевете осталих партија — не могоше Злоту ништа: социјализам је тамо све дубље продирао и све више маха отимао».

Ово село у коме се социјализам укоренио и у коме становници нису били само »рудари од заната« већ и активни социјалистички борци приступило је социјалистичком организовању, захваљујући у првом реду Петру Радовановићу, прекаљеном револуционару који се писмом обраћа партијској управи истичући да се »међу нашим грађанима осећа нека узнемиреност чим виде на окупу нас рударе« јер се ту у истини ради о ширењу социјалистичких идеја. Из овога се види да су злотски рудари били прожети идејама борбе коју су остваривали у свакој прилици утерујући страх у кости сеоској ђифтарији, то је истовремено и потврда високе класне свести. Мало даље Радовановић подвлачи да су се разишли са скупа са уверењем да ће ова »радничка установа (читаоница) бити од неоцењиве користи у пропагирању социјалистичких идеја«. Радовановићев активизам оно радничких читаоница као упоришта идејног, политичког, образовно-сазнајног и свесно организованог деловања добија свој прави и пуни значај тек ако се има у виду чињеница да су прве књиге у јавној комуникацији Злота и шире биле социјалистичке књиге и ангажована пролетерска публицистика. И у

¹¹ Цитирано према: С. Поповић: Тимочна крајина у сабраним делима Д. Туцовића.

онвиру радничног покрета тимочног краја, поред осталог, потврђује се чињеница да свакој истинској пролетерској акцији претходи темељита свеобухватна идејнотеоријска и културна припрема.

Радовановић је снагу пролетаријата и изгледе за успешно остваривање пролетерских циљева видео у његовој свесној организованости, идејном и акционом јединству као и у економско-културној еманципацији. Тако, на пример, он се обраћа радницима који траже његово присуство и ангажовање у свим акцијама и срединама, подвлачећи да »треба разумети да снага није у личности... наш је спас од експлоатације у организацији«, те својим саборцима упућује речи поуке: **»Читајте, агитујте, организујте се, јер само тиме можемо створити једну силу«**. Из ових мисли у Лењинском духу зрачи убеђење о нужности идејнодуховног прожимања у смислу хомогенизације организованих снага које треба да се по Марсовом узору трансформишу у својеврсну материјалну силу, у блок социјалних снага револуције. Он организованост не своди на формалну организациону страну, већ читав тај процес схвата много дубље, мислећи притом да се идејно-теоријска борба не може водити без целовитијег развијања класне свести. Дакле, за њега политична организација радника представља једновремено акциону, идејно-моралну заједницу истомишљеника. Уз то имао је пуно смисла за процену историјске реалности, односа класних снага, за адекватно сагледавање сване поједине фазе у развоју радничног покрета као саставног дела целине револуционарног подухвата. Он је дијалектичком снагом воље, ума и убеђења успевао да елементарне облике борбеног деловања уздигне на све виши степен до оспособљавања револуционарних снага у циљу коренисте трансформације буржоаског система.

Радовановић се изразито критички односио према свим видовима ревизионистичке и франционашне делатности унутар покрета сматрајући да он мора тако широко да се развија и чврсто темељи на јединственим пролетерским класним интересима, бранећи се од налета буржоаске стихије и идеологије те и од властитих изрођавања. У том смислу био је борац који стваралачки битише у језгру саме класе спајајући та њена изворишта са ширином размаха социјалистичких идеја.

У целини узевши Петар Радовановић је био више од професионалних револуционара у Лењиновом смислу речи, не испуштајући из руку руднички алат, спајајући истовремено рад у рударском онну, политичку организацију, изборне борбе, једном речи све акционо и партијско. Његов посебан значај је у томе што је и у оним најкритичнијим моментима кад би организовани облици дошли под удар ратне стихије, или буржоаске реакције, полицијског режима, увек налазио нове снаге, да са ванредном упорношћу стваралачки васкрсне све оно организационо класно што би евентуално било доведено у питање. У том погледу био је не само организатор и творац разноврсних облика борбеног деловања радничке класе, већ и неуморни обновитељ и борац за њихово прерастање у све снажније и више облике деловања према ритму историјског процеса. Истовремено се као и Туцовић бори за радничко за-

нонодавство, за демократске и политичке слободе, за веће наднице и боље услове рада — свестан да та борба мора изаћи из онвира капиталистичког система и завршити његовим дефинитивним рушењем. У гласовитом писму са ратног бојишта које је упутио 29. априла 1918. године Драгољубу Максимовићу, Петар из ратног кошмара размишља о значају онтобарске револуције и истиче да само »... она олуја са севера може очистити ово данашње ђубре. Тек ће тада ведро чела људски геније корачати слободно на цивилизацији и ослободити се данашњих варвара«.¹²

Дакле он је разумео дијалектичку повезаност борбе радничке класе за етапне циљеве са борбом за остваривање њених историјских циљева, извлачећи је из уних локалних онвира на поприште међународног сучељавања пролетаријата и буржоазије. Тако је он са изразитим жаром и студиозношћу, говорио на Међународном конгресу црвених сидиката, о положају радничке класе, стању њене организованости, методама и садржају класне борбе.

Као што је био упоран, доследан, храбар и успешан у непосредној партијско-политичкој активности, исто тако био је чврст и стамен у моралном ставу, држању и свакодневном живљењу стваралачки промишљајући класну проблематику у контексту како непосредно дневних тако историјских циљева.

Петров саборац, народни учитељ социјалистичких и комунистичких идеја и оријентација Милан А. Поповић у својим сећањима на 35-годишње учитељовање и развијање социјалистичког покрета у Злоту каже: »Један од највише прогоњених и малтретираних био је друг Петар Радовановић. Тучен је и пребијан по затворима али никад није могао бити поколебан јер је он у истину био неуморни, идејни, дубоко убеђени и бескомпромисни социјалистички и комунистички борац.«¹³

¹² Цитирано према Р. Панајотовић: Делатност. Илије Милића у Коминтерни и његова сарадња са Лењином, Развитак, бр. 3/1978. Зајечар.

¹³ Милан А. Поповић: Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту, Историјски архив Зајечар, бр. 208/a/11.

ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ У БОРБИ ЗА РАДНИЧНА ПРАВА И КОМУНИСТИЧКЕ ИДЕАЛЕ

Петар Радовановић једна је од оних блиставих страница историје радничког покрета које и данас и убудуће упућују на путоказе достојне живота и борбе највећих синова ове земље. Ништа мање вредан од највреднијих, ништа мање заслужан од најзаслужнијих. Ипак, његов огроман допринос радничком покрету Србије а и шире, његов сав живот није довољно оцењен у оном пуном смислу његовог дела, јер он је сав, сваном честицом свог ума и љубави припадао народу свом, и свом радничком покрету. Његов живот, страдања, напор воље, беспримерна храброст у ствари је пут радничког покрета не само Злота, Бора, Мајданпека, Србије, него и шире — борбе радника и сељака. Његово родољубље, војничка храброст у отцбинским ратовима, преданост својој земљи заправо је израз духа и снаге те земље, тог народа и радничке — сељачке класе из које је поникао. У смисаоној дубини истрајног духовног отпора радника и сељака чији је он најбољи представник, огледа се оно емотивно и етично стремљење малог човека, рудара и сељака али великог у акцији и борби за достојанство живљења, храњеног сопственим знојем било то на ораницама или у рударским окнима.

Бавећи се и земљорадњом, служећи код богатог сељака Беловановића само за храну и одело, радећи као гурач вагона у јами Сењског рудника за ниску надницу (често закидану, од 2 динара) по 12 часова у несигурним рудничким окнима, живећи у влажним становима, најбољи је тумач нужности отпора и раста радничког покрета и обесправљености радника и сељака. Сав се предаје бескомпромисној борби за радничко право, за комунистичке идеале, дубоко верујући у визије будућег живота радника и сељака за који се морају борити, али организовано и заједно. Он се не мири са историјски затеченим стањем ствари и својом речју и делом стреми новом свету нада ће радник моћи да живи од свог рада. Његова робијања, ратовања, израз су тежњи огромних маса радника и се-

љака за чије интересе се бори и зато собом и својим комплетним делом изранава различита померања у свести радника и сељака, развој и раст самосвести о бескрајној снази широких радних маса, а све у знаку енергије радничког покрета у циљу ослобођења од експлоататорског зла. Идеали борца и комунисте Петра Радовановића су да се ослободи управо та огромна снага духа и мишића радника и сељака и да изборе време суштине људскости истих.

На конгресу Радничког савеза, 1905. године у Крагујевцу (на позив Димитрија Туцовића) у разговору с делегатима надахнуто прича: »За рударске компаније рудари су јефтинији од подупирача. Из наших мишица ваде злато, а не одваја им се динар да осигурају наш живот . . .«¹ Говори из сопственог искуства, јер је живео животом оних за које се бори, природно је ураћао у све проблеме око себе. Зато је његова личност и борба слојевита, богата и инспиративна као што то увек бива када је реч о »најпробуђенијем делу народа«; (нако рече Светозар Марковић у своје време, за оне који говоре о свом народу и припадају њему). Управо по томе је он песник идеологије борбе радника и сељака. Комотно можемо рећи да сваки покрет, сваки корак борбе своје он доживљава као немерљиву чисту радост постојања која означава могућност делања за добро свих. То је она плазма духа борца и комунисте, која прожима све раднике и сељацима у којима је судбина њихове земље, а за које Петар Радовановић верује да су покретачи њене историје, дамари те исте земље. Зато је његова вера у њихову снагу толико јака и зато без предаха ради без обзира на све тешкоће. Његов рударски хлеб је са 9 кора и у Вршкој чуни код Зајечара. У Српску Социјалдемократску партију учлањује се 1904. године и активно ради на организовању радника овог рудника. Свестан је активног раста свести рудара. Како у простору историјске реалности живота радника тако и у следу традиције и менталитета тих људи који понижена и робовања било које врсте не прихватају. Истрајно агитује међу радницима на најнепосреднији начин, обилазећи раднике ноћу, остављајући им разне брошуре и новине које купује својим новцем, а при том из своје радничке торбе заложује се хлебом и сиром. Све то ради уз свој посао рудара у Алексиначким рудницима (1906.), на Ртњу, у Метовници, између Зајечара и Бора (1907), затим код села Рујишта, а на Вршку чуку враћа се 1910. године. Тако постаје најсвеснији представник тих људи (радничке класе), али у сталној немилости послодаваца, зато над изгуби посао враћа се земљорадњи.

Виђен и схваћен у свељудској ширини и чврстој вези са земљом која храни, Петар Радовановић се доима као савест и најприснија духовна повезаност радника и сељака; тј. у пракси, у акцији, он је или у рударском окну или на њиви, зато је његова реч животна, права и уверљива. У психоетичком простору та веза »српа и чекића« ударна је и стваралачна снага тог јединства и значајности унутрашњег гласа широких народних маса и било

¹ Др Стојан Кесић и Слободан Босиљчић, Раднички покрет у Бору и околини (до 1941.), Бор, 1975, стр. 61.

радничког покрета који тежи свом људском идентитету, слободи рада и стваралаштва. Јер, податан да се налази на челу Социјалистичке читаонице [1908 — 1909], Српске Социјалдемократске странке (као председник) која окупља рударе, земљораднике, зидаре, тесаре, учитеље, и »друга занимања«, па чак и жене, објашњава буђење нових простора из свега у животу и одјекује у свему у животу и тих људи. Зато није изненађење да ова организација постаје једна од најјачих упоришта ССДП у Србији, на селу.

Без обзира на прописе, који предвиђају »отпуст без претходног отказа . . . ако наговара друге раднике, или се са другима удружује да не раде и да изнуде повишицу плате, или друге услове рада« . . . онда »подлеже политичкој казни«.²

Петар Радовановић неуморно, легално или илегално ради. Читавим својим бићем или деловањем проширује чувствену оптику живота радничког покрета, ангажујући разнородности мотива бескомпромисне борбе радника и сељака. Зато је његова реч крепка и разумљива свима, јер се напаја стварношћу радника и сељака у њиховом свеукупном духовном простору и стремљењу. Свана изречена мисао Петра Радовановића сажима у ствари оне пламсаје радничког бића, у условима бездушне експлоатације. Петар Радовановић је свестан да се они, заједно с њим, налазе иза сваког белега историје, али својим рукама, радом надживљују свако време и сваку катастрофу, јер они су ти који граде све »од игле до локомотиве« (радник Павле Власов у роману »Мати« од Максима Горног говори својим друговима). То је истина о постојаности радничке класе коју је тако умео да им нагласи Петар Радовановић. Зато је био свуда омиљен. Он је спонтано наступао, у тренутку, знао да процени ситуацију и људе и да им се на прави начин приближи. »Радничке новине« бележе политички збор у Злоту нада се Петар Радовановић обратио људима на влашном језику тумачећи гледишта Партије »на лицу сваког слушаоца могла се приметити извесна радост«. Међу заосталим влашним становништвом (његови сународници) посебно је био уважаван. Рудари и сељаци су му се обраћали за помоћ. Лично скроман, политички реалан и далековид одговарајући једном приликом на писма радника каже: »Дугови рудари, ваша писма са свих страна редовно добијам и разумем тешкоће које се над вама врше. Ја се не могу свуда вашем позиву одазвати нити вам могу што помоћи. Треба разумети да снага није у личности, но она лежи у целини. Зато вам могу и поново казати да је наш спас од експлоатације у организацији. Јер само тиме можемо створити једну силу . . . Читајте, агитујте и организујте се.«³

Тумачењем ствари Петра Радовановића (снага није у личности, она лежи у целини), суочавамо се са прочишћеним ставом и исказом истакнутих социјалдемократских бораца као што је био Димитрије Туцовић који га је веома уважавао. Али, и наследницима њиховог дела, њиховог схватања организације и бораца за ко-

² ибид, стр. 61.

³ ибид, стр. 67.

мунистичке идеале то схватање живота радника и њихово организовање Петар Радовановић је умео непоновљиво једноставно да искаже, виталном и снажном вокацијом језика блиског масама којима се обраћао. У исто време, на тај начин поједностављује и приближава идеолошке проблеме нивоу аудиторијума којему се обраћа. То је умео да обоји изузетном ведрином људске нарави човека отворена срца, реске енергије, разастирући слојевите проблеме на увид и оцену просторима радничког духа и схватања ствари.

Оно што је можда најбитније у револуционарном кретању радничког покрета то је изграђена свест бораца као што је био Петар Радовановић који је сматрао да је за успех покрета битно и пресудно што у изграђивању политичке платформе Партије неопходна је и нужна акција Партије међу сиромашним сељачким масама јер је непогрешиво схватио њихову важност за успех покрета. Петар Радовановић је такође био свестан искуства народних маса које је учило да се и насушни хлеб може само уз изузетне напоре обезбедити, самим тим и слобода рада као и слобода земље.

Балканске ратове, први светски рат, Петар Радовановић схвата као вечито памћење и искуство свог народа о сопственој улози у одбрани земље. Настављајући свој рад у балканским ратовима, ништа мање полетно као и пре, за све време првог светског рата [1914—1918] уз високу свест сматра нужним растурање летана »Доле империјалистички ратови«. Доживљава опасност преког војног суда (при опсади Једрена) јер »шири социјалистичке идеје у војсци« (оптужио га је командир чете). Избављен је захваљујући својој храбрости и команданту батаљона Милораду Јовановићу који је окарактерисао свог војника као најбољег у чети и батаљону и ако шири идеје, нека ради што хоће, он је добар борац и храбар«.⁴

У изјави да »наши власници . . . своју глупу политику о подели плена бацили су на леђа бугарском и српском народу«, прелама се комплетно схватање Петра Радовановића о критичним и судбоносним ситуацијама у историји његовог народа као светлости израз духа његовог народа у односу на тегибна искуства која имају узрочно последичне везе у односу на прошлост и будућност земље. Његово интимно неслагање с ратом с Бугарима не умањује његову љубав према земљи и храброст у рату, али не гуши и далековидост и виталност прожимања дубоког осећања свог народа у континуитету заветних историјских отпора злу и злима.

Добровољац јуришног вода, бомбаш, учесник најтежих борби солунског фронта, учесник голготе повлачења преко Албаније, становник Крфа, Петар Радовановић, свуда на сваком месту је достојан својих идеала. Човек и јунак без остатка којег не интересује понуђени чин, остаје доследан човештву у себи. Заокупља га судбина угрожених радничких породица око Бора, Зајечара, Мајданпена и шаље спискове тих породица у Париз где се налазила Радничка комора да би им се помогло. Налази се стално у узлазној линији пуног ангажовања за боље сутра радничке масе, чак и у војничком рову. Понет идеалима октобарске револуције, њеним ус-

⁴ ибид, стр. 68.

песима у чију нарастајућу снагу и победу верује, пише 29. априла 1918. Радничкој комори Србије у Паризу у одушевљењу и нади да »тек ће тада ведро чела људски геније корачати слободно на цивилизацији и ослободити се данашњих варвара«.⁵

После рата враћа се у рударска онна Боговине. Од 1919. до 1929. године његов живот је у следу и кретању радничког покрета Бора и Тимочке крајине. У чврстим је везама с радницима и својим предратним саборцима.

На протестном радничком збору 1919. године најављује се као говорник који је саслушан с пажњом и аплаузом. Пише чланак »Из тимочких рудника« о тешном положају радника, о условима рада, о раду деце испод 15 година, а ни за хлеб се не може зарадити. Сами наслови чланана — На претње и неваљалства радничких дахија⁶ — Петар Радовановић лудично одабира горуће проблеме, говори о њима као и о снази духа гаравог народа. Све то излаже у виду значајних синтеза с тежњом да нагласи тешноће радничког живота и неопходност радничке борбе. Новембарске штрајкове борских рудара (1919) Вршке чуње, Подвиса, Тресибаве и Аликсара активно доживљава. Његове савете да се у Вршкој чуни створи партијска организација као и синдикат, Савез рударских радника преобликује у одушевљене понлике »Живели подземни хероји«.

Ерудиција и витална способност Петра Радовановића да истакне најбитније и најнепосредније за развој радничке свести огледа се у његовом обраћању (преко новина) »Рударским радницима источне Србије«, »Капитализам преко својих верних слугу сваљује цео радни цех на леђа народа који је пропао и изнемогао ... Оноко заморена и ратом упропашћена маса, под бичем капитализма оставља своје цветне ливаде, њиве и срушене кућице и одлази у најам ... Освестимо их, упућујмо их у разумевање нашег покрета, помоћу зборова ... Растурања комунистичке штампе. Тако можемо покренути акције ширег стила ... Ако тако будемо радили није далеко дан када ћемо све те раднике имати под црвеном заставом комунизма, када ћемо стрести окове ... Правда ће тријумфовати. Живела класна свест.«⁷

Начин на који је умео да саопшти радницима своје тумачење њихових егзистенцијалних проблема као обичан радник и као секретар рудара на Тимоку, у ствари су изражене тежње и идеали читаве радничке класе и спремност да се ти проблеми реше. Дакле, Маркснова мисао на делу — свет не треба само тумачити него мењати. Његови животни назови означени су бескомпромисном борбом која је својом полетношћу и духовном снагом уливала веру у победу. Као организатор, раднички трибун и покретач незауостављиве снаге народа, радника и радничког покрета, Петар Радовановић је стално изложен разноврсним опасностима од режима. У писму из Мајданпена (новембра 1920) јасно изражава свој однос пре-

⁵ ибид, стр. 63.

⁶ ибид, стр. 66.

⁷ ибид, стр. 72.

ма политици српске владе уз много дара да назначи трагичну судбину породица погинулих на фронту које су остале без икакве потпоре материјалне. Југословенска влада, сарнастично примећује Петар Радовановић, — непрестано труби да је мајка јунака са Цера, Суворора, Доброг Поља и Кајмакчалана, а како се односи према породицама тих јунака.

Доследан линији КПЈ и њеном програму, у време Обзване ништа мање није активан и храбар да каже: »Спавајте мирно капиталистички бандити Југославије, јер Закон о »заштити државе« омогућава вам пљачку над стотинама хиљада пролетера. Ваш сан узнемирује само звекет злата и тресак тешких окова на ногама радничке класе, али ће ускоро морати доћи дан када ћете и ви морати полагати рачуне.«⁸

Дубока вера у победу радничког покрета не јењава ни у тешким часовима Петра Радовановића, док се присећа (шаље писмо редакцији »Организованог радника« под насловом »Обест државних органа«) тортуре које су вршене над њим: »Ја сам иструлео у затвору ... Можда ћу и страдати само зато што браним интересе наших радника и наших грађана ... Нена упамте рударски радници да без њихове солидне и чврсте организације, без њихове класне свести и крајњег пожртвовања не може се доћи до бољих услова за живот. И што ме они туку, пребијају и гоне, а можда ћу платити животом, то није атак лично надамном, већ над хиљадама њихових породица гладних живота.«⁹

Таквог човека и борца могао је да изнедри народ из кога потиче плејада Туцовићевских великана радничког покрета у борби за остваривање идеала рударских радника и сеоског пролетаријата. Зато је схватање Петра Радовановића о нужном обједињавању »српа и чекића« условом остваривања комунистичких идеала радних маса.

Незаобилазна је његова улога 1928. године (у Обласној организацији КПЈ за Нишку област) када је загребачка организација КПЈ, на челу које се налазио друг Тито, покренула борбу против фракционашких тенденција у КПЈ и у спровођењу »отвореног писма« које је усвојила Коминтерна после саветовања у Москви са представницима КПЈ.

Читав живот и рад Петра Радовановића део је сведочанства развоја, стварних догађања, уверења и акција народних бораца и осећања народа у великом покрету радника и сељана. Одређење комплетне личности Петра Радовановића у плејади његових сабораца у ствари је разумевање пута борбе у стварању новог човека и нових друштвених идеала. Његов живот и рад део је несаломљиве уверености радничких бораца да плодови класне, националне и опште човекове слободе су у борби, рукама и уму радничке класе. И пошто све наше борбе и победе почињу песмом, нека ми

⁸ ибид, стр. 74.

⁹ ибид, стр. 82.

буде допуштено да своје саопштење завршим стиховима комунисте Јована Поповића, јер извесно је да је

»Комадић нашег живота
У сваном жутом грумену ...
.....
Ми кујемо себе!¹⁰

Као што је извесно и то да је не само комадић живота, него сав живот Петра Радовановића и његових сабораца уграђен у раднички покрет Злота, Зајечара, Србије и шире као и у резултате тог покрета.

Слободан Босиљчић

МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ДОПРИНОСА ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Полази се од сазнања да је највећим делом утврђен општи удео рудара — револуционара Петра Радовановића у раду појединих институција и пограмским акцијама радничког покрета Србије и Југославије. Реч је о његовом присуству партијским или синдикалним конгресима, конференцијама, важнијим скуповима, о чланству у рукавствима и врсти учешћа у програмским задацима покрета. Радовановић је то најсањетије исказао 1928. године на свега петнаестак редова »Упитника за делегате Четвртог конгреса Црвене синдикалне интернационале: рудар са основном школом, синдикални и партијски активиста од младости, илегалца и жртва терора. Све до краја живота.

Ово »Саопштење« износи неке елементе једне специфичне спознаје из револуционарног опуса Петра Радовановића. Реч је о моралним вредностима као посебним квалитетима његовог укупног политичког доприноса у радничком покрету Југославије. Тај етички садржај има трајну вредност.

* * *

Петар Радовановић је уверен у своје револуционарне идеале, доследно принципијелан, непомирљив у класној борби, врло храбар и истрајан до саможртвовања, делује снагом властитог примера.

»..... Сада сам у јуришном воду и већ сам спреман са бомбом у руци закуцати на врата ... Само она олуја са севера може очистити ово данашње ђубре ... Тек ће тада људски геније норачати слободно на цивилизацији ...« (из писма П. Р. од 28. II 1918).

»..... Није далеко тај дан када ћемо све те раднике имати под црвеном заставом комунизма ... Живела класна свест рудара« (из

¹⁰ ибид, стр. 82.

позива П. Р. рударским радницима источне Србије да се здруже са пролетаризованим сељачким масама («Радничке новине» бр. 176, 1920. год.).

«. . . . Само на рушевинама трулог буржоаског друштва може бити речи о зидању новог комунистичког друштва» . . . »Црвена застава комунизма носи слободу, братство и јединство« («Радничке новине», бр. 247, 1920. год).

«. . . . »Агенти радника и демократа прете Петру Радовановићу да ће га прогутати помрчина . . . прено те претње прелазимо са потсмехом . . .« («Радничке новине» бр. 308, 28. децембра 1920. г. — уочи доношења »Обзнане«).

»Спавајте мирно капиталистички бандити Југославије, јер Закон о заштити државе омогућава вам пљачку над стотинама хиљада пролетера. Ваш сан узнемирује само звек злата и тресак тешких окова на ногама радничке класе. Али ће ускоро морати доћи дан када ћете и ви полагати рачуне« («Организовани радник» бр. 81, 1922).

. . . . »Друг Радовановић поново је постао жртвом капитала . . . Његова породица од девет чланова остаје изложена глади . . . Иако је друг Радовановић лежао 134 дана у хрђавом затвору, живећи од парчета сувог хлеба, иако му је лице бледо и испијено од тамничке мемле, ипак је изишао са пуном гордошћу и пуним уверењем да пролетаријату без жртава нема победе.« («Организовани радник» бр. 83 и 87, 1922).

»Ја сам иструлео у затвору већ две године . . . Можда ћу ја и страдати само зато што браним интересе наших радника и наших грађана. Нека упамте рударски радници . . . да се без крајњег пожртвовања не може доћи до бољих услова за живот. И што ме пребијају и гоне, а можда ћу платити и животом, то није атак лично надомном, већ над хиљадама породица гладних живота . . . Да живи непомирљива класна борба гаравих рудара!« («Организовани радник», бр. 31, 1926).

»Владајући режим пуном паром заступа интересе конождера . . . Ја ћу и даље остати веран принципима и без икаквог страха неуморно радити. Ја сам изабран од самих радника и тај мандат могу ми само радници одузети . . . И даље остајем на своме месту. Живели Независни синдикати!« («Организовани радник», бр. 77, 1928).

»Један од највише прогоњених и малтретираних био је друг Петар Радовановић . . . али никада није могао бити поколебан, јер је он уистину био неуморан, идејни, дубоко убеђени и бескомпромисни социјалистички борац. Многи његови сарадници су се под притиском полиције и жандармерије повукли са борбених позиција и пасивизирали, док међутим, друг Радовановић је пркосио и смело остао, скоро сам, на борбеној сцени водећи неравну борбу са режимом мрака и тираније до последњег дана . . .« (Милан Поповић, саборац П. Радовановића, »Историјски преглед . . .«, 1956. г. — Ист. архив, Зајечар).

* * *

Петар Радовановић изражава аутентичне интересе сељака, спаја их са укупном борбом пролетаријата и КПЈ, уносећи при томе велико револуционарно, животно, искуство и личну интуицију у различитим условима деловања радничког покрета.

»За рударске компаније рудар је јевтинији него подупирач. Из наших мишица ваде злато, а не одваја им се динар да осигурају наш живот . . .« (на Конгресу Главног радничког савеза — Ј. Петаковић »Прве рударске организације у Србији«, 1953).

»Другови рудари, ваша писма са свих страна редовно добијам . . . Треба разумети да снага није у личности, она лежи у целини . . . Наш спас од експлоатације је у организацији . . . Читајте, агитуйте, организујте се . . .« («Радничке новине» бр. 85, 1912).

»Рудници источне Србије преплављени су највећим бројем сеоским радницима. Ти бедници раде најтеже послове, за најмизернију награду . . . Другови рудари! Пружимо братску руку тим широким сеоским масама, осветимо их . . . Тако и само тако можемо повести акцију ширег стила . . . Ми смо позвани да будемо истрајни на трновитој стази . . . Није далеко дан када ћемо све те раднике имати под црвеном заставом комунизма . . .« («Радничке новине» бр. 176, 1920).

»Другови радници са села, дођите у наше организације . . . у којима ћете најбржим путем доћи ономе што је циљ борбе сваког радника и сељака . . . до комунизма. Живела социјализација свих радника!« («Радничке новине» бр. 190, 1920).

»У име 20 хиљада рудара гордо уздигнута и ведре чела кличемо: Живела слобода штампе и шаљемо свој скромни прилог нашем борцу »Организованом раднику« . . . јер је он једини пионир који је у стању да продрма хиљаде рудара у Тимоку . . . Они спавају дубоким сном. Напред!« («Организовани радник» бр. 83, 1927).

»Рударским радницима не исплаћују већ четири месеца . . . радници ће их снагом својих синдикалних организација на то натерати . . . Офанзива капитала и полиције не престаје над целом радничком класом и из дана у дан се поштрава . . . Ми ћемо и даље радити на томе да се радници економски организују и поведу борбу за своје побољшање . . . Економске организације друге врсте које не припадају Независним синдикатима су изигране код радника . . .« («Организовани радник», бр. 77, 1928).

»Када је у пролеће 1928. године из Југославије стигла делегација на Конгрес Профинтерне сретала их је група Југословена са КУНМЗ-а (Паја Маргановић, Јован Веселинов, Сикорски и др.). . . Пера Радовановић је отпочео разговор на тему »стање у КПЈ« . . .: Знао сам за леву-десну фракцију, али ово је свађа, они се мрзе . . . Када говоре чини се да су сви »наши«, а у ствари нису . . . »Све

је освојио својим искреним ставом ...» (Изјава Јована Веселинова, 1972).

»Међу рударима повезати се са другом П. Р. (Петар Радовановић — о.п.) и организовати групу Револуционарне синдикалне организације по рудницама и у пододборима Савеза рудара УРСС. У току рада по оснивању групе РСО у предузећима, пододборима и одборима, одабрати кандидате за руководећи центар РСО за Србију ...» (реч је о покушајима реорганизације покрета, разбијеног после удара шестојануарске диктатуре — Фонд Коминтерне 1932/100, И.С.И., Београд).

»У ширем смислу комунисти су имали активну улогу. Пре свега Пера Радовановић имао је утицај на читав низ људи у Злоту, Слатини, Брестовцу, Кривељу ... Тако је утицај комуниста у »Сељачкој буну« био врло јак (из изјаве Добривоја Радосављевића Бобија о побуни у Бору 1935. г., када су сељаци заузели рудник и топионицу и онемогућили производњу готово 30 дана).

* * *

Петар Радовановић трибун свога времена и своје класе, са изузетним врлинама људске честитости, скромности, вредноће, блискости и спремности да помогне људима.

»Интересантно је било посматрати када је узео реч друг Радовановић, особито када је почео на влашном језику да им објашњава гледишта наше партије ... На лицу сваког слушаоца могла се приметити извесна радост ...» (»Радничке новине бр. 75, 1912).

»Пера се понашао као да је целог века по конгресима ишао ...» (Ј. Петаковић, н.д.).

»Понео сам врло упечатљив утисак о Петру Радовановићу (јуна 1926. г. у Злоту) као врло интелигентном раднику, иако без већег школског образовања, масовику, врло популарном у народу. Тај утисак се потврдио у току две године сарадње у смислу: Пера Радовановић је био изразит радничко-сељачки трибун, сјајан говорник, везивао је масе за себе ... П. Р. је раднички борац посебног ранга увек близан масама, ретко угледан, на саму реч Петар Радовановић — опште поштовање ... Био је врло срећан, сталожан, логичан« (Грга Јанкез у изјави од 3. VI 1972).

»Зна се да је П. Радовановић међу радничким борцима био врло вољен и поштован. Сви су желели да се нађу с њим. П. Радовановић је био изразит бунтовник, као такав је ушао у КП, био је човек акције, без фраза, ћутао је кад није имао шта да каже ...» (Јован Веселинов у изјави од 6. јуна 1972).

»Петар је радио све пољопривредне послове, боравио је више на појати, јер су га у селу често узнемиравали жандари ... Читао је сваког дана, били су пуни сандуци књига. Са унућанима био је

јакно пријатан ... такође са комшијама ... Као муж према својој жени Стани био је веома пажљив и фин. У животу се није никада свађао ... Бријао се редовно, волео је увек бити чист ... Одмарао се слабо, јер је био заузет физичким и умним радом ... Дружио се највише са праведним људима ...» (Из изјаве Петрове брата-нице Љубице Драгијевић од 31. маја 1972).

»... Ноћу обилази рударе, носећи разне брошуре и »Радничке новине« које набавља дајући често и последњи динар, сам се задовољавајући са мало сира и хлеба које носи у сељачкој торби« (Раднички покрет у Бору и околини до 1941. год. Бор 1975).

»Извели су стрица са оковима на ногама и рукама, једва је ишао. Када је видео да се (жандарм) дере на мене, он је сав поцрвенео, оштро рекавши: »Зашто дирате моје невино дете ...« (из наведене изјаве Љубице Драгијевић — реч је о Радовановићевом хапшењу 1937).

»Петар Радовановић је, одушевљен, дао сву подршку устаницима 1941. године, али је већ потпуно онемоћао и слеп ...» (Јанко Симеоновић, Музеј, Бор, ФАГ).

* * *

Стално присуство Петра Радовановића у жижи класне борбе у Србији и Југославији, али и на тешком физичком послу у рударском окну, неодвојиви су. Изводи из дела његових биографских података то илуструју: Петар Радовановић (16. год) запошљава се 1898. године у Сењском руднику на послу »лауфера« — гурача вагонета у јама ... 1909. године делегат је организације на Конгресу ССДП из Злата ... на парламентарним изборима 1912. године, заменик је на листи Димитрија Туцовића ... бомбаш журишног вода на Солунском фронту ... учесник Конгреса уједињења (СРПЈ-комуниста) 1919. године ... референт на Четвртном конгресу Профинтерне у Москви 1928. г. и члан ЦК КПЈ на Четвртном конгресу КПЈ ... један од организатора »Сељачке буне« у Бору 1935. г. ... на директној вези са ПК КПЈ за Србију 1939. г. ... рудар у руднику Злаће 1937. г. где је, последњи пут, и отпуштен са посла. Од 16-годишњег »лауфера« у окну Сењског рудника и учесника у једном од првих организованих штрајкова у Србији — до 55-годишњег рудара на истражним радовима, учесник је свих фаза радничке борбе.

Фантографски гледано раднички борац Радовановић је остварио жељени спој личног удела са ширим исходима појединих фаза класне борбе у којој је учествовао. И то почевши од трајнијег освећивања заосталих маса свог планинског краја око Злата, па преко непосредног организовања радничке класе, стварања првих партијских организација у региону истока Србије, посебно на рудницама, што је у ширем смислу доприносило и повољним условима за оружани устанак и победу под вођством КПЈ (Бољевачки партизански одред имао је 1941. г. 450 бораца). На општем политичком плану Србије и Југославије ова фанта су део суштинске баштине

радничког покрета. Ако то осветлимо и моралним квалитетима Радовановићеве укупне акције, постојаношћу на линији борбе најбољих пролетерских активиста у свим фазама искушења пре и између два рата, укључивши и међународни план, онда је његово дело целовитије.

Свестрано објашњен и доступан широј јавности револуционарни опус Петра Радовановића, трајне вредности његове особене личности, нису за рутинску библиографију радова из ове области.

Његово дело је, сванано, и руководство за акцију. Реч је о својеврсној поруци и за данас актуелна друштвена збивања. Неке моралне, етичне, норме које увек претходе и обогаћују револуционарне процесе, и сада су на удару стихије малограђанштине, разводњавања, опортунизма, шовинизма — све до појава »морала« експлоататора или тврдокорних бирократских схватања. Укључивши и оне из отворено контрареволуционарних изворишта. Допринос Петра Радовановића, јамског радника, истовремено револуционара и практичара и визионара, и у том смислу употпуњује улогу најбољих бораца радничког покрета Југославије.

ИЗВОРИ

Поред извора наведених у тексту, коришћена је литература: »Бор 1903—1953«, — Бор 1954. г.; »Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941. г.«, Рад, Београд, 1959; »Источна Србија«, Нолит-Просвета, Београд, 1963. Такође и чланци у часопису »Развитак«, Зајечар бр. 2 1972, бр. 4—5 1972, бр. 6 1972, бр. 2 1973, бр. 1 1974. и бр. 1 1980. године.

Зоран Панајотовић

ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ У НАШОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ (1945 — 1981)

Развој историографије радничког покрета и социјалистичне мисли у Србији за последњих десет година манифестовао се успешним истраживачким подухватима који, у овој области, обухватају све релевантне појаве, од првих почетана средином XIX века па све до 1941. године.

Захваљујући деловању специјализованих научних института, који се баве изучавањем историје радничког покрета, развила се и историографија радничког покрета која обухвата значајне радове, студије и монографије с тематиком из историје радничког покрета Србије од њене појаве средином XIX века до 1941. године. У тим радовима изучене су и објашњене значајне појаве о настанку и развоју покрета, о његовим организацијама и борби у економско-социјалним и политичким оквирима грађанског друштва. Посебно место заузимају и радови о улози и значају истанутих револуционара, који су својим делом били увек на челној позицији борбе за социјализам. У такве револуционаре спада и Петар Радовановић.

Личност рударског радника Петра Радовановића побуђивала је интересовање многих научних радника, политичара и публициста који су настојали да кроз научне и публицистичке радове објасне улогу и значај Петра Радовановића за раднички покрет Србије, с посебним освртом на његово деловање у радничком покрету источне Србије.

Петар Радовановић рођен је у Злоту 16. (28) јула 1882. године, умро 9. фебруара 1947. године. Био је секретар пододбора рударских радника, партијски руководиоца тимочног краја, посланички кандидат на листама ССДП, Комунистичке и Независне радничке партије Југославије, учесник Вуковарског конгреса, организатор многих радничких штрајкова, члан ЦК КПЈ.

Улога и значај Петра Радовановића за историју радничког покрета источне Србије била је велика, па је разумљива пажња и

интересовање научне јавности да се његова улога и значај у радничком покрету Србије сагледа, свестраније објасни и расветли.

У овом кратком историографском прегледу желимо да у најкраћим цртама евидентирамо и анализирамо научне, стручне и публицистичке радове написане о Петру Радовановићу у нашој послератној историографији.

У издању Института за историју радничког покрета Србије објављена је драгоцену грађа о Синдикалном покрету у Србији 1903—1919. године.¹ Грађа обухвата рад централне организације синдиката и синдикалних већа, материјале са конгреса Главног радничког савеза, рад струковних синдикалних савеза и њихових подбора као и материјале са скупштина појединих савеза. У овој грађи дата је кратка биографија Петра Радовановића, а приказано је и његово учешће на VII конгресу Главног радничког савеза, одржаног у Београду у времену од 7. до 9. јуна (25—27. маја) 1914. године.

Грађу о прославама Првог маја у Србији у времену од 1893. до 1914. године приредио је Едиб Хасанагић.² Грађа обухвата прославе 1. маја у Злоту, Књажевцу, Неготину и другим местима широм Србије. Значајног учешћа у организовању првомајских прослава у Злоту имао је Петар Радовановић.

Грађу о преписци српских социјалиста за време првог светског рата приредили су Михаило Тодоровић,³ Властимир Лапчевић и Тома Миленковић.⁴ Михаило Тодоровић објављује писмо Петра Радовановића упућено Драгославу Максимовићу о слању помоћи радничким породицама као и о значају руске револуције. Властимир Лапчевић и Тома Миленковић објављују четири писма српских социјалиста упућена са ратног положаја Драгиши Лапчевићу и Кости Новановићу, која говоре о страхотама рата. Страхоте рата поднео је и Петар Радовановић.

Драгоцену грађу за потпуније сагледавање лика Петра Радовановића пружа његов ратни дневник.⁵ Дневник је пронашао, редиговао и за штампу приредио Слободан Босиљчић.

Избор грађе из »Радничких новина« у времену од 1906. до 1914. године приредио је Милицав Обрадовић.⁶ Изабрани чланци из »Радничких новина« доносе нам податке о тешком положају рударских радника у Бору и Мајданпенку. »Радничке новине« као ор-

¹ Синдикални покрет у Србији 1903—1919, том 1, књ. 2, Београд, 1958, 662; Синдикални покрет у Србији 1903—1919, том 1, књ. 4, Београд, 1964, 985.

² Први мај у Србији 1893—1914. (Приредио: Едиб Хасанагић). Београд 1954, 287.

³ Српски социјалистички покрет за време првог светског рата. (Приредио: Михаило Тодоровић). Београд, 1958, 292.

⁴ Преписна српских социјалиста. (Приредили: Властимир Лапчевић — Тома Миленковић). Београд, 1979, 389.

⁵ Петар Милосављевић, Петар Радовановић. (Прилог) Дневник Петра Радовановића из балканских ратова, Зајечар — Бор, 1968, 56—81.

⁶ Радничке новине о Бору и Мајданпенку од 1906 — 1908, књ. 1. Избор чланана. (Приредио: Милицав Обрадовић), Бор, 1974, 184; Радничке новине о Бору и Мајданпенку од 1909—1914, књ. 2. Избор чланана. (Приредио: Милицав Обрадовић), Бор, 1974, 112.

ган ССДП и Главног радничког савеза, својим објективним дописима, коментарима и извештајима писале су о активном раду и делатности Петра Радовановића.

Драгоцене податке о Петру Радовановићу налазимо и у избору грађе из »Радничких новина« у времену излажења 1919—1940. године.⁷ Као дописник »Радничких новина« Петар Радовановић пише о тешком положају борских и мајданпечких рудара.

О тешким условима рада рударских радника у Бору и о активности Петра Радовановића у Злоту писали су Стојан Кесић⁸ и Слободан Босиљчић.⁹ Стојан Кесић обрадио је делатност Петра Радовановића до првог светског рата, а Слободан Босиљчић период између два рата.

Личност Петра Радовановића посебно је обрађена кроз већи број радова Слободана Босиљчића.¹⁰ О раду Петра Радовановића у Сењском руднику писао је Светомир Марковић,¹¹ а у сећањима Јанка Петаковића¹² и Грге Јанкеза¹³ такође има значајних података о раду и делатности Петра Радовановића.

Посебан рад о Петру Радовановићу, поводом 20. годишњице смрти, написао је Петар Милосављевић.¹⁴

О раду и делатности Петра Радовановића у времену од 1918. до 1929. године писала је Милица Миленковић.¹⁵ Монографски радови о Синдикалном покрету у Србији (1918—1929) пружају нам значајне податке о учествовању Петра Радовановића у обнављању

⁷ »Тело је мртво без функције крвних вена — земља је мртва без привреде рудара«. »Радничке новине« о борским и мајданпечким рударима. Чланци 1919—1940, књ. 18, Бор, 1979, 182.

⁸ Стојан Кесић, Раднички покрет у Бору и околини до 1918. године. Раднички покрет у Бору и околини до 1941. године, Бор, 1975, 1—33; Стојан Кесић, Раднички покрет у Бору до првог светског рата. Бор и околина, књ. 1. Бор, 1973, 109—118.

⁹ Слободан Босиљчић, Бор и раднички покрет 1919—1941. Раднички покрет у Бору и околини до 1941. године, Бор, 1975, 118—160; Слободан Босиљчић, Раднички покрет од 1919—1941, Бор и околина, књ. 1, Бор, 1973, 170—188; Слободан Босиљчић, Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941, Београд, 1953, 80.

¹⁰ Слободан Босиљчић, Класна борба борских рудара, Развитак, 1972, 6, 64—68; Слободан Босиљчић, Петар Радовановић у Москви, Развитак, 1972, 4—5, 30—34; Слободан Босиљчић, Писана реч Петра Радовановића 1919—1928, Развитак, 1972, 6, 24—28; Слободан Босиљчић, Подршна рудара комуниста, Комунист, 100, 26. 3. 1959; Слободан Босиљчић, Раднички трибун Петар Радовановић, Политика, 23802—23804, 12. и 14. 1. 1980; Слободан Босиљчић, Социјалдемократи у Злоту, Колектив, 2, 15. 1. 1959; Слободан Босиљчић, Штрајнови у Злоту, Комунист, 90, 15. 1. 1959; Слободан Босиљчић, Комунисти у Бору, Колектив, 3, 23. 2. 1959; Слободан Босиљчић, Држава у држави, Колектив, 4, 30. 1. 1959.

¹¹ Светомир Марковић, Раднички покрет у Сењском руднику. Сто година Сењског рудника 1853—1953, Сењски рудник, 1953, 179—288.

¹² Јанко Петаковић, Прве радничке рударске организације у Србији 1902—1907, Београд, 1953, 87.

¹³ Грга Јанкес, Записи илегалца, Београд, 1960, 351.

¹⁴ Петар Милосављевић, Петар Радовановић, Зајечар-Бор, 1968, 52; Петар Милосављевић, Петар Радовановић, Развитак, 1967, 6, 30—41; 1968, 1, 48—57.

¹⁵ Милица Миленковић, Синдикални покрет у Србији 1918—1920, Београд, 1971, 253; Милица Миленковић, Синдикални покрет у Србији 1921—1929, Београд, 1979, 575.

Савеза рударских радника као и о његовом учешћу у штрајку рударских радника на Ртњу. Веродостојно су описани прогони и хапшења Петра Радовановића, као и његово учешће на IV конгресу Црвене интернационале у Москви, у времену од 17. марта до 3. априла 1928. године.

Делатност Петра Радовановића од 1920. до 1935. године као и његов рад у Обласном секретаријату НРПЈ за нишку област обрадио је Драгољуб Мирчетић.¹⁶ Врло документовано износи податке да је Петар Радовановић, као члан Обласног комитета за нишку област, присуствовао раду III конгреса КПЈ у Бечу, од 17. до 22. маја 1926. године. Као делегат на Конгресу Петар Радовановић је дискутовао о тешким условима рада и положају рударских радника у Србији.

О Петру Радовановићу и борби рударских радника Србије за боље животне и радне услове од 1903. до 1915. године писао је Бранислав Вељановић,¹⁷ а период од 1919. до увођења монархофашистичке диктатуре писао је Мирослав Николић.¹⁸

О овом истакнутом радничком борцу писали су: Нада Јовановић,¹⁹ Јанно Симеонович,²⁰ Божидар Најдановић,²¹ Никола Петковић,²² Милан Поповић,²³ Страхиња Поповић²⁴ и Милица Миленковић.²⁵

Податана о раду и делатности Петра Радовановића можемо наћи и у Хронологији радничког покрета Србије до 1918. године²⁶ и у Хронологији радничког покрета Србије 1919—1941. године.²⁷

¹⁶ Драгољуб Мирчетић, Окружни комитет КПЈ за нишку област 1920 — 1935, Нишни зборник, књ. 1, Ниш, 1974, 116—128.

¹⁷ Бранислав Вељановић, Организована класна борба и први велики штрајкови рудара Србије у условима постојања Српске социјалдемократске партије и модерних синдината (1903—1915). Штрајнови рудара Србије, Београд, 1967, 67—170.

¹⁸ Мирослав Николић, Класна борба рудара Србије и Војводине 1919—1929. Штрајнови рудара Србије, Београд, 1967, 173—250.

¹⁹ Нада Јовановић, Пера Радовановић, Ликови револуције, књ. 2, Београд, 1964, 187—191; Нада Јовановић, Пера Радовановић, Комунист, 41—42, 14. и 21. 2. 1958.

²⁰ Јанно Симеонович, Пера Радовановић, Бор 1903—1953, Бор, 1953, 49—50; Јанно Симеонович, Два светла лина рудара револуционара, Колектив, 31, 4. 8. 1956.

²¹ Божидар Најдановић, Социјалистички покрет у Злоту, Борба, 157, 20. 6. 1953; Божидар Најдановић, Црвена застава на челу поворне, Тимон, 17, 30. 4. 1959.

²² Никола Петковић, Смео и одлучан револуционар, Тимон, 13, 10. 4. 1959.

²³ Милан Поповић, Историјски преглед развоја социјалистичког покрета у Злоту, Развитан, 1961, 6, 50—53.

²⁴ Страхиња Поповић, Милан Поповић и социјалистички покрет у Злоту, Развитан, 1979, 6, 45—59; 1980, 1, 36—49; Страхиња Поповић, Развој и деловање социјалистичког покрета и КПЈ у селу Злоту пре и непосредно после првог светског рата, Зборник радова Музеја рударства и металургије, књ. 1, Бор, 1980, 153—174.

²⁵ Милица Миленковић, Петар Радовановић, Енциклопедија Југославије, св. 7, Загреб, 1968.

²⁶ Миленко Топаловић, Хронологија радничког покрета Србије до 1919. године, Београд, 1964, 273.

²⁷ Хронологија радничког покрета Србије 1919—1941, Београд, 1969, 396.

На крају овог кратког историографског прегледа треба нагласити да је већина радова о Петру Радовановићу написана на основу сећања учесника радничког покрета, без довољног консултовања архивске грађе и радничке штампе. То је и разумљиво када се зна да оригинална архивска грађа о радничком покрету источне Србије није систематизована, већ се налази разасута по архивама и библиотекама широм земље.

Захваљујући иницијативи Међуопштинске конференције СКС Зајечара и Института за историју радничког покрета Србије, сачињен је Пројекат за издавање грађе о радничком покрету источне Србије. Треба нагласити да је по Пројекту урађена грађа за историју радничког покрета источне Србије до 1914. године.²⁸

Нова грађа о радничком покрету источне Србије још јасније ће осветлити значај и улогу Петра Радовановића у борби радничке класе Србије, а посебно источне Србије, за своје коначно ослобођење.

Систематизована нова грађа послужиће научним радницима да, упоредо са писањем историје радничког покрета источне Србије, напишу и монографију о животу и раду Петра Радовановића.

Наша историографија на тај начин била би богатија још за једно научно дело.

²⁸ Грађа за историју радничког покрета Источне Србије до 1914. (Приредили: Др Младен Вукомановић — Зоран Панајотовић) Грађа се налази у рукопису а објавиће се током 1983. године.

Петар Милосављевић

Другарице и другови,

Дозволите ми да вам захвалим на части и поверењу које сте ми указали, поверивши ми вођење овог нашег округлог стола. Исто-ремено, желео бих да захвалим међуопштинској конференцији СК и нашим домаћинима из Бора што су нам омогућили да се данас овде окупимо и да на овом скупу, тачније, округлом столу, осветлимо у оној мери, у којој смо у нашим истраживањима до овог часа дошли на тему живот, рад и време Петра Радовановића, славног сина Тимочке крајине, неуморног борца за социјализам, истакнутог прегаоца радничког покрета. Сагледавајући у својим радовима свеукупну револуционарну Петрову делатност не смео заборавити улогу и место које је у историји радничког покрета Србије па и Југославије имао раднички покрет на Тимону. На жалост, ми данас немамо потпуну слику тог покрета. Он је још увек недо-вољно проучен. Још увек се на тај покрет, ту и тамо, гледа као на периферну појаву, а не као на саставни, пуноправни, а некад и авангардни део револуционарног радничког покрета наше земље. На свима нама, који смо се овде окупили је да допринесемо да се то исправи и да се револуционарни раднички покрет на Тимону сагледа у свој његовој историчности. То ћемо постићи ако у свим својим стваралачким настојањима пођемо од његових неоспорних идејних, хуманих, политичких, једном речју, стварних и трајних револуционарних вредности, насталих у дане дуге, тешке, неравно-правне класне борбе; борбе, вођене за ослобођење рада и човека, за уништење експлоатације човека над човеком, борбе за соција-лизам; и ако пођемо од оних циљева за које се тако несебично и самопрегорно залагао Петар Радовановић. Свесни смо да се на једном научном скупу, па и на више њих, не може дати потпун од-говор на сва питања која се у проучавању овог покрета намећу.

По налогу Љубе Радовановића, професора једне приватне гимназије у Београду, који је био на тим изборима главни говорник на терену Тимочне крајине, из Београда сам понео, илегално, пакет летака и другог пропагандног материјала, који је био одређен за наш крај. Један део тог материјала сам предао у Књажевцу Жики Павловићу Папи и Радомиру Вељковићу, који је био носилац изборне листе за срез заглавски, један део сам сам растурио по селима према Бољевцу, један део сам предао Душану Тодоровићу, ливачном раднику у Зајечару, а један пакет сам однео Пери Радовановићу у Злот.

С Пером ме повезао друг Станко Тонић, који је држао апотеку у Злоту. С Пером Радовановићем сам се састао чим сам стигао у Злот, јер је био код куће, предао му поруку Љубе Радовановића и разговарали смо о изборима који су били на прагу. Говорили смо, том приликом, и о рударима књажевачких рудника: Подвис, Тресбаба и »Добра срећа« у Вини. Рекао ми је да је синдикални и партијски рад са рударима књажевачког рударског ревира био слаб. Напоменуо је, том приликом, да је само једном обишао књажевачки рударски ревер заједно са Јанном Петаковићем, секретаром Савеза синдиката рудара. Тада, у то време, рекао ми је, нису могли да обухвате и мање рударске ревира.

С Пером сам се још једном срео у Зајечару 1928. године.

Славољуб Цветковић

Требало је вероватно да се дају и неки писани материјали. Ја сам ово схватио као разговор и подразумевао сам да учесници добро познају проблеме и материју, бар оно што је публикувано, написано, не само у Бору, Србији (у вези са делатношћу и радом Петра Радовановића и радничког покрета у Бору) већ и шире у контексту развоја радничког и комунистичког покрета у Југославији. Претпоставка је да је овде требало разговарати о дилемама и проблемима које је отварало време у коме је живео и радио Петар Радовановић. Претпостављао сам да ћемо водити дијалог, а мање реферисати о ономе до чега смо дошли и шта смо ново пронашли. Но, све у свему, ни овакав почетак не мора да буде лош уколико све ово претворимо у разговор о стварним питањима на која нас историјски процес развоја упућује.

Ми Петра Радовановића не можемо посматрати ван простора и времена и у ширем контексту простора и времена у коме је живео и радио. Лоцирати и везати њега за историју покрета у Тимочној крајини значило би, прво оно што је председавајући рекао, да се слажемо са чињеницом да је покрет у Тимону био аутохтон, затворен, а тиме и инфериоран, не у односу на Србију, већ на међународна збивања и тонове, што апсолутно није тачно. Самим тим што је појава индустријског радништва везана за инострану капитал, за крупне капиталистичке монополе и за крупну

интеграцију коју је тај капитал настојао да врши у Европи и на Балкану.

Колико год је из забити потекао и поникао Петар Радовановић, неоспорно има и ту историјску улогу да је живео и радио у Бору. У Бору са свим оним тешкоћама које су стварали међународни односи, које је стварала појачана експлоатација радничке класе након светског рата. Моје тезе су у смислу односа КПЈ од њеног настајања до 30-тих година и кризе у којој је радио и деловао Петар Радовановић, дакле однос Петар Радовановић — организован комунистички покрет. То је нешто уне у односу на стварне проблеме радничког покрета и радничке класе места у коме је живео и у коме је радио. Кад сам ово изабрао, претпостављао сам да се најмање у историји комунистичког покрета, посебно појединих области, пише и говори о тим идејним кретањима и њиховом утицају на развој комунистичког покрета и синдикалног радничког покрета у целини у Србији, Југославији, па и у појединим регионима и индустријским центрима. Та узајамна веза и односи, чини ми се, на примеру Петра Радовановића могу да се сагледају, јер, ради се о човеку који је ушао у комунистички покрет из структуре, рекао бих, руководећих структура Српске социјал-демократске партије.

У радовима и делима које сам имао прилике да видим, који се тичу региона и историје Србије, доста се истиче да је Петар Радовановић, а то се види и из неких реферата овде, променио своја схватања и своје погледе на револуционарни рад после Октобарске револуције у Русији 1917. године и после револуционарних збивања која су се тамо одиграла. Знамо да је Радовановић био на Солунском фронту и да чак није могао да добије ни »Будућност« и друге радничке листове који су штампани у Паризу, Француској, земљи Савезника, и да је доста био изолован од међународних тонова у радничком покрету. Не треба губити из вида да је Радовановић на томе фронту далеко боље него сва радничка штампа тога времена могао да сазна за збивања, кретања и расположења која су постојала међу војницима, која су одражавала расположење народа и то време, поготову тамо, на Солунском фронту, који је био састављен од међународних јединица, и да су те везе и утицаји далеко јачи и снажнији, које је он црпео из ровова, на фронту и на положају.

Да су та сазнања далеко дубље њега определила јасно је из његових бележана и ту, по мени, треба тражити ту идејну везу, основе и корене, за његово везивање за класни револуционарни раднички покрет, за његово комунистичко крило 1919. године. Утолико више што су они организовани повратници из Совјетске Русије, где је иначе створена Комунистичка партија Срба, Хрвата и Словенаца почетком новембра 1918. године, дакле пре него што је проглашена Краљевина СХС, упућивани у Аустро-Угарску за потребе организовања светске револуције.

Створене су биле у Совјетској Русији поједине комунистичке партије међу којима и ова: Комунистичка партија Срба, Хрвата и

Словенаца, са циљем и тенденцијом да у крилу још увек постојеће Аустро-Угарске монархије, ради на ширењу светске револуције. По доласку у земљу ови комунисти затекли су нову ситуацију, нову државу и нове проблеме. Са тим и таквим повратницима, Пера Радовановић није имао прилике да се сретне, али не значи да није био на идејним позицијама Онтобарске револуције.

Своје опредељење Петар Радовановић је показао својим активним учешћем и присуством на Конгресу уједињења у Београду и непосредним организовањем радничких, дакле, револуционарних акција, штрајкова и демонстрација, по повратку са Солунског фронта, овде у Тимочком региону. То вероватно није било случајно и изражавало је ту укупност револуционарног лика и деловања Петра Радовановића, чиме се и може тумачити његова веза и утицај на руководеће структуре нове партије која је од првих дана била идејно подељена. Чењеница да је његов земљак, из овог краја, Илија Милкић седео у Москви, у Извршном комитету Коминтерне, није без значаја за опредељивање и стасање Петра Радовановића у идејном смислу.

Везе и односи који су несумњиви одражавају се и на политичку оријентацију управо на томе што Петар Радовановић збуњује поједине активисте нове партије, који уочавају да, за разлику од интелектуалаца (то је можда био и један од квалитета комунистичке партије да је у својим редовима имала интелектуалну елиту слично бољшевичкој партији у Русији) Партија није имала довољан број радничких кадрова, револуционарно стасалих у класној борби. Вероватно да је и тим интелектуалним кадровима у партији доста сметала појава и таквих ликова као што су били Ђуро Ђаковић и Пера Радовановић конкретно. Зато ће се он у радничкој штампи двадесетих година налазити на периферији те пропагандно-партијске политике, али ће се налазити у сржи збивања, у штрајковима који су претходили великом априлском штрајку 1920. године, штрајку железничара, чиме је започет тај велики штрајк овде у Зајечару, штрајку рудара по рударским базенима Тимок, у Ресави итд. Ту ће се видети значај и мобилност, способност покретања на револуционарну акцију која се програмским начелима нове партије 1920. тражила од свих југословенских комуниста.

Зато није ништа необично да ће се Пера Радовановић, без обзира на своје ограничене могућности комуницирања на језицима којима се тада служило у међународном радничком покрету, налазити на свим значајним скуповима југословенских комуниста у земљи и иностранству. То је једна од ретких личности југословенског радничког покрета која је на свим конгресима и конференцијама од уједињења 1919. до 1928. године. Ми га можемо сматрати присутним и у Дрездену јер, практично, оно што се тамо одиграва, у непосредној је вези с учинком Петра Радовановића, што се одражава и у самом избору његовом за члана најужег партијског руководства у тим пресудним тренуцима 1928. године. А то што није стигао или није био упућен да оде на Конгрес није зависило од његове воље. Према неким подацима, изгледа да је један

број делегата био спречен да оде из земље и нисмо сасвим сигурни да се међу тим делегатима није налазило и име Петра Радовановића.

Вратио бих се на ове односе и основне тезе о којима сам хтео да говорим због тога што се у том идејном погледу комунистичка партија од свог оснивања па до краја двадесетих година није налазила на јединственим позицијама унутар свога руководства. Заправо, руководство КПЈ није имало јединствена гледања на основне токове кретања, на начине и средства револуционарне борбе, на облине те борбе, на односе према савезницима радничке класе, на однос према сељаштву. Најбитније, није сагледавало ни проблеме који су се отварали националним питањем које је остало, не само отворено, него и до крајњих мера заоштрено. У тим оквирима, Петар Радовановић, који је живео у једној сложеној националној структури (јер Бор је одувек био вишенационалан по своме саставу, у својим редовима је имао и француске и немачке, словеначке, а од наших народа мање-више све раднике који су се ту налазили, радили и деловали), морао је да се бори.

Иако у том погледу нису постојала нена одређенија искуства у вези са националним питањем, Петар Радовановић је у континуитету са радничким покретом. Не заборавите да је он од првих дана стварања нове државе на челу једног новог синдиката који се ствара, синдиката рударских радника. А познато је да је највећа флукуација радне снаге између два светска рата била међу рударима. Ту су се највећим делом и мењала та искуства. Овде је било доста миграција и одласака на сезонски рад у Румунију. Ишло се и до Мађарске. Значи, ту су постојала одређена међународна искуства. Посебно су се раднички покрети брзо повезивали на традицијама социјал-демократије, али и на новим традицијама комунистичког покрета који су се организовали и засновали. А и те разлике које су постојале унутар руководства КПЈ од 1921. (после Обзнане), нама познате као идејна разилажења у руководству комунистичког покрета, нису била без одраза ни на самог Петра Радовановића.

Независно од тога што је он морао да делује и да ради у илегалним условима и на плану парламентарне политике, како се то говорило, односно да активно учествује у легалним активностима комунистичке партије, он је морао и службено по синдикалној и партијској линији да долази у везу са водећим структурама и са идејно супротстављеним људима у Комунистичкој партији Југославије. Занимљиво је да је он, у изборним борбама које су двадесетих година вођене, морао да сарађује и са Симом Марковићем, који се већ тада сматрао вођом тзв. деснице у КПЈ, а да је истовремено спроводио и најреволуционарније захтеве синдикалне борбе у Тимочној крајини. То можда говори о способности и свестраности Петра Радовановића да изналази и тражи путеве и могућности које су ишле на заједништву интереса и борбе, а не позиција и места у комунистичком покрету. Говорим ово због тога што је управо Сима Марковић почео 1925. године преко апарата Комунистичке интернационале да поставља питања састава руко-

водства и опадања његовог идејног и образовног нивоа због уласка у руководство КПЈ ширег круга радника. Сима Марковић се 1926. године на III конгресу, коме иначе присуствује Петар Радовановић, енергично супротстављао уласку радника у ЦК КПЈ. Сима Марковић непосредно утиче 1926. године да се синдикална борба срозава на најнижу тачку због француског понашања руководства.

То је време када Јосип Броз у Загребу започиње борбу за јединство покрета у земљи и иницира ту борбу управо чињеницом да се међу радницима прстом упире на комунисте као на опасност по синдикални покрет и акције, јер се они међусобно оптужују и наводе полицију. То је било време крајње компромитације комуниста у синдикалном покрету. То је било 1926. и 1927. године када се у овом крају белени полет револуционарних и штрајкачких дела. То је та оријентација о којој се доста мало говори и мало пише а представља континуитет револуционарне борбе који постоји у Нишу, Зајечару и Бору пре свега. Борба радничке класе у овом крају указује и на језгро у Обласном комитету где се од 1921. године налази и Јосип Колумбо, а где се концентрише један круг комуниста израслих из револуционарне борбе радничког покрета двадесетих година. Ради се о кругу најзначајнијих југословенских комуниста израслих из СКОЈ-а и стасалих у борби кроз синдикалну активност. У Нишу је Колумбо 1927. године. Овде је Грга Јанкез. У Зајечар је дошао на одслужење војног рона Мија Орешки. То су људи из најунег скојевског руководства, људи који су имали политичког и борбеног искуства у борби за јединство комунистичког покрета коју је ЦК СКОЈ-а континуирано водио од 1921. до 1928. године.

Та искуства која су ту постојала и односи који су ту били обогаћивали су борбу за јединство покрета, која је већ била започета у бази. На маргинама је неоправдано, можда, то што су се у Комунистичкој интернационали 1928. године у Москви нашли само неки представници југословенских комитета из земље, а један број упућених није стигао. Али чињеница је да су се у Нишу (Обласни комитет) и Новом Саду (Обласни комитет), такође изјашњавали на линији борбе против обеју франција 1927. и 1928. године, пре доношења отвореног писма. Мислим да су све те ствари недовољено повезане и истражене, али указују на ово што желим да истанем, да се у класном радничком покрету у тимочком крају, под утицајем комуниста није престајало са револуционарном оријентацијом и револуционарним средствима борбе и да је углед појединаца и комуниста очуван, без обзира на околности о којима сам говорио (француске борбе и сукоб са синдикалима), захваљујући вероватно Петру Радовановићу и њему сличних који су ту борбу водили непрекидно. На одређени начин се сачувао тај континуитет борбе, а то што Обласни комитет Партије у Нишу ставове које је имао 1927. није сачувао у својим документима, а оно парцијално што постоји, јасно указује на то (Нада Јовановић је писала нешто о тим организационим питањима у Србији 1927. године), да се то руководство Партије у Нишу налазило на антифранцуским позицијама, које нису биле у супротности са ставо-

вима које је заузела VIII партијска конференција загребачких комуниста, која је кренула, на челу са Јосипом Брозом, организовано у борбу против франција у КПЈ.

Када је дошло до Отвореног писма и његовог спровођења, није случајно што се појављује и Ђуро Ђанковић у Нишу 1928. године, ваљда јуна месеца. Ускоро одлази Колумбо, одлази и Орешки из војске, чини ми се да и Грга Јанкез напушта 1928. године овај крај, али ту је остало руководеће партијско језгро које је наставило борбу за јединство КПЈ која се 1928. године води под окриљем прихватања ставова из Отвореног писма. Онде где је Сима Марковић, а то је београдски Покрајински комитет, београдска покрајинска организација, имао најснажнији и најјачи утицај, те су се организације нашле одцепљене од комунистичког покрета под непосредним утицајем Симе Марковића. Обласни комитет у Нишу је био стециште борбе за јединство Партије у читавој Србији и том комитету ће дати подршку и руководство КП Југославије. А београдска партијска организација ће од 1925. до 1932. године доживљавати велину кризу због утицаја схватања Симе Марковића.

Ако ови подаци могу да користе ја сам захвалан.

Зоран Панајотовић

Подстакла ме је дискусија др Милицава Обрадовића, Страхине Поповића и др Стојана Кесића па сам у том смислу хтео да дам нека објашњења у вези досадашњих радова написаних о Петру Радовановићу у нашој послератној историографији од 1945. до 1981. године. Моја истраживања као библиографа нису усаглашена са истраживањима појединих научних радника по питању активности Петра Радовановића у појединим периодима историје радничког покрета Србије и региона источне Србије. Наиме, већина радова написаних о Петру Радовановићу базира се на основу мемоарске грађе без дубљих консултовања оригиналне архивске грађе и друге радничке штампе. Мемоарска грађа није можда добро укомпонована са оригиналном архивском грађом те отвара неке дилеме по питању активности Петра Радовановића у радничком покрету Србије. Ја желим овде да се осврнем на три питања.

Прво питање било би учешће Петра Радовановића у штрајку сењских рудара 1903. године.

Друго, учешће Петра Радовановића на III конгресу Српске социјалдемократске партије 1905. г. у Крагујевцу.

Треће, мишљења сам да поједини аутори без дубљих анализа олако утврђују ауторство појединих чланана Петра Радовановића када се зна да су поједини чланци Петра Радовановића потписани и непотписани, потписани псеудонимом или иницијалима. Сматрам да за све приспеле радове за овај округли сто треба аутори још једном да провере изложене податке и тиме отклоне дилеме по пита-

њу активности Петра Радовановића. Исто тако и рецензенти који буду одређени да рецензирају радове са овог скупа треба да се придржавају изворних чињеница у вези делатности Петра Радовановића у радничком покрету Србије.

Славољуб Цветковић

Рекао бих нешто о VII конгресу Коминтерне да не би дошло до забуне. Колико ја знам Пера Радовановић није био присутан. Ради се о грешци.

Крсто Попивода

Био је Милан Радовановић и неко је помешао та два имена.

Славољуб Цветковић

Желео сам да се задржимо на овом периоду до 1929. године и да ухватимо једну димензију Пера Радовановића која има нешто шири политички значај у комунистичком покрету. По мени то проистиче из те непосредне борбе за политику јединственог фронта која се по Лењиновом концепту води од стране комунистичких партија од 1921., 1922. и 1923. и искуства која су комунистичке партије, пре свега на Балкану, извучиле из последица борбе комуниста у Бугарској. Године 1923. у Бугарској, ви знате, после догађаја првих, био је и устанак, комунистички, септембарски устанак 1923. који је такође мање изучаван у нашој историографији а добро познат у међународном радничком покрету. Та непосредна веза комуниста наше земље са догађајима у Бугарској 1923. је постојала а још јачи су утицаји и извлачење искустава о понашању бугарских комуниста. Неки трагови и подаци постоје о томе да је Петар Радовановић 1923. чак учествовао и у неким припремним акцијама бугарских комуниста и у одашиљању експлозива и неког материјала. Колико је то тачно или не то се да, вероватно неком анализом и утврдити. Далеко је значајније да су та искуства бугарских комуниста била жива у овом региону и вероватно је да су постојале неке јаче везе, јер су и канали којима су се извучили бугарски комунисти из своје земље ишли једним делом и преко Тимона и ту је та непосредна веза са људима који су учествовали непосредно и у тим револуционарним догађајима у Бугарској.

Али, далеко је јача та политичка веза, процене и оцене, које су изречене и касније на V конгресу Комунистичке интернационале,

а и иначе које су биле присутне у комунистичкој штампи тога времена.

Радило се о једном значајном питању са којим се животно сусретао Петар Радовановић, а то се тицало организовања покрета на селу и учешћа сељаштва у револуционарној акцији. Та страна је, мислим, неизучена и ја бих хтео само да укажем. Али, познато је да се у штампи може доста тога наћи, међутим, из акција које је комунистичка партија водила, иако малобројна (сусрећемо се са тим да партијска организација у Бору има 5 чланова, у Зајечару 11 итд.), види се да су то масовне политичке акције. Суштина је у томе да су то биле кадровске илегалне организације, које су идеје, жеље и стремљења која је радничка класа носила са собом изражавале кроз непосредну акцију, на начин који ће окупити најшири круг људи. Према томе, комунисти, иако малобројни, показали су и стављали се на чело оних акција за које је била већина радништва у Тимочком басену, на железници, у околним рудницама. Они су изражавали ту опште расположење. То је оно што је давало снагу и Петру Радовановићу који је израстао из ове средине, и у народног трибуна. Он је могао да израсте у то и зато што је та структура, о чему је Смиљана Ђуровић говорила, била структура радничко-сељачка и што је он на одређен начин изражавао та стремљења и жеље тих људи са којима је непосредно живео, радио и контактирао.

Ако та његова животна и револуционарна искуства сјединимо са оним што је он сазнавао као руководиоца покрета и руководиоца синдикалне активности, и ако то повежемо и са његовом акцијом у самом руководству КПЈ, нарочито 1927. године, где је он одлучујуће присутан, и то са читавом плејадом професионалних револуционара који су израсли из југословенског радничког покрета у земљи, добићемо представу о Петру Радовановићу. И то се сједињава са генерацијом омладинаца, која улази такође у тај покрет за јединство комуниста, даје свежину том покрету, и с Јосипом Брозом који најбоље то сагледава. Управо то индустријско радништво, стасали кадрови и младост која прихвата револуционарну акцију, основи су са којих може да се крене у оздрављење комунистичког покрета у земљи. То, на одређени начин, спроводи и Петар Радовановић.

Није зато случајно што се он 1928. године налази на конгресу Профинтерне у Москви, марта месеца, и учествује на саветовању југословенских комуниста са Извршним комитетом Комунистичке интернационале о тзв. Југословесном питању. Нешто од тих материјала има. То је довољно да се са његовим говором на конгресу повеже и боље изучи јер утемељује основну организацију и политику која се тада зацртава. Ја морам рећи нешто што можда неће ићи у прилог нашим данашњим гледањима, али из те историјске перспективе и времена кад је то рађено 1928. године, има значаја. У Комунистичкој интернационали су вршене припреме за VI конгрес Коминтерне. Сам Конгрес Профинтерне и читава та активност што је вођена била је у, том смислу. Тај Конгрес је, на жалост, установио тзв. две фазе револуције: буржоаску демократску и со-

цијалистичку тј. догматизирао је на неки начин акциони програм међународног радничког покрета. Али је тај Конгрес дао анализу економског положаја у свету и место и улогу радничких партија у покрету у целини. Са те стране остаје недовољно изучен, поготово што су инкорпорирани у његовим закључцима погледи и схватања југословенских комуниста. Можда и ту лежи узрок у недовољном политичком сагледавању акта диктатуре од 1929. године, али је чињеница да су та револуционарна искуства и расположења која су изражавана у Југославији, укључујући и општенародно расположење у вези са атентатом у Скупштини, стварала илузију о револуционарној ситуацији у Југославији, на шта је и уследила она позната одлука о дизању устанка после проглашења диктатуре.

Све то захтева далекано темељитије аналитичке прилазе и процене, али у сваном случају укључује Петра Радовановића у тај процес идејног сазревања комунистичког покрета Југославије.

Јанко Симеоновић

Када је у лето 1937. године Добривоје Радосављевић Боби дошао са робије, на коју је као млад комуниста био осуђен 1934, и овде на Тимону, у тадашњем зајечарском округу, почео је један систематски и сталан рад на обнављању и јачању партијске организације. Прено малобројних чланова Партије и људи привржених Комунистичкој партији — појединих радника, напредних студената, средњошколаца и сељана, Боби је стварао увид у стање организације на подручју целе Тимочке крајине, од Заглавна до Пореча, оснивао је партијске ћелије и постављао им задатке. Мене је из Зајечара слао у Бољевачки срез где сам могао бити од веће користи, у политичком раду више допринети, јер сам отуда родом па се рачунало да ћу се лакше снаћи на познатом терену.

У то време је Петар Радовановић, већ начетог здравља, живео у родном Злоту, на својој појати која се налазила у засеону »Кров« на међи злотског и подгорачког атара. Тамо сам га ја више пута посећивао; кад год бих се обављајући одређене послове затенао у Злоту или неком од суседних села, свратио бих до његове појате да га видим и с њим поразговарам. Указала ми се, тако, прилика да слушам занимљива Петрова казивања о многим догађајима из дуготрајне и тешке борбе радничке класе у овом крају и тек понешто о његовом месту и улози у тој борби. Био је примерно скроман човек, и о себи је нерадо говорио.

Доцније су код Петра Радовановића долазили и други комунисти, међу којима и Љуба Нешић, студент права из Зајечара, тада члан Савеза комунистичке омладине Југославије. Једном смо заједно дошли код Пере; било је то негде почетком децембра 1938. године, пред парламентарне изборе. Два-три дана смо се били задржали на илегалним састанцима у неким бољевачким селима и на руднину Боговини, а једне вечери отишли смо у »Кров«,

код старог револуционара. Хтели смо да се са њим посаветујемо о неким људима у Зајечару и на Вршкој чуки, а имали смо и један други, нао се нама чинило веома значајан разлог за ту посету другу Пери. Наиме, Љуба је био сазнао од некога да Петар Радовановић лично познаје Георгија Димитрова, секретара Комунистичке интернационале. За нас би то много значило, уколико би било тачно, Пера би у нашим очима изгледао још већи и угледнији. Били смо нестрпљиви и желели да то што пре проверимо.

Љуба Нешић је имао код себе Димитровљево слику величине дописне карте, и ми смо решили да је понанемо Пери и видимо познаје ли он заиста и сећа ли се Димитрова. Учинили смо то смотрено, ненаметљиво да не бисмо испали неозбиљни и сувише радознали. Стари комуниста је узео фотографију, пажљиво је посматрао и озарена лица једног тренутка рече: »Е, друже Димитров!« Препознао га је.

Повео се о томе разговор; питали смо Перу када је он срео Димитрова, нао је дошло до њиховог познанства. Ренао нам је да су се видели у бугарском руднику угља Пернику почетном двадесетих година, колико се данас сећам — пре септембарског устанка 1923. године.

Рад на стварању партијске организације био је најинтензивнији у наредне две године, 1939. и 1940. На линији борбе против растуће фашистичке опасности, с паролем наше Комунистичке партије »Бранићемо земљу«, Окружни комитет КПЈ користећи се и легалним формама политичког рада, организовао је широм Тимочке крајине многе конференције и зборове на којима је објашњавао ситуацију и указивао на ненародну политику ондашње владе, а истовремено је оснивао или проширивао постојеће партијске и скојевске организације на рудницима, у многим предузећима и селима.

Мене су другови задуживали за рад у бољевачком срезу, а ја сам се највише задржавао у селима Злоту и Подгорцу и на рудницима Ртњу и Боговини, где су се успеси брже могли постићи. Тамо је Петар Радовановић познавао многе људе и упућивао ме на оне најактивније и Партији блисне. То су у Злоту у првом реду били рударски радници: Јован Добрић, Петар Грамић и Јован Мускаловић, а у Подгорцу: Павле Џујић и Анђел Мадужић, такође рударски радници. Било је мишљења да никако нећемо погрешити ако их као рударе што пре учланимо у Партију — после кратког кандидатског стања, за које време би се могле још који пут проверити на неким тежим задацима. Тако је крајем 1940. године била основана партијска ћелија на руднику Боговини. Споменути другови су припадали и партијским ћелијама у својим селима, у Злоту и Погорцу, створеним над и руднична, у које су били учлањени најугледнији, веома утицајни земљорадници, махом средњег имовног стања, које је Петар Радовановић добро знао и препоручио.

Ти комунисти на руднику Боговини и у наведена два села, који су себе сматрали ученицима Петра Радовановића, развијали су тако живу и успешну политичку активност да су за кратко време, за седам-осам месеци, привули и имали уза се велики број

рудара и својих сељана, а вршили су видан утицај и на околна места. И није нимало случајно што је у време народног устанка, крајем августа 1941. године у Бољевачком партизанском одреду, од око 450 бораца — само из Злота и Подгорца било преко три стотине, а из суседног, знатно мањег села Сумруковца око педесет. Радне масе латиле су се оружја и због тога што су знале да се борба на челу с комунистима води не само за уништење фашистичких окупатора, него и за изградњу једног праведнијег, бољег друштва, за које се скоро четрдесет година тако несебично борио Петар Радовановић. Дуго година на челу борбе рудара и осталих радника против капиталистичких експлоататора, Петар Радовановић је постао народни трибун, заштитник и предводник у борби свих потлачених, »непомирљив противник господе и богаташа«. Уза све то људи су уважавали Петра и као учесника у балканским ратовима и првом светском рату, као храброг војника и борца против истих завојевача који су и те, 1941. године поробили нашу земљу. У тим ратовима за ослобођење Пера је испољио и своје истинско родољубље, а надасве је био цењен као пожртвован саборац и искрен ратни друг. Људи су те његове особине памтили и истицали.

Иначе, у свом раду на јачању утицаја Партије или стварању нових партијских организација и упоришта, Окружни комитет СКЈ се обраћао Петру Радовановићу за мишљење и онда кад је у питању било шире подручје, на коме су раније постојале партијске ћелије или поједини напредни људи које је он добро познавао. Ја се добро сећам једног подужег разговора с њим половином 1940. године, вођеног у вези с изналажењем таквих људи, Периних сарадника, у селима око Бора и Зајечара.

Дао је Пера том приликом више података о свом старом другу Станоју Миљковићу из Брестовца, који је поред осталих села имао великог утицаја у Метовници и Слатини где је живео његов брат, угледан и напредан човек. У Кривељу је препоручио Живна Ратаревећа, преко кога се могло политички радити у још неким селима северно од Бора. Као што знамо, Петар Радовановић је више година — са више пренида због протеривања или хапшења — радио на руднику Вршка чука. Зато је он врло добро познавао све рударе, махом из околних села, и многе сељаци у том делу тадашњег зајечарског среза. Цветко Цаковић из Великог Извора; Тодор и Првул Џујић из Прлите; Никола Ристић, Тодор Петровић и Живко Пајкић (присутан на овом скупу) из Шљивара, — то су, као и у околини Бора, били они напредни и активни људи, за које је Петар Радовановић дао Окружном комитету своје позитивно мишљење и преко којих је Партија до народног устанка организовала и старије људе и омладину у многим местима, да би их у време народноослободилачког рата окупљала и мобилисала за оружану борбу против окупатора и народних издајника.

У време припрема за устанак, као и мало касније када је у Тимочкој крајини народноослободилачка борба почела, Петар Радовановић је већ био тежак болесник, лежао је скоро сасвим непокретан — ноге су му нагло попуштале, брзо је губио и вид. Све

су се више осећале последице његовог тешког живота и злостављања по затворима предратне Југославије. Крајем августа 1941. године Добривоје Радосављевић, политички комесар Бољевачког партизанског одреда, Јован Добрић и ја (чланови штаба) посетили смо, последњи пут, оболелог друга Перу и обавестили га о ситуацији у земљи и у свету, о оружаном борби коју су партизани водили и у овом крају. Од срца се радовао слушајући наше обавештење, храбрио нас је и желео нам успех и што скорију победу, а истовремено је жалио што нам због болести не може више помоћи. Мало смо га на разстанку одбровољили, рекавши му другарски, искрено да је он у прошлости учинио много, а чини и у започетој борби у којој се млади људи храбро боре одушевљени и његовим великим делом.

Ускоро су се партизани из бољевачког среза и околине Бора повукли у Тимок и Заглавак, где су наставили борбу. Наш нови, Њњавачко-бољевачки партизански одред два пута је, ради краћег предаха, боравио и у селу Радичевцу, где су се борци добро упознали са секретаром партијске ћелије Станимиром Цветковићем. Станимир је за неке од нас дознао одакле смо, па се у разговору почео распитивати знамо ли старог комунисту из Злота Петра Радовановића, шта је с њим, хоћемо ли га скоро видети.

Рекли смо све што смо о њему знали, веома обрадовани што су људи и у Заглавку, подалеко од Бора и Злота, чули о Петру Радовановићу и његовој борби.

Стојан Кесић

Ја нећу сад говорити о свом прилогу који је на време достављен, већ о нечем другом. У међувремену, док сам чекао на ред за дискусију дошао сам до закључка да нам недостаје проблематика из положаја рударских радника. Др Перо Милосављевић је већ приметио да је др Даница Милић отсутна и да би њен реферат доста допринео разјашњењу појмова који су врло важни за овај скуп. Зато бих ја дискутовао о условима под којима се развијао рударски раднички покрет и условима под којима се развијао Петар Радовановић у окриљу тога покрета.

Приликом рада на чланку »Раднички покрет у Бору и околини« дошао сам до сазнања да се на овом подручју много више радило и догађало него што ми то знамо. Због чега је то тако било покушао бих да дам своје мишљење. Колико сам у праву ви ћете оценити.

Пре свега, треба тражити разлог у застарелим законима који су примењивани на овом подручју. Подсетимо се само на то да је Рударски закон у Србији донет 15. априла 1866. године. Ако се вратимо у мислима на Србију 1866. биће нам доста тога јасно. Тај закон је са мањим допунама на снази све до 1914. год. Одредбе тог закона које су се односиле на рударске раднике више су ли-

чале на правилнике за робијашнице него на одредбе које би требало да штите рударске раднике. Због ограниченог простора у овој дискусији не може се о томе шире говорити, али се обавезно мора поменути његова одредба по којој се обичан раднички договор о повећању зарада, сматра и кажњава као кривично дело.

Овакве и сличне одредбе давале су још више подстрек рударским компанијама и полицијским властима да путем силе одвраћају рударске раднике од својих организација и насилно угушује њихове покрете и штрајкове. То би била основна карактеристика тог закона донесеног 1866. Ситуација је још више погоршана за рударске раднике пошто је Министарство народне привреде 22. јануара 1907. године издало »Службени ред на рудницима у Србији« којим је регулисало однос рударских радника и управе рудника. »Ред на рудницима« дошао је као последица рударских акција изведених крајем 1906. године и средином 1907. године у Мајданпек, Бору и Вршкој чуки за које је поред полицијских појачања извођена чак и војска. Кроз »Ред на рудницима« је провејавао еснафски дух рађен према поменутом рударском закону из 1866. тако да је постао анахронизам своје врсте. С једне стране, власници рудника су настојали да повећају производњу због веће добити, а, с друге стране, на рудницима су примењивани застарели закони који су им одређивали статус покорних најамника. Један део одредби овог документа стајао је у противречности са најосновнијим правима рударских радника као што су право збора, договора и удруживања, а с друге стране омогућавао је рударским компанијама и предузетницима да безгранично експлоатишу и пљачкају рударске раднике.

Ово је био типичан антираднички акт којим се држава отворено ставила на страну рударских компанија. Између осталог од радника се захтевало да раде 12 часова дневно, а ако послови захтевају, радиће се недељом и празником. Радник је могао бити отпуштен са посла и за најситнији прекршај. У овом закону се каже да рударски радник може бити отпуштен са посла ако се пристојно не понаша. Шта се све подводило под то пристојно понашање то се може претпоставити. Пошто је »Службени ред« ступио на снагу радничко-рударске организације су се нашле у тешком положају. Навешћу Вам и један пример. У извештају Главног радничког савеза за Србију 1909. и 1910. године, који је поднесен синдикалном конгресу, стоји: »Савез рударских радника после издатог »Ред на рудницима« који је потписао министар привреде и којим се рударским радницима онемогућава право коалиције, био се потпуно распао. Број чланова на крају 1910. године био је само 85. Ако се то упореди са ранијим извештајима види се да је тај број фрапантно пао. Ја не бих хтео о овоме говорити јер сваки члан тог »Службеног реда«, заслужује посебну анализу.

У периоду 1910/11. године изгласан је Закон о радњама, један, до тада, најреволуционарнији акт који је радничка класа Србије изборила, да кажем на чрв и нож, у коме је до тада у најпунијој мери дошла до изражаја социјална заштита и осигурање радника. Не бих

хтео да анализирам тај Закон али бих издвојио две његове уставне а то су: Привредна инспекција и Суд добрих људи.

Хтео бих да направим поређење, с добром намером, да су радници у овом региону били куд и нама у неповољнијем положају, када је реч о слободи организовања, радничком законодавству, него радници Шапца, Ваљева, Крагујевца и др. места. Нисам случајно поменуо ове две инстанце из Закона о радњама због тога што је Привредна инспекција била идеално замишљена и требало је да буде неутрална, под контролом Министарства привреде. Она је требала да иде из предузећа у предузеће, из рудника у рудник да слуша притужбе радника и контролише да послодавци не одступају од прописа из »Закона о радњама«. Међутим, у пракси то се сасвим другачије показало. Инспектори су врло ретко долазили у овај рударски регион и, уколико су долазили, свраћали би прво у канцеларије полицијског комесара, који би им саопштио да је све у реду и да се све нормално ради. Међутим, сведочанства која говоре о случају Илије Милнића, Драгише Лапчевића и осталих активиста Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза који су овде долазили говоре нешто друго. Они би одавде били одмах протерани, пре него што би се нашли лицем у лице са својим друговима, радницима, међу којима је био и Петар Радовановић.

Хтео сам ово да истакнем само због тога да би се видело под којим условима су рударски радници у овом региону радили и стварали своје радничке организације.

Друга инстанца која је врло значајна као заштитна радничка инстанција је Суд добрих људи. Он је врло лепо замишљен и састојао се од три члана, представника радничке организације, представника послодавца и трећег, неутралног представника. Они су по Закону о радњама могли све спорове да решавају, а њихове закључке морао је, за три дана, редовни Грађански суд да изврши. Међутим, према подацима, види се да је много захтева Судова добрих људи остало нереализовано. Спорови су трајали по три — четири године а онда су проглашавани као застарели. Та инстанца у овом региону скоро никада није основана, па не може да се говори о њеној активности и о њеном доприносу.

Ренао бих још нешто о личности Петра Радовановића и о његовом израстању у оквирима радничког покрета. Дозволићу себи мало више слободе да кажем да, обично, на оваквим јубиларним скуповима на којима се ради о заслужним личностима преовладавају емоције а критички приступ је потиснут у други план. Тако се чине грешке које се насније тешко исправљају. Зато Петра Радовановића треба посматрати у његовој средини у којој је живео и радио. Тако би и он сам поступио. Почетком јануара 1914. године, Петар је у дискусији, на сједници радничке коморе, ренао и ову реченицу у присуству Филипа Филиповића: »Ми читав живот треба да се боримо за организацију и да се боримо кроз организацију«. Петар Радовановић је био такав од самог оснивања тих организација и борио се кроз те организације. Зато сматрам да Петра Радовановића, пре свега треба посматрати баш кроз раднички покрет, јер је

он кроз борбе радничког покрета израстао у великог пролетерског борца.

Изучавајући раднички покрет у Бору и околини сазнао сам да је Петар Радовановић имао уз себе врло добре сараднике. О томе је врло добро говорио Страхинја Поповић. Имао је подршку како радника рудара, тако и учитеља социјалисте Милана Поповића, који је био, и те како потребна интелектуална снага у овој средини. Не сме се заборавити ни Туцовићева оцена, који је често водио преписку са Миланом Поповићем, за кога каже да је »мудра и издржљива« личност у покрету. Поповић је у овој забаченој средини основао прву социјалистичку библиотеку. Зато бих желео да вас подсетим на ово: синоћ кад смо били у Злоту прво што смо видели у витринама спомен собе били су часописи и новине који су стизали у ту библиотеку. То су први бројеви »Борбе« Димитрија Туцовића, теоријског часописа српске социјалне демократије, који је, не само по мом мишљењу него и по мишљењу врхних зналаца тог периода, један од три најбоља у Европи. У »Борби« су се могли наћи, поред чланана из теорије радничког социјалистичког покрета, и текстови из филозофије, економије, астрономије, биологије итд. Велика је ствар и част била, не само за човека из ове средине већ и човена на Балкану, да има тај часопис у рукама. Тај часопис и »Радничке новине« су редовно стизали тајним каналима у споменуту библиотеку. Због тога, чини ми се, када се говори о Петру Радовановићу, с обзиром да је он дуго био присутан у радничком покрету, социјал-демократском и комунистичком ми њега морамо посматрати у одређеним етапама. Прва етапа је, по мом мишљењу до 1908. године. У овој етапи Петар је млади радник усијани пролетер који иде у штрајкове, агитује и бори се за организацију. О овом периоду имамо врло мало изворних докумената. Изучавајући ову етапу, аутори радова о Петру Радовановићу су се служили, претежно мемоарском грађом. Зато у тим радовима има доста површности и произвољности у судовима о Петру Радовановићу.

Други период је период од 1908—1914. године, кад он чешће сарађује са Туцовићем, Филипивићем, Кацлеровићем, Поповићем, Лапчевићем и др. То су биле врхне интелектуалне снаге социјалистички оријентисане. Такве снаге није имао ни један социјалистички покрет у југословенским земљама. Захваљујући тим интелектуалним снагама српски раднички покрет је могао да добије на време преводе Маркса, Енгелса, Кауцког, Бебела и др. У три организоване серије преведени радови су ширени и ван граница Србије. То су услови у којима је Петар Радовановић могао врло брзо да се развија од рударског полуписменог радника до изграђеног револуционара. Овде смо чули поређење положаја рударских радника у Србији са положајем рударских радника у Енлеској. Ту има сличности и прихватљиво је али чини ми се да је непотребно поредити Енгелса и Петра Радовановића. Узмите овај пример: ставови Петра Радовановића, када он говори на Конгресу о положају рудара су врло слични са ставовима и мишљењем Филипа Филипивића. Како по повратку са Хигијенске изложбе у Петрограду 1913. године Филип Филипивић је серијом чланана обрадио социјални положај од-

ређених структура у нашој средини, између осталог дао је и два веома лепа чланка о животу рудара и њиховој социјалној заштити. То је могао да буде првокласни извор за Петра Радовановића и он се напајао из тих текстова. Такође, не треба заборавити да је Филип Филипивић био један од ретких зналаца социјалне политике и радничког законодавства у Европи.

Петар је имао срећне околности да баш у Радничкој комори почетком јануара 1914. године, седи са таквим једним човеком од кога је могао много да научи. У свом саопштењу које сам дао за овај округли сто говорио сам о тој сарадњи између Радовановића и Филипивића, али нисам обрадио до краја његову сарадњу у Радничкој комори.

На крају бих рекао да ми је било веома драго када сам чуо дискусију др Милисаву Обрадовића и друга Страхинје Поповића и њихове позиве да мало критичније приступамо изворима. Сматрам да је то оправдано јер су први наши радови о Петру Радовановићу писани на основу мемоарске грађе, не улазећи у дубља истраживања. Чини ми се да је овај скуп требало да буде у томе прекретница, јер, ако се ми сада акрибично не односимо према изворима и направимо грешке, питање је, уопште, када ће те грешке и дилеме бити рашчишћене. Зато бих се сложио са друговима дискутантима да Петар Радовановић неће ништа изгубити уколико се каже истина, јер истина о Петру Радовановићу је њему највећи споменик, који се може подићи. Њему не треба ништа ни додати, ни одузети. Он је онакав какав јесте — светао лик. Зато бих још једном замолио другове који су дали прилоге да их још једном погледају, прочитају, да се не би овом пригодом поткрале грешке.

САДРЖАЈ

Др Вићентије Ђорђевић: ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ — ЖИВОТ И ДЕЛО	7
Др Петар Милосављевић: ПАУПЕРИЗАЦИЈА СЕЉАШТВА КАО ФАКТОР НАСТАНКА РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ТИМОЧКОЈ КРАЈИНИ	18
Др Младен Вукомановић: ДЕЛАТНОСТ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	31
Страхиња Поповић: РУДАРИ ЗЛОТА НОСИОЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ АКТИВНОСТИ	71
Др Милисав Обрадовић: БЕЗЕ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА СА РАДНИЧКИМ ПОКРЕТОМ СРЕДЊЕГ ПОМОРАВЉА	85
Др Стојан Кесић: УЧЕШЋЕ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА, РУДАРСКОГ РАДНИКА, У РАДУ РАДНИЧКЕ КОМОРЕ СРБИЈЕ	102
Др Смиљана Ђуровић: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ УТИЦАЈА ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ НА РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА (МЕТОДОЛОШКО ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА)	107
Др Милица Миленковић: ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ У СИНДИКАЛНОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ 1918—1929. ГОДИНЕ	128
Ђорђе Стаменковић: ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ И ЊЕГОВ РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАД У СВОЈСТВУ ЧЛАНА ОБЛАСНОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА НИШКУ ОБЛАСТ	139
Раде Панајотовић: ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ — ДОПИСНИК РАДНИЧКЕ ШТАМПЕ	149
Мр Томислав Пајић: ЖИВОТ И РАД ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА ОД 1929. ДО 1944. ГОДИНЕ	158

Миливој Татић: ИДЕЈНО-ТЕОРЕТСКИ ДОМЕТИ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ДЕЛА ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА	169
Др Добросав Бјелетић: ОСВРТ НА УЛОГУ ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА У ПОЛИТИЧКОМ ОРГАНИЗОВАЊУ И АНГАЖОВАЊУ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ТИМОЧКОМ РЕГИОНУ	183
Др Дара Вучинић: ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ: У БОРБИ ЗА РАДНИЧКА ПРАВА И КОМУНИСТИЧКЕ ИДЕАЛЕ	192
Слободан Босиљчић: МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ДОПРИНОСА ПЕТРА РАДОВАНОВИЋА РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	199
Зоран Панајотовић: ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ У НАШОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ (1945—1981)	205

ИЗ РАСПРАВЕ

— Петар Милосављевић	211
— Крсто Попивода	212
— Бошко Милијић	215
— Славољуб Цветковић	216
— Зоран Панајотовић	221
— Славољуб Цветковић	222
— Јанко Симеоновић	224
— Стојан Кесић	227

